

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Illyés Gyula: A második évszázad

Fábián Pál: A XIX. század magyar nyelve és Jókai

Ruzsiczky Éva: A nyelvi lektor munkájáról

D. Máti Mária: Nyelvhasználat és helyesírás

Szemere Gyula: Egy helyesírási babona pályafutása

Papp Ferenc: Az orosz helyesírás megoldatlan kérdése

F. Urbán Anna: A név számok nevének rövidítése

Herczeg Gyula: Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvégi prózájában

Pásztor Elek: Megjegyzések Madách Tragédiájának „helyreállított szövegű” kiadásához

Lengyel Zsolt: Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben

Kiefer Ferenc: A generatív nyelvelméletről

Kiss Jenő: Magyar nyelvjárási mondattanok?

100

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

100. ÉVFOLYAM 1976. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Illyés Gyula</i> : A második évszázad	1
<i>Fábián Pál</i> : A XIX. század magyar nyelve és Jókai	3
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A nyelvi lektor munkájáról	7
<i>D. Mátyai Mária</i> : Nyelvhasználat és helyesírás	24
<i>Szemere Gyula</i> : Egy helyesírási babona pályafutása	27
<i>Papp Ferenc</i> : Az orosz helyesírás megoldatlan kérdései	32
<i>T. Urbán Ilona</i> : A nagy számok nevének rövidítése	36

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában	39
<i>Pásztor Emül</i> : Megjegyzések Madách Tragédiájának „helyreállított szövegű” kiadásához	49

Nyelv és iskola

<i>Lengyel Zsolt</i> : Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben	54
--	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kiefer Ferenc</i> : A generatív nyelvelméletről	63
--	----

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Magyar nyelvjárási mondattanok?	83
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kónyi Sándor</i> : A százesztendő csoze	89
<i>Dömötör Sándor</i> : Betyár, úri betyárság	95

Imre Samu

(1917–1990)

MAGYAR NYELVŐR

100. ÉVFOLYAM

1976. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

A második évszázad

A gépi civilizáció mai jelensége az is, hogy noha ennyi szó soha nem nyüzsgött a légben, egyre kevesebb a beszélők és egyre több a hallgatók, a csak odafigyelők száma. Petőfi és Kossuth ajkáról teljes életükben nem ihatott hangot közvetlenül annyi fül, mint ma egy kezdő helyszíni tudósító ajkáról, az éter hámba fogott hullámainak jóvoltából. Akarja, vagy nem, ezerszeres felelősség hárul tehát arra, aki nyilvánosan szót ejt. Mert hisz senki nem vághat mondanivalójába: Hogy is volt? Nem értem! Nem értjük! S ami még súlyosabb: Ezt így félreérthetjük! És már amiatt is: Unjuk! Becsülje meg azzal a tiszta fülünket (és elménket), hogy tisztát rak bele!

Megszoktuk, hogy az önkéntesen is jót szolgáló társadalmi mozgalmakról ilyeneket halljunk: úgy is hiába; kár a buzgólkodás,

Ez nincs így. A magyar nyelv épségét és helyes fejlődését védő mozgalom például vigasztalóan szép hadjárattá tudott fejlődni. A múlt sok kudarcával szemben csatanyerések sorozatáról számolhat be. Helyesen beszélni és gondolkodni magyarul, vagyis magyar — nemzeti — nyelvünket megfelelően forgatni az emberi — a nemzetközi — elme szolgálatában: közügy lett, mégpedig olyanfajta, melyre magányosok százezrei önként, sőt lelkesen áldoznak munkát és időt.

De lépjünk csak vissza még egy percre ahhoz amivel kezdtük.

Gépi civilizációnk eléggé számba nem vett tünete az is, hogy most már veszélyesen többit olvasunk, mint írunk. A kölcsönös gondolatcsere Gutenberg találmánya óta széületes szárnyalási kapot. A szó-csere azonközben itt is ugyancsak megrekedt, úgy érte, a magányosok közt. Könyveim egy deszkapolcán ott van Kazinczy levelezésének húszegynéhány nagyméretű — legalább annyi kilót nyomó — kötete. Ő még minden szavát úgy bocsátotta ki tolla alól, hogy levelezőtársai megkérdezheték — meg is kérdezték, mint tudjuk — : Helyes-e, ahogy te mondd? A nyomdagép alól ömlő betűáradat ellenében elfül a magányos szava.

Anyanyelvünket anyánktól tanuljuk. De anyánk vajon kitől tanulja a nyelvet, amelyet oly édesen szájunkba csócsál? Nemcsak saját anyjától, azaz nagyanyánktól, hanem természetesen környezetétől is. Velejénél vagyok mondanivalómnak. Észre se vesszük, s itt lesz civilizációnk legjobban számba veendő tünete: anyanyelvünket — kiejtés és kifejezés dolgában egyaránt — hovatovább nem anyánktól sajátítjuk el, nem is környezetünktől, hanem egy-egy központi hangsugárzó, illetve betűárasztó intézet gárdájától.

Szerencsére, lám észre vesszük, mégis; idejekorán s úgy, hogy tehetünk is ellene.

Kínálkozó volna az a tennivaló, hogy ha így megközpontosul anyánk nyelvének továbbélése, oldjuk meg rögtön ott azon a szűkebb helyszínen a kérdést. Vivjünk ki intézkedést, hogy nyelvünk csak a legmakulátlanabb módon szólalhasson meg az ország legmesszebb hangzó és hovatovább tán egyetlen élő száján.

Kecsegtethet eredménnyel az a példa, hogy hiszen a betűárasztó intézményeink közül nem egy e tekintetben szép előmenetelt mutat. Hírlapjaink közül a komolyabb tudatosan igényes magyarságra törekcsenek; népszerű heti élclapunk és tudományos heti közlönyünk iránya követésre méltó.

Az adminisztratív módot azonban nem támogatná sem siker, sem jóízlés. Mi és ki biztosíthatná, hogy a közösségnek ezek az új kifejező szervei folyamatosan és jól működjenek? Nem merevednek-e meg s teremtenek az eleven közösségtől elszakított nyelvet, olyanfajta, mint a „halott” latin? A nyelv életműködése eredendően demokratikus; olyan értelemben néprajsi, ahogy ma minden igazi demokrácia is: jelenében élő nép igényeinek egybefonódása a múlt kipróbált szokásainak és törvényeinek hagyományával.

Ugy mutatkozik, hogy a fejlődés az írásbeliségnek is fokozódó csökkenését hozza mind a magán-, mind a közösségi hírközlések terén. Bármily kevésre szűkül a közösségek hang- és eszmeadó szerveinek száma, kifejezésük módját csakis a közösség szabhatja meg; oly természetesen, akár az eszmék kifejezését; s ezt is, azt is folyamatosan.

Nyelvművelés, nyelvvédelem fontosságára tehát épp a fejlődés mutat rá. Ez az egészséges nyelvfejlés útja is. Ez pedig már szárnyalva túlmegy a szép beszéd, sőt a szépirodalom határain is. Helyesen beszélni és írni igazánból sose a tetszés, hanem a — hasznosság körébe tartozik. Nem kell tán százegyedszer is részletezni azt a tételt, amely egyben a bölcselét is: ahol nem vigyáznak a kifejezés tisztaságára, ott maga a gondolat piszkosodik el; az emberi szóértés zavarosodik meg. Tudatában károsul az a nép, amelynek nyelvében elburjánzik a fölösleges idegenszerűség; az az elmelustaság és előkelőség-majmolás, amely az idegen szavak és fordulatok indokolatlan használatával voltaképp az egyszerű nép lefitymálását fejezi ki.

A környezetszennyeződés ellen világszerte indul harc. Idejekorán? Kíváncs, hogy eredményesebb legyen, mint amely — milyen végzetes késéssel! — a közgondolat szennyeződése ellen indult.

Büszkeségünk lehet, hogy a mi legszívósabb nyelv- — azaz ezek szerint eszmevédő, tisztító és továbbfejlesztő — és így néptudat-erősítő — üzemünk, a Magyar Nyelvőr, létének második évszázadába lép. Nagy pillanat ez nemzetünk életében — ahogy tudnunk illenék —; érzek így magam is valami torokköszörülő ünnepiességet, hogy hangot váltsak, emelkedőre. De alázatosnak kell lennem, köznapian értéktudónak, ha azokra a férfiakra gondolok, akik ezt a küzdelmet megindították és szívósan vívták, gáncsokodás közepette, sőt valóságos elgáncsolás után föllálva a földről; ha nem a sárból. Hisz voltak évek, amikor a mozgalomnak ténylegesen is — nyelvét vették; ezt példázza, hogy noha a folyóirat 1872-ben született meg, a századik évfolyamának megjelenését csak 1976-ban érte meg. Öt évi sirbatétel után hozta létre hősi feladatvállalás. Eredményeink ráadásaképp olyan elődökkel hivatkozhatunk, mint Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Balassa József, Beke Ödön. Ők voltak a szerkesztők, egyaránt víva csatát a maradi akadémiizmussal, és a nyegle szertelenséggel. De legfőképpen a felelőtlen közönnyel. Szerencsére mindenkor európai látókörű és tudású küzdőtársakat nevelve, szervezve maguk mellé. Részleges öndicséret árnyékolná be szavamat, ha a mai gárda munkáját méltatnám: a szerkesztő bizottságnak magam is tagja vagyok. Fejezhessem hát ki szellemi és irodalmi életünk elismerését és jókívánságait egy kicsit távolabbról — mint az Anyanyelvi Bizottság hálás elnöke!

Illyés Gyula

A XIX. század magyar nyelve és Jókai*

Amikor irodalmunknak valamelyik nagy alakjára emlékezünk, és ünnepeztünknek életművét értékeljük, voltaképpen önmagunkat keressük. Azt kutatjuk ugyanis, mi az, ami bennünket az illető íróhoz, költőhöz köt, mi ő nekünk, mivel vitte előre egykor és mivel szolgálja ma a társadalmi haladás ügyét, melyek műveinek esztétikai értékei a mi normáink szerint.

Jókainak van mondanivalója számunkra: ez még ma is tartó népszerűségének egyik titka.

Minthogy az irodalom anyaga, hordozója a nyelv, az írótól, költőtől választott nyelvi formák az irodalmi műalkotásnak rendkívül lényeges alkotóelemei, a hatásnak el nem hanyagolható forrásai.

Jókai sikerének másik titka műveinek nyelve és stílusa, melynek rendkívüliségét nagy mesemondónknak még szigorú kritikusai sem tagadták soha, írásművészetének méltatói pedig régtől fogva mind máig hangsúlyozták. „Jókai nyelve kimeríthetetlen kincsesbánya, mely a nyelv művészet magasiskoláját tárja elénk; technikai bravúr, érzelmi gazdagság egyaránt megtalálható benne. A nagy művészek virtuozitásával hajlítja, alakítja, színezi, árnyalja nyelvét, mely még általában azokat is lebilincseli, akiket műveinek tartalma nem ragad magával. Szókincse hihetetlenül gazdag és sokrétű, kifejezőmódja igen változatos” — írja például N. Dely Zsuzsa „A fiatal Jókai nyelve és stílusa” című, 1969-ben megjelent munkájában (NytudÉrt. 64. sz. 5).

A nyelv azonban az íróknak, költőknek nemcsak hű fegyvertársa, szövetségese és diadalra segítője, hanem könyörtelen, soha el nem fáradó és biztosan győző ellenfele is. A nyelvnek abból a tulajdonságából, hogy szüntelen változásban van, szükségszerűen következik minden írásmű elavulása. Jókai írói nagyságát az bizonyítja a legjobban, hogy műveinek nyelve — ha egyes részleteiben nem is, de a maga egészében igen — ellenáll az idő ostromának. E ritka jelenség magyarázatát Jókainak a múlt század magyar nyelvéhez való viszonyában találjuk meg.

A XIX. század a magyar nyelv történetének rendkívül fontos szakasza. — Hosszú fejlődési folyamat eredményeképpen a múlt század első felében jött létre nemzeti irodalmi és köznyelvünk, a magyar nyelvnek a nyelvjárások és a regionális irodalmi nyelvek fölé emelkedő, nagyjában egységes főtípusa, minden magasabb szintű írott és beszélt nyelvi tevékenység eszköze. (Vö. erre nézve A reformkor nyelve c. kötet tanulmányait; különösen Deme Lászlóéit és Tompa Józsefét.) Az egyéb nyelvi események (a nyelvújítás, az irodalmi stílustörekvések stb.) az irodalmi nyelv kikristályosodásának, tökéletesedésének és gazdagodásának csak részmozzanatai. — A XIX. század második fele irodalmi és köznyelvünk megszilárdulásának időszaka.

Aki ebben a nyelvileg forrongó korszakban írt — még ha szándékában volt is a központi norma megvalósítása — könnyen tévedhetett: a kortársak nemigen tudhatták előre, hogy a forgalomba hozott nyelvújítási szavak közül melyek rostálódnak ki később, hogy az irodalmi nyelvben egymás mellett élő egyenrangú változatoknak melyike győzi le a másikat, hogy mi lesz az elbeszélő múlt, a szenvedő ige stb. sorsa. Rendkívül gyorsan avittá váltak annak a művei, aki nem tudta őket a fejlődési főiránynak megfelelő nyelvi köntösbe

* Jókai Mór születésének 150. évfordulójára.

öltöztetni. — Jókai azon néhány XIX. századi írónk egyike, aki kivételes tehetséggel, ízléssel (és szerencsével) túlnyomórészt az irodalmi nyelv fő fejlődési tendenciáinak megfelelő formákat alkalmazta, azokat, amelyeket mi ma használunk. Ezért érezzük nyelvét oly csodálatosan közelinek. (Vö. Nagy Miklós — Fábián Pál: Kiadásunk főbb elvei. Jókai Kritikai Kiadás [= JKK] 1. 301–2.)

A vázolt elvi tételt nem nehéz példákkal bizonyítani.

Mint Tompa József megállapítja, legjobb íróink már a reformkort megelőző időszakban egy magasabb szintű, nem *ő-ző*, nem *í-ző* és nem *l-ező* nyelvi változaton írtak. 1825 után „különösen tudatos az a törekvés, hogy irodalmunkban egyeduralkodó legyen a magyar nyelvnek nyelvjárás fölötti, feltűnő provinciális elemektől mentes, a polgári ízléshez illő változata” (Az irodalmi nyelv. RefNy. 320). Jókai pályájának kezdetétől vállalta az irodalmi nyelvi normához való alkalmazkodást, ami egyébként nem eshetett nehezére. A dunántúli nyelvjárasterület északi részének (benne Komáromnak) a nyelve hangállományát és tendenciáit tekintve nem állt (vö. Deme: RefNy. 72) és ma sem áll messze az irodalmi nyelvtől (vö. Kálmán: Nyelvjárásaink. 1966. 72). Szülővárosából Jókai Pestre telepedett, s a négy nyelvjárasterület érintkező pontján fekvő, a kiegyenlített irodalmi és köznyelvet egyre inkább használó fővárosban élte le egész életét. Állandó nyelvi környezete hatásán kívül a múlt század második felében már az olvasók országos társadalmi igénye is az irodalmi nyelvi eszmény minél tökéletesebb megvalósítását, illetőleg tökéletesítését várta és kívánta Jókaitól. Hogy ez mennyire sikerült neki, takarékosan nem az irodalmi nyelvvel való tömérdek egyezés előszámolásával, hanem az attól való néhány tipikus eltérés bemutatásával, illetőleg az egyező meg az eltérő elemek arányával tudjuk szemléltetni.

A kéziratok tanúsága szerint Jókai a magánhangzók időtartama tekintetében rendszerszerűen nem tért el a lényegében ma is érvényes irodalmi nyelvi normától. Ezt bizonyítja egyebek közt a hosszú *í, ú, ű* sorsa műveinek egymást követő kiadásai. Jókai (nyelvjárásának rövidítő tendenciájával szemben) kéziratában alkalmazta az *í, ú, ű*-t. Ezt azért kell kiemelni, mert íróinknak ez a nyelvi sajátsága a korabeli kiadásokban gyakran elsikkadt: a nyomdák nem voltak még felszerelve *í, ú, ű*-vel. Csak a század vége felé vált a nyomtatott közlésekben az *í, ú, ű* jelölése következetesebbé, a Nemzeti Kiadásban (= NK) pedig szinte maivá (vö. JKK 1. 306–8). — Az *e-ő* ingadozást mutató alakpárok esetében Jókai az *e-ző* formákra hajlott: *veres, szeglet, négyseglestű, fel(emel), kéményseprő, ser, per* stb. (vö. N. Dely Zsuzsa i. m. 33–4), de ugyanezeket a szavakat *ő-ző* formában sem nehéz nála megtalálni; sőt például *semlyék* helyett *sömlýék*-et használt (vö. JKK 5. 11: 3). Jókai *e-zését* az NK szerkesztői egyes esetekben túlhaladottnak érezték, ezért változtatták pl. a *serény-t sörény-re* (vö. JKK 5. 8 : 18), a *fel-t* pedig azért cserélték gyakran *föl-re* (pl. *felébreszt > fölébreszt*), hogy érvényesítésék az *e* hangok monotóniája enyhítésének nyelvesztétikai elvét (vö. JKK 1. 302–3). Emez általános törekvésük ellenére arra is vannak példáink, hogy Jókai *ő-ző* formáit módosítják az NK-ban *e-zőkre*: *gyöngye > gyenge* (JKK 27. 180 : 31) stb. Túlnyomórészt ma is szabadon váltakoztatható szavakról lévén szó, az *e ~ ő* esetei egyáltalán nem zavarók a Jókai-regényekben. — Kissé régies hatást kelt viszont a mai olvasóban, hogy Jókai még használta a *-ból, -ből* helyett a *-bul, -bül*, a *-ról, -ről* helyett a *-rul, -rül*, a *-tól, -től* helyett pedig a *-tul, -tül* zártabb ragváltozatot: *hintóbul, pokolbul, farkas-*

bőrből; szabadságrul, alkotmányrul, lórul, időkrül, kötélrül; galamboktul, egymástul, sietségtül; stb. Ezeket a formákat (mint azt a JKK-kötetek szöveg-változatai mutatják) az NK szerkesztői sokszor korszerűsítették, figyelmen kívül hagyva a modern nyíltabb meg a régies zártabb formák sokatmondó keverési arányát. Az Egy magyar nábob (1853–1854.) tizenhárom lapján (JKK 5. 8–20) 29 nyíltabb (*zsebéből, palotáról, attól* stb.) formával szemben csak 2 zártabb (*kéményseprőrül, egymástul*) alakot találtam, ami arra mutat, hogy Jókai már a század közepén határozottan a majdan uralomra jutó nyíltabb változatok mellett döntött, s a zártabb formákat inkább csak stílus-élénkítő elemként használta. — Az *-uk, -ük* birtokos személyragnak *-ok, -ök* változata ma már csak a főnévi igenevekhez kapcsolva él, Jókai egyéb helyzetekben is gyakran használta: *utánok, megszabadulásokat, tőlök, fejöket* stb. (vö. N. Dely Zsuzsa i. m. 33); a mai olvasó számára már kissé régiesen. Érdekes, hogy az NK ezt a sajátyságot általában megtartotta, csak ritkán modernizálta, sőt inkább Jókainak még *-uk, -ük*-ös formáit is nemegyszer *-ok, -ök*-re változtatta: *múltjukat > múltjokat* (JKK 27. 197 : 21). Nyilván még ezt érezték irodalmibbnak. — A *-ként* rag elég gyakran jelenik meg *-kint* formában: *egyenkint, példájakint* stb., ma már szintén kissé régies hatást keltve. — Mindeme tendenciaszerű eltérések meg az itt most fel nem sorolható egyes szavak (*ohajt, sohajt, gyeplű, mivel, levén, néhány* stb.) mégsem zavarják a mai olvasót, mert — mint már jeleztem — a különbségek egyrészt nem jelentősek, másrészt a szöveg egészéhez képest kis mennyiségűek. Az Egy magyar nábob kritikai kiadásbeli szövegének 13 lapján (JKK 5. 8–20) hozzávetőleges számításaim szerint 3000 szóalak van. Ebből csak 20 (*csákos* 'csákós', *bennök, alól* 'alul', *serénye* 'sörénye', *gyeplűt, lakadalom, levén, kenyéroket, szegletekké, televér, megszabadulásokat, utánok, mivelvén, lassankint, boszontani, fejöket, négysegletesre, néhányszor, kéményseprőrül, egymástul*) tér el magánhangzói tekintetében a mai irodalmi nyelvi normától. Igazán nem sok! Érdemes lenne ilyen típusú statisztikai vizsgálódást még sokat végezni: objektív okát tudnánk adni (most még inkább csak megérzéseken alapuló) ítéletünknek, világosabban láthatnánk irodalmi nyelvünk egységesülésének folyamatát, és ebben egyes íróink szerepét. Jókai mindenestre azok közé tartozott, akik a reformkori irodalmi nyelvi hangállapotnak (vö. Tompa i. m. 320–33) előremutató tendenciáit erősítették.

Azt, hogy Jókaiiban milyen nagy volt az érzékenység az irodalmi nyelvi norma, illetőleg annak fejlődése iránt, meggyőzően mutatja az elbeszélő múlt idő használatának aránya az Egy magyar nábobban (1853–1854.) meg A barátfalvi lévitában (1898.). — Tompa József az igeidők reformkori használatát vizsgálva azt állapítja meg (i. m. 367), hogy „A legtöbb olvasó szemében leginkább az ún. elbeszélő múlt idő gyakori használata jellemzi a reformkor nyelvét”, és hangsúlyozza, hogy „semmiféle jelentésbeli különbség nincs a *t(tt)* és az *á, é, a, e* időjeles múlt idő között. Még stílusbeli sincs mindig, s ezért keveredik egy mondaton, szövegrészen belül is a kétféle alak”. Kálmán Béla A magyar múlt idejű igealakok történetéből c. közleményében elsősorban Kazinczy hatásának tulajdonítja a XVIII–XIX. század fordulójára már elavult elbeszélő múlt feléledését. Ő is úgy látja, hogy a reformkorban az *-á, -é, -a, -e* jeles múltat „teljesen azonos értékben használták a *-t* jeles múlttal”, s a kétféle múlt idő váltogatása csak az egyhangúság elkerülését szolgálta. Kálmán szerint az elbeszélő múlt a leggyakoribb Széchenyinél (45 : 55) és Kuthynál (44 : 56), a legritkább Petőfinél (9 : 91) és Kossuthnál (1 : 99); s a

kor átlaga 263 : 734 (nem várt módon magasabb, mint a XVIII. századé (211 : 740). (Vö. MNyTK. 140. sz. 119.) — Ennek a jellemzésnek tökéletesen megfelel az Egy magyar nábob múltidő-használata. A hangállomány szempontjából fentebb elemzett 13 lapon, a Törökszakad csárdabeli mulatás leírásában 172 *-t*, *-tt* jeles és 59 *-á*, *-é*, *-a*, *-e* jeles múlt időt találtam, tehát az összes múlt időknél kétszeresére 1/3-a elbeszélő múlt, ami meglepően sok. És hogy a két múlt időnek Jókai nem szán sem jelentéssé, sem stílusbeli különbséget, jól mutatják a következő mondatok: „Ezt nem várta, és még jobban mulattatá” (13 : 1); „A hajdúk . . . párnákat, szőnyeget, tábori székeket és asztalokat *hurcoltak* elő, s egy perc alatt úri lakká *varázsolák* az üres, kongó termet” (13 : 9–11); „[Az egeret] *letevék* az asztal közepére” (16 : 9); „A hajdúk hirtelen *kapták* a palackokat, s *kezdék* itceszámra töltögetni a bohóc torkába a jóféle egrit és ménesit” (18 : 1–2). — Az elbeszélő múlt idő azonban az 1900 körüli évekre irodalmi nyelvünkben kihalt, és mint Kálmán Béla írja, „a XX. századi irodalomban már csak mint archaizáló vagy székel nyelvjárási stíluselemként fordul elő” (uo.). A barátfalvi lévitának szintén 13 lapján (JKK 63. 8–20) 190 *-t*, *-tt* jeles múlt mellett csak 13 *-á*, *-é*, *-a*, *-e* jeles múlt idő található. S talán az sem véletlen, hogy Jókai a 13 elbeszélő múltból 7-et a régimódi úrként jellemzett alispánnal kapcsolatban használ, tehát feltehetőleg stíluselemként.

Az igeragozásnak más alakjai is bizonyítják, hogy Jókai a maga egyéni nyelvhasználatát alája vetette az irodalmi nyelvi normának. — Az Egy magyar nábobnak eddig is elemzett lapjain még 8 szenvedő forma és 1 *-nd* jeles jövő idő van; A barátfalvi lévitának azonos terjedelmű szövegében már sem szenvedő ige, sem *-nd* jeles jövő nincs. Ez az elmozdulás híven tükrözi a szenvedő ige fokozatos háttérbe szorulását, illetőleg az *-nd* jeles jövő idő teljes kihalását. — Úgy gondolom, joggal hiszem, hogy más jelenségek vizsgálata is megerősítené az eddig levont tanulságokat.

Jókai nyelvének kutatói a legtöbbet szókinccsével foglalkoztak. Ez a körülmény — különösen Tolnai Vilmos és N. Dely Zsuzsa eredményei (vö. MNy. 21: 86–100, 232–4; ill.: NytudÉrt. 64. sz. 17–33) lehetővé teszik számomra, hogy Jókai szókinccsének bővebb méltatásától itt most eltekintsek. Ennek ellenére szükségesnek látom, hogy bizonyos, szerintem lényeges mozzanatokra a figyelmet felhívjam.

Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy Jókai roppant szókinccsében az egész XIX. század benne van: irányító eszméit, társadalmi mozgalmait, tudományos eredményeit éppen úgy tükrözik szavai, mint ahogy megőrizték földesurak és parasztok, delnők és arszlánok, katonák és polgárok, iparosok és kereskedők, diákok és tanárok, betyárok és táblabírák, színészek és prédikátorok beszédét. Nagyon természetes kíváncsággal vetődött fel tehát már a századforduló táján és azóta is többször egy Jókai-szótár összeállításának gondolata. A tervekből, amelyeket N. Dely Zsuzsa ismertet (i. m. 7), nem lett semmi. Éppen ezért legyen szabad az évfordulón újra emlékeztetni egy Jókai-szótár szükségességére és hasznosságára. A roppant feladat, amely a magántudósok korszakában meghaladta minden vállalkozó erejét, ma már megvalósítható lenne.

Jókai merész író volt. Nem félt olvasóit elragadni magával a fekete gyémánt keletkezésének korából a jövő századba, a trópusi őserdőktől egész az északi pólusig. Ilyen időbeli és térbeli végletek közt mozogva, változatos témáitól ihletve könnyen megeshetett volna vele, hogy szókinccse eltorzul.

Nem méltatható tehát eléggé az a bölcs mérséklet, amellyel Jókai a XIX. századi magyar nyelv anyagraktárából szavait kiválasztotta. A nyelvújítás nagy korszaka idején nem ragadta el a hév, a század végi ortológia korában pedig nem tagadta meg a nyelvújítást. Nyelvébe beépítette a népnyelv elemeit, anélkül hogy népieskedett volna. Nem valamiféle nyelvi „arany közép-szer” ez, hanem írói zsenijének ugyanaz a képessége, amelyre már az előzőkben is igyekeztem rámutatni: a szókincsben is a maradandót tudta megragadni. Ezért talán nem tévedek, ha úgy tekintem Jókait, mint hidat a régi meg az új magyarság, a XVIII. meg a XX. század magyar nyelve között.

Igaztalan lennék Jókaival szemben, ha nem emlékeztetnék végezetül arra, hogy nemcsak Jókai írt úgy, ahogy mi ma beszélünk, mert ráérezett a nyelvi fejlődés főirányára, hanem mi is úgy beszélünk, ahogy Jókai írt, mert több mint egy évszázadon át milliókat tanított magyarul, s tanuljuk tőle nyelvünket még ma is. Az a hatás, amelyet Jókai irodalmi nyelvünk fejlődésére és az egyes írókra gyakorolt, még szinte teljesen felméretlen. Nyelvtudományunknak és irodalomtudományunknak e közös adósságából ideje lenne minél hamarabb minél többet törleszteni.

Fábián Pál

A nyelvi lektor munkájáról

(A Biblia nyelvi lektorálása során szerzett tapasztalatok alapján)

1. A nemrég megjelent új katolikus bibliafordítás (A Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás. Szent István Társulat. Bp., 1973 [1974]. 1471 lap) nyelv művelésünk, sőt könyvészetünk történetében is jelentős eseménynek számít: hasonló magyar nyelvű kiadványban (bibliafordításban!) első ízben szerepel benne szellemi közreműködőként — e sorok írója személyében — „nyelvi lektor”. Ez nyelvművelésünknek nem kis mérvű megbecsülése, ugyanakkor azonban azt is mutatja, hogy a fordítók szem előtt tartották a nemzetközi gyakorlatot, és e téren is igyekeztek hozzá igazodni. A bibliafordítók munkájának megkönnyítésére a United Bible Societies 1960-ban „Helps for Translators” címen sorozatot indított. Ennek a sorozatnak 1969-ig, amikor is a Szent István Társulat Szentírás-bizottsága (tagjai: dr. Gál Ferenc, dr. Gál József, dr. Gyürki László, dr. Kosztolányi István, dr. Rosta Ferenc, dr. Szénási Sándor, dr. Tarjányi Béla) a Biblia ószövetségi részének fordítását elkezdte, nyolc kötete jelent meg. A „The Theory and Practice of Translation” címen megjelent nyolcadik kötetnek szerzője, a neves nyelvész, Eugen A. Nida — a kötethez csatolt függelékben — a szervezési kérdéseket is összefoglalja. Innen tudjuk: némely munkaközösségben mindjárt a munka megszervezésekor bevonják a stilisztát a fordítás irányelveinek kimunkálásába, másutt a szerkesztőség tagjaként a fordításnak végső formába öntéséhez veszik igénybe stíluszakértő segítségét (177). Nálunk az illetékesek az első megoldást választották. Így a nyelvi lektornak mindenekelőtt annak a kérdésnek a tisztázásában kellett részt vennie, hogy milyen (archaikus vagy modern) nyelven és milyen fordítói elvek érvényesítésével készüljön a fordítás.

A katolikus Egyház az aggiornamento jegyében a mai nyelvre való fordításokat sürgeti. A nemzetközi gyakorlatban szintén az az általánosan elfogadott elv, hogy a Bibliát a mai ember számára mai nyelvre kell lefordítani. A „mai” értelmezésében azonban már eltérnek a vélemények: néhol még az ötvenen felüliek nyelvhasználatát is beleértik, másutt szinte csak a felnövekvő nemzedékre, a tizenévesekre vannak tekintettel. A kettő között foglalnak helyet a legkiegyensúlyozottabb „párt” hívei, akik a 25-től 35 éves korig terjedő korosztály nyelvhasználatát tartják alapul veendőnek (vö. Nida i. m. 182). Mint ismeretes: magyar nyelven az első teljes katolikus bibliafordítás csaknem 350 esztendővel ezelőtt, 1626-ban jelent meg. Azóta ennek különféle átdolgozott kiadásai voltak forgalomban, amelyek kivétel nélkül mind eléggé régies, a korabeli élő nyelvnél jóval régiesebb nyelven készültek. Ebből a sajátos helyzetből kiindulva nem látszott célszerűnek a modernizálásban mindjárt odáig elmenni, ameddig egyik-másik olyan országban elmennek, illetőleg elmehetnek, ahol a Bibliát a századok folyamán ismételtelen lefordították, folyamatosan megjelentették, mégpedig egyre élőbb, modernebb nyelven. Inkább arra kellett törekedni, hogy ha — a kor követelményei szerint — a mai ember számára világos, közérthető, élő nyelv en szóaltatjuk is meg a Bibliát, azért ahol egyéb szempontok nem szólnak ellene, ott bizonyos mértékig a hagyományokhoz is ragaszkodjunk, hogy így meglegyen az átmenet, ne legyen túl nagy az ugrás. — A Biblia nyelvének modernizálása terén nem kellett az úttörés nehéz és hálátlan feladatára vállalkozni, már voltak előzmények, amelyekre támaszkodni lehetett. Nevezetesen: Békés Gellért és Dalos Patrik 1951-ben Rómában megjelent Újszövetség-fordítása — ahogy a fordítók az Előszóban kifejezésre is juttatják — már „a mai élő nyelv” követelményeinek figyelembevételével készült. Ugyanakkor az a kedvező fogadtatás, amelyben ez a szép fordítás részesült, bátorításul is szolgált. De a mai nyelvre való fordítás irányában hatott az a körülmény is, hogy az Ószövetség, pontosabban a teljes katolikus bibliafordítás utoljára 45 évvel ezelőtt, 1930-ban jelent meg. Azóta a példányok rég elfogytak, elrongyolódtak. Így forgatásukban voltaképpen megszakadt a folytonosság, hiszen a fiatalabb korosztályoknak már nem is igen jutott el a Biblia a kezükbe, így olyanokkal, akiknek — a szokás hatalmánál fogva — kedvesebb lett volna még a régies nyelvű fordítás, valójában már csak kisebb számban kellett számolni.

Különösen szakrális szövegek fordítása terén messze nyúló és mélyen gyökerező hagyománya van az eredeti szöveg szó szerinti visszaadására való törekvésnek. Amikor még kevésbé ismerték a különféle nyelvek természetét, azt gondolták, így tehetnek leginkább eleget a szöveg hűség követelményének. Ma már tudjuk, hogy az eredeti szöveget szóról szóra átültetve nem lehet hiteles és közérthető fordítást készíteni. Így a Biblia mai magyar nyelven való tolmácsolásakor is szakítani kellett a szó szerinti fordítás hagyományával. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hangsúly áttevődött a szöveg adekvát voltára és a „szöveghűség” is új megfogalmazást kapott. Eszerint: az a fordítás hiteles, amelyik mind tartalmi, mind stílári szempontból híven tükrözi az eredeti szöveg mondanivalóját azok számára, akiknek a fordítás készül.

Természetesen, az elvi állásfoglalást követnie kellett az „aprómunkának”. Ez azt jelentette, hogy a nyelvi lektor élvonalbeli modern nyelvi fordítások, mindenekelőtt az 1955-ben megjelent francia (Bible de Jérusalem),

valamint a Herder Kiadónál 1968-ban napvilágot látott német fordítás, illetőleg — szükség esetén — az új angol biblia (The New English Bible. 1970.) alapján mondatról mondatra ellenőrizte, hogy a fordítás megfelele-e a mai nyelv kívánalmainak, a kimunkált fordítói elveknek, a stiláris követelményeknek. Ha valami nyelvi, fordítási vagy stiláris hibát, zavart észlelt, javaslatot tett a kijavítására. Javaslatai mintegy 80–85%-ban elfogadásra találtak, így tehát az a nemzetközi tapasztalatokon alapuló kíváncsóság is érvényesült, amely szerint a stilszta munkája után már nem célszerű nagyobb mértékben módosítani a kéziratot, mert annak a fordítás csak kárát vallja (vö. Nida i. m. 186). — Az „aprómunka” során annyi érdekes nyelvi stiláris kérdés merült fel, hogy bemutatásukra, illetőleg a belőlük levonható tanulságok ismertetésére kötetnyi tér kellene. Az adott keretek közt csak néhány probléma felvillantására vállalkozhatok. De talán így is nyújthatok némi bepillantást a nyelvi lektor munkájába.

2. Mai közérthető nyelven — e követelmény először is a kifejezőkészlet megújításának feladatát róttá a fordítókra és a nyelvi lektorra. A nagyon régies ízű és legfőlőbb az egyházi szóhasználatban jártas „bennfentesek” számára világos, a „kivülállók” fülében ellenben idegenül csengő, szokatlan szavakat, kifejezéseket föl kellett cserélni olyanokkal, amelyeknek mindenki számára van — több vagy kevesebb — „hírértékük”. Így került a *felebarát* helyébe az *embertárs*, a *frigyláda*/frigyszekrény helyébe a *szövetség ládája* vagy a nyelvtanórák emlékét idéző *Isten ígéje* helyébe az *Isten szava*, *tanítása*, *igazsága*. Közben természetesen a túl szűk körben élő tájszók kerülésére is célszerű volt ügyelni, tehát például a *mezgerél* (pl. Iz 24, 13) helyébe ismertebb kifejezést kellett iktatni: *böngészik*, *tallóz*, *kalászol*, *kalászt szedeget* — ahogy épp megkívánta a szövegkörnyezet. De ennél is fontosabb volt, hogy ne essünk túlzásokba, s ne kerüljenek bele a szövegbe vagy ne maradjanak benne jelentésük vagy hangulatuk, stiláris értékük szempontjából túlságosan „mai” szavak, kifejezések se. Olyanok például, amelyek a Biblia eseményeinek, illetőleg keletkezése idejének korából kizökkenenek és más, későbbi műveltségi körbe visznek. Egy példa Judit könyvéből: Sátraik és *poggyászaik* . . . (Jud 7,18). * Itt a *poggyász* a hajón, vasúton utazás képzetét idézi fel (vö. *poggyászkocsi*, sok *poggyásszal* utazik), helyesebbnek látszott tehát a *málha* szót használni helyette. — A *megszálló csapat*-hoz a modern 'annektálás' képzete kapcsolódik tudatunkban. Ezért célszerűbbnek látszott *helyőrség*-et alkalmazni helyette amely egyértelműen történelmi fogalom. Ezt a mondatot tehát: „Hadseregével levonult ezután a partvidékre, *megszálló csapatokat* helyezett el minden megerősített városban, és . . .” (Jud 3,6) — egyúttal a *hadsereg* szót is *sereg*-re cserélve, amelyben nem annyira az államhoz, mint inkább az egy nagy hadvezérhez, hatalmas uralkodóhoz vagy legfőlőbb a valamely országhoz tartozás fejeződik ki — így módosítottuk: „Ezután *seregével* levonult a partvidékre. A megerősített városokban *helyőrséget* hagyott, aztán . . .” Vagy: „A király kérdőre vonta a két eunuchot, s *beismerő vallomásuk* után *kivégeztette* őket”

* Megjegyzendőnek tartom: az, hogy a Biblia némelyik könyvéből több példát meríttek, más könyvekből ellenben kevesebbet vagy egyáltalán nem idézek részletet, elsősorban azzal magyarázható, hogy a cikk írásának időpontjában a véletlen folytán éppen az idézett könyvek vannak számomra elérhető közelben.

(Eszt 1,1 o). Itt a *beismerő vallomás* és a *kivégeztet jogi ízü* kifejezések, amelyek bírósági eljárás képzetét keltik az olvasóban. Emiatt az akkori bíraskodás formáihoz jobban simuló szavakat iktattunk a helyükbe: „A király kérdőre vonta a két eunuchot, és amikor *beismerték* [tettüket], *halállal büntette őket*.” Az *ügyvéd* szintén jogi ízü szó: „Vagy ki léphet föl ellened istentelen emberek *ügyvédjeként*?” (Bölcs 12, 12). Ezért inkább körülíráshoz folyamodtunk: „Vagy ki léphet föl ellened az istentelen emberek *ügyét pártolva*?” — Egy-egy esetben *bizalmas hangulatú*, sőt már-már argó ízü kifejezés is beletévedt a fordításba: „Judit egyedül maradt a sátorban Holofernesszel, aki a bortól *elázva feküdt* ágyán” (Jud 13,2). Nem kétséges, hogy az ilyet célszerű volt kiküszöbölni: „Judit egyedül maradt a sátorban Holofernesszel, aki a bortól *megrészedve hevert* ágyán.” — Mások *hivatali* ízü, illetőleg *sajtónyelvi* szavak, kifejezések kerültek bele a fordításba. Nyilvánvaló: ezeket is ki kellett iktatni. Néhány példa: „Mardokeus mindig *befolyásosabb lett*” (Eszt 9,5) — átfogalmazva: „egyre *nagyobb hatalomra tett szert*.” Vagy: „Mialatt beszélsz a királlyal, én is bemegyek és *alátámasztom* szavaidat” (1 Kir 1,14) — módosítva: „... magam is bemegyek és *megerősítem* szavaidat.” — A *sokra, kevésre* stb. *értékel* valójában nem hivatali, illetőleg sajtónyelvi kifejezés, mégis mivel napjainkban mondhatni mindent *értékelni* szokás a hivatali és a sajtónyelvben, ezt is kevésbé papírizú szószervezetre cseréltük: „Szolgálód nem *értékelte sokra* a király lakomáit” (Eszt 14,17) — kevésbé papírizuén: *nem becsülte, illetőleg nem tartotta sokra*.

3. A grammatikai eszközök vonatkozásában az élő, sőt a beszélt nyelvhez közelítés jegyében mindenekelőtt a *nominális állítmányokat* igyekeztünk igeire cserélni. Tehát például ez a sor: „Felfogásunk *vádlója* ő [ti. az igaz], még ránézni sem jó” (Bölcs 2,14) így módosult: „*Vádol* bennünket, amiért így gondolkodunk, még ránézni sem jó.” Annál inkább, mivel az előzményben (erre a kérdésre még visszatértek) szintén igei állítmányok szerepelnek: „*Szembezáll* tetteinkkel”; „*be-panaszol* bennünket ... és *szemünkre hányja*, hogy ...”; „*Dicsekszik*, hogy ...” — A nominális állítmánynak igeire cserélésével egyszersmind mód nyílt arra is, hogy — szinonimák felhasználásával — változatosabbá tegyük a szóhasználatot. Egy részlet a fordító első megfogalmazásában így hangzott: „A cédrusok az Isten kertjében sem voltak hozzá [ti. Libanon cédrusához] *hasonlók*, és a ciprusok sem voltak *hasonlók* ágaihoz” (Ez 31,8). Ezt — a nominális állítmányt kiiktatva és a jelző értékű hátravetett határozót is kiküszöbölve — így módosítottuk: „Az Isten kertjének cédrusai sem *hasonlítottak* hozzá és a ciprusokat sem lehetett *hozzámérni* ágaihoz.” — A következő esetben már csak azért is jobbnak látszott igei állítmányokkal élni a *nagy lett* névszói és igei részből álló összetett állítmány helyett, mert a *nagy lett* mellett a magyarban a *bőjt* meg a *könny* nem szokott alanyként előfordulni, legfőleg a *gyász* lehet *nagy*: „Mindenegyik tartományban, ahol csak kihirdették a király rendeletét és parancsát, *nagy lett* a zsidók közt a *gyász*, a *bőjt*, a *könny* és a *síránkozás*” (Eszt 4,3). Átfogalmazva: „ahol csak kihirdették a király rendeletét és parancsát, *nagy gyász borult a zsidókra, bőjtöltek, sírtak és jajgattak*.” Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy bár a Jeruzsálemi bibliában ez áll: „... ce ne fut plus, parmi les Juifs, que deuil, jeûne, larmes et lamentations,” a német fordítás így — németesen! — hangzik: „... herrschte unter den Juden große Trauer mit Fasten, Weinen und Klagen.” Ez a példa egyébként arra is

felhívja figyelmünket, hogy mennyire eltérő lehet valamely szó, kifejezés és más nyelvi megfelelője abból a szempontból, hogy milyen más szavak kapcsolódhatnak vele össze szó szerkezetté, illetőleg hogy ugyanannak a gondolatnak a kifejezésére a különféle nyelvekben sokszor mennyire más nyelvi eszközök használatosak.

Előfordult az is, hogy a nominális állítmánynak igeire cserélésével egyszersmind egy-egy — állítmányi használatban különösen — szokatlan összetételt is sikerült kiiktatni a fordításból. Így kétszeresen is közelebb került a szöveg az élő nyelvhez. Például ez a részlet: „Félelmében elhagyja szikláját, fejedelmei *zászlóhagyók* lesznek” (Iz 31,9) — így módosult: „fejedelmei *otthagyják a zászlót*.” A szokatlan összetételeket egyébként is igyekeztünk felbontani, és szó szerkezettel, sőt — ha szükség úgy kívánta — mondatokkal helyettesíteni. Ezáltal nemcsak természetesebb lett a szöveg, hanem — a hangsúlyos szavak számának gyarapodásával — még *ritmikusabbá* is vált (l. alább). Például: „leszármazottja az *első földivadéknak*” (Bölcs 7,11) — elemeire bontva: „a *föld első ivadéka*nak utóda”. Vagy: „Te *vihartépett* szegényke” (Iz 54, 11) — átfogalmazva: „Ó, te szegény, *akit annyi vihar tépett*.” Izajás egy másik helyén most ez áll:

[Jeruzsálem leányai]
kihívóan tekingetnek,
táncolva járnak

s csörgetik *lábukon a karikákat* (Iz 3,16). Az első megfogalmazásban az utolsó sor így hangzott: és közben *lábköttöket* csörgetik (bár: *karkötő*).

A *befejezett cselekvésű melléknévi igenév* — mint ismeretes — főnévként is használatos nyelvünkben. Csakhogy nem korlátlanul, produktivitása nem mondható abszolútnak. Így a *megváltott ember* szókapcsolatból — vallásos szóhasználatban — bátran elmaradhat az *ember*, a *megváltott* megfelelő szöveggörnyezetben egymagában is megállhat. A *megszabadult*-ról ez már kevésbé mondható el, ezt tehát célszerűbbnek látszott vonatkozó mellékmondattá alakítani. Következésképpen ez a részlet:

Egy tiszta út vezet majd át rajta
[tudniillik a pusztaságon] . . .

Nem lesz ott oroszlán,
ragadozó állat sem jár arra,
hanem a *megszabadultak* vándorolnak ott,
az *Úr megváltottjai* térnek vissza rajta (Iz 35, 8—9) így módosult:
Nem lesz ott oroszlán,
más ragadozó sem jár arra;
a *megváltottak* vándorolnak rajta,
akiknek az Úr szabadulást szerzett,
azok térnek vissza rajta.

A szeretetről szóló ismert himnuszban még az 1951-i római fordítás is a *felszólító módot* használja a *megengedés* kifejezésére:

Legyen bár prófétáló tehetségem,
Ismerjem bár az összes titkokat és minden tudományt,
Legyen akkora hitem, hogy hegyeket mozgassak,
Ha szeretet nincs bennem, mit sem érek.
Osszam el bár egész vagyonomat a szegényeknek,
S vessem oda testemet, hogy elégessenek . . .

Mai nyelvünkben ez a — minden bizonnyal latin eredetű — módhasználat egy

kissé már régies, nem hat eléggé az élő nyelv természetességével. Ezért az új fordításban (már az Újszövetség 1967-es kiadásában is!) ható ige tölti be a szerepét. Egyúttal természetesen a határozatlan tárgy (*minden tudományt*) melletti tárgyas ragozású igealak (*ismerjem*) okozta zökkenőt is kiküszöböltük. Tehát:

Lehet prófétáló tehetségem,
ismerhetem az összes titkokat és mind a tudományokat,
 hitemmel *elmozdíthatom* a hegyeket,
 ha szeretet nincs bennem, mit sem érek.
Szétoszthatom mindenemet a nélkülözők közt,
odaadhatom testemet is égőáldozatul, . . .

Máskor *ha* kötőszós mellékmondat került a *bár* kötőszóval bevezetett, s fel-
 szólító módban álló állítmányú megengedő mondat helyébe. Ez a részlet például:
 és szálljon *bár szembe vele* [az ordító oroszlánna] a
 pásztorok serege,
 nem retten meg hangjuktól,
 sem lármájuk nem ijeszti meg (Iz 31,4)

így módosult:

és *ha szembeszáll is vele* a pásztorok serege . . .

A beszélt nyelv kerüli a — klasszikus értelemben vett — hosszú k ö r m o n d a t o k a t. Ha tehát előfordultak ilyenek párbeszédben vagy valamilyen jeles személynek hallgatóságához intézett szavaiban stb., igyekeztünk őket felbontani. Így Juditnak népéhez intézett szavai az első fogalmazásban ekképp hangzottak: „Ha képtelenek vagytok kikutatni az emberi szív mélységeit, és nem tudjátok kibogozni elméjének következtetését, hogyan tudnátok Istent, aki mindezeket a dolgokat alkotta, kifürkészni, gondolataiba behatolni, és terveit megérteni?” (Jud 8,14) Felbontva: „Az emberi szív mélységeit sem tudjátok kikutatni, sem eszének járását kibogozni. Hogyan tudnátok hát ezek alkotóját, az Istent kifürkészni, gondolataiba behatolni és terveit megérteni?”

Természetesen, akárcsak a szóhasználatban, a grammatikai kifejezőeszközök terén is szükség volt a modernizálásban bizonyos mérték tartására, a fogalmazás túlságosan mai eszközeinek és formáinak kerülésére, illetőleg kiküszöbölésére. Mai hivatali-műszaki nyelvünkben például igen gyakoriak a túlzó *ú f o l t* „e g y s z e r ű” mondatok. Ezek egy részében az elvont cselekvést kifejező *-ás, -és* képzős főnevek — határozói szerepben — mondatlaltal egyenértékűek. A „hivatali íz” elkerülésére tehát célszerűbbnek látszott inkább összetett mondatokban fogalmazni: „Követeit . . . üres kézzel, *tiszteletadás nélkül* küldték vissza” (Jud 1,11) — átalakítva: „*anélkül, hogy megtiszteltetésben részesítették volna őket | anélkül, hogy megtiszteltetésben lett volna részük.*” Vagy: „A csapás nem lenne méltó a király *megterhelésére*” (Eszt 14,4) — átfogalmazva: „A csapás nem lenne rá méltó, hogy *terheljem vele* a királyt.” Itt amiatt is ajánlatos volt a szöveget módosítani, mert a *megterhel* ige ’alkalmatlanságot, fáradságot okoz’ jelentésben csak ritkán, udvarias kifejezésekben használatos (l. ÉrtSz.), elvont cselekvésű főnevet pedig nem is igen szoktunk belőle a szóban forgó értelemben képezni. — „*Megőszüléstekig* hordozlak titeket” (Iz 46,4) — itt az *-ás, -és* képzős főnévből alakult határozó azon túl, hogy nehézkes a kiejtése, egy kissé erőltetett is, az *-ig* rag ugyanis mai nyelvünkben többnyire határozószókban él (pl. látástól *vakulásig*), s nem kapcsolódik hozzá korlátlanul bármely *-ás, -és* képzős főnévhez. Emiatt mondat került a helyére: *míg meg nem őszültök.*

Nem kevésbé tipikus jelensége mai hivatali nyelvünknek a túlságosan hosszú, illetőleg az igenévi jelzők használata sem. Ahol tehát mód nyílt rá, ezeket is igyekeztünk kiiktatni, mondattal helyettesíteni. „Ezért előjáróikat leölésre adtad, eltévelyedésük miatt szégyenkező ágyukat vérfürdőre” (Jud 9,3). Ez a részlet azáltal, hogy a hosszú jelzővel kifejezett mondanivalót mellékmondattal fejeztük ki, így módosult: „Ezért előjáróikat halálra adtad, ágyukat meg, amelyet lealacsonyított a hűtlenség, vérfürdővé tetted.” A következő példában azzal, hogy az igenévi jelzőt kiküszöböltük, egyúttal a statikus fogalmazás is dinamikusabbá vált, elbeszélő jelleget öltött: „A hetedik napon a bortól felvidult király megparancsolta a hét eunuchnak ...” (Eszt 1,10) — átalakítva: „A hetedik napon a király jókedvre derült a bortól és megparancsolta a hét eunuchnak, hogy ...”

4. A szöveg hűség fogalmának korszerűbb értelmezése módot adott egész sor idegenszerű kifejezés kiküszöbölésére. Ezáltal ismét közelebb került a Biblia nyelve az élet nyelvéhez. Mindenekelőtt: kiiktathattuk a fölösleges névmáshasználatot, amely az egyházi nyelvet évszázadokon át oly mesterkéltté tette, sőt bizonyos fokig teszi még ma is: „hívjuk őt a mi segítségünkre” (Jud 8,17) — kijavítva: „hívjuk segítségül”; „hallgasd meg szolgád imáját, amelyet én most nappal és éjjel a te szolgáért, Izrael fiaiert hozzád intézek” (Neh 1,6) — helyesbítve: „hallgasd meg szolgád imáját, amelyet szolgálidért, Izrael fiaiert most ... hozzád intézek.”

Egy további példa:

Megtaláltak engem az éjjeli örök
amint a városban körútjukat járták.

Ütöttek engemet és véresre vertek,

elvették leplemet ... (Én 5,7).

Ez a részlet a személyes névmás elhagyása, valamint az alany kiemelése és az *elvesz* igének egy nagyobb erőszakot érzékeltető igével (*letép*) való felcserélése révén így módosult:

Az éjjel örök találtak meg,

amikor a várost járták.

Ütöttek és véresre vertek,

letépték rólam a leplet ... (Csak zárójelben: a Jeruzsálemi bibliában is: „ils m'ont enlevé mon manteau ...”, azaz: „eltávolították, elrabolták” áll. Ugyanígy a német fordításban is: „Meinen Überwurf rißen mir weg die Wächter”.)

Egy harmadik példa az Énekek énekéből:

Látják őt a lányok s boldognak hirdetik

és magasztalják őt királynők, ágyasok (Én 6,9).

Itt szintén a személyes névmást kellett először is kiiktatni, de ezenkívül a három alanyt is célszerűnek látszott kiemelni. Ugyanakkor a *látják* igei állítmány jelzői mellékmondatba került — így lekerült róla a fölösleges hangsúly, a mondanivaló lényegét kifejező *boldognak hirdetik* pedig nagyobb nyomatótkot kapott, s a *lányok* alany és a *boldognak látják* állítmány között is szorosabb lett a kapcsolat:

A lányok, akik látják, boldognak hirdetik,

királynők s ágyasok ünneplik.

Aztán: szakítani lehetett az eredetiben is pusztán jövő időt kifejező *akar* ige használatával „*gondoskodni akarunk* arról, hogy ... megszilárdítsuk a birodalom nyugalalmát és békéjét” (Eszt 8,12 h). Helyesbítve: „*gondunk lesz rá, hogy ...*” — Szabadulni lehetett a *consecutio temporum* diktálta igeidőktől. Így például az *amikor* vagy *ha* kötőszóval bevezetett időhatározói, illetőleg feltételes mellékmondatban és olyan esetekben, amikor az eredeti szövegben is csak az idéző mondat múlt idejű állítmánya miatt állt az ige múlt időben, a múlt időt felválthatta a jövő idő vagy a jövőre utaló jelen idő. Egy példa: „A mi fajtánk *nem szenved csapást*, kardnak nincs hatalma rajta, *ha nem vétkezett* Isten ellen” (Jud 11,10). Jelen időt használva és egyúttal a *csapást szenved* kifejezést is megszokottabb szó szerkezettel helyettesítve: „A mi fajtánkat *nem éri csapás ...*, *ha nem vétkezik* Isten ellen.”

Lehetővé vált továbbá az *accusativus cum infinitivo* másainak a kiiktatása is: „*Ne engedd bezárulni* azok ajkát, akik téged dicsérnek” (Eszt 4,17 h). Átfogalmazva: „*Ne engedd, hogy azok ajka, akik téged dicsőítenek, elnémuljon.*” Még az Újszövetség 1967-i kiadásában is ez áll: „Mikor ezt [a 38 éve beteg embert] Jézus *ott feküdni látta* és megtudta, hogy...” A mostani átdolgozott változat szerint: „Amikor Jézus *meglátta, amint ott feküdt*, és megtudta, hogy...” — Az idegenszerű célhatározói mondatot ugyanakkor kapcsolatos mondat válthatta fel: „Menj és beszéld rá azt a héber asszonyt, aki nálad van, jöjjön el hozzánk, *hogy velünk egyék és igyék*” (Jud 12,11) — helyesbítve: „jöjjön el, *és egyék-igyék velünk.*” Vagy: „Akkor Eszter magához hívatta Hatakot, a király által szolgálatára rendelt eunuchok közül az egyiket, Mardocheushoz küldte, *hogy megkérdezze tőle, mi történt és miért viselkedik így*” (Eszt 4,5). Ez a mondat a *hogy* kötőszós célhatározói mondat kiiktatása — és a szórend módosítása, valamint a kiemelendő mondatrészek kiemelése — révén így módosult: „Akkor Eszter hívatta ... Hatakot, s *elküldte* Mardocheushoz, *kérdezze meg tőle, mi történt, miért viselkedik így.*”

5. Ezeken túlmenően: a szó szerinti fordításban homályos vagy legalábbis kevésbé kifejező, erőtlen szavakat és szókapcsolatokat föl lehetett cserélni világosabb, erőteljesebb kifejezésekkel. Más szóval: a szó szerinti megfelelők helyébe „hírértékben” adekvát kifejezések kerülhettek.

Az egybevető vizsgálatok rávilágítanak, hogy amikor új fogalom elnevezésének igénye merül fel, akkor némely nyelvben a szavak száma gyarapszik jobban, más nyelvekben inkább a szójelentéseké (vö. St. Ullmann: *Semantic Universals: Universals of Languages* [szerk. J. H. Greenberg] 1963. 177; U. Weinreich: *Languages in contact*. New York, 1953. 47–62; stb.). Ebből következően a különféle nyelvek több jelentésű szavai rendszerint nem felelnek meg egymásnak teljesen, csupán bizonyos jelentéseikben lehetnek egymásnak adekvát megfelelői, más jelentéseikben csak egyéb kifejezőeszközökkel lehet őket pótolni. Így egy *A* nyelv *a* szavának különféle jelentéseiben a *B* nyelvben *a*, *b*, *c* stb. szó vagy szó szerkezet felelhet meg; ezeket fordításkor nem szabad egymással fölcserélni. Máskor az *A* nyelvben a szó jóval szélesebb körben használható, mint megfelelője a *B* nyelvben. Például a német *ent-haupten* 'den Kopf abschlagen' egyaránt használható kivégzéssel kapcsolatban és hadakozás közben vagy alattomban, bosszúból stb. véghezvitt fejtétel kifejezésére (vö. Wahrig: *Deutsches Wörterbuch*). Ugyanígy a francia *décapiter*

ige is. A magyar *lefejez* ezzel szemben csak az első esetben alkalmazható, mert a 'bírói ítélet alapján, büntetésül' jelentésmozzanat is hozzátartozik. A fejevétel egyéb formáira más kifejezést kell alkalmazni, olyat, amelyhez nem kapcsolódik bírói ítéletnek, büntetésnek a képzete: *fejét veszi, levágja a fejét*. Más szóval az *enthaupten/décapiter* igének több — részleges! — megfelelője van a magyarban. Épp ezért — bár a Jeruzsálemi a bibliában *décapité* áll — át kellett ezt a hírvívő ajkáról elhangzó mondatot is fogalmazni: „Holofernesz *lefejezve* fekszik a földön” (Jud 14,19). Ilyen módon: „Holofernesz *levágott* *fejével* hever a földön.” Ahogy néhány sorral följebb is ez áll: „Ott találta a küszöbön, holtan, a *feje le volt vágva*” (Jud 14,15). „Hogyha rajtakapják [a tolvajt], hétszeresen fizet, *odaadja* házat és egész vagyonát” (Péld 6,31) — itt a magyar *odaad* igébe belevegyül az 'elajándékoz, odaajándékoz' képzete is (pl. mindenét *odaadta* a gyermekeinek, a rászorulóknak stb.). Így — annak ellenére, hogy például a német fordításban is *gibt hin* szerepel a megfelelő helyen — egy olyan igét iktattunk a helyébe, amely a 'rajtavesztés, ráfizetés' fogalmát a magyarban jobban érzékelteti: „De ha rajtakapják, hétszeresen fizet, *rámegy* a háza és egész vagyona.” — A Jeruzsálemi bibliában ez olvasható: „*les hommes* de Bethléem et de Netopha” (Neh 7,26). A magyarban az *ember* szintén használatos 'férfi' jelentésben, de csak a népnyelvben és ott sem korlátlanul. Így például többes számú birtokként (*emberei*) nem fejezhet ki egyszerűen 'férfi'-t, hanem olyan férfit jelent, aki valakinek a szolgálatában áll vagy valakinek a párthíve, zsoldosa stb. Éppen ezért az idézett helyen a *Bethlehem és Netofa emberei* helyébe *Bethlehem és Netofa lakói* került, annál inkább, mivel az előzményből világos, hogy férfiakról van szó, így, a *férfiak* ismétlésére nem volt okvetlenül szükség. Másutt *ide vagy odavaló emberek/férfiak* kerültek a tárgyalt birtokos szerkezet helyébe. — A *kérésére* kifejezést a magyarban csak olyankor szoktuk alkalmazni, amikor a kérés teljesítéséről szólunk (pl. *kérésére* megteszem; *kérésére* nem mondtam el stb.). Innen érthető módon a következő részletben szokatlanul csengett volna: „Ki fülét bedugja szegény *kérésére*, az is kér majd egyszer, de nem hallgatják meg” (Péld 21,13). Emiatt — jóllehet a Jeruzsálemi bibliában is így olvashatjuk: „Qui ferme l'oreille à l'appel du pauvre . . .” — másképp fogalmaztunk: „Aki bedugja fülét, *amikor kér a szegény*, maga is kér majd egyszer, de nem hallgatják meg.” — „Soha nem gondolta [Jeruzsálem], hogy *ez lesz a vége*” (Siral 1,9) — itt a kiemelt kifejezés szó szerint megfelel a német fordításban szereplő kifejezésnek: „sie dachte nicht, daß dies ihr Ende.” Mégis, mivel a magyarban valamely dolognak, történésnek stb. kimenetelére, közvetlen következményére szoktunk vele utalni (pl. ha a gyerekek nem férnek a bőrükben, így figyelmeztetjük őket: „nyugodjatok, mert *verés lesz a vége*”; vagy: „tudtam, hogy ez — tudniillik felsülés, per, összeveszés stb. — *lesz a dolognak a vége*”; stb.), olyan kifejezést iktattunk a helyébe, amely alkalmasabb Jeruzsálem sorsának érzékeltetésére:

nem gondolta volna, hogy *ilyen végre jut*.

Szörnyű mélyre süllyedt,

és nincs, aki vigasztalja.

— Előfordult, hogy a szó szerinti megfelelő csak *k i s e b b m é r t é k é t*, fokát fejezte volna ki a szóban forgó cselekvésnek, s emiatt kevesebbet mondott volna a kellenél, „*Nagyon rosszul viselkedtünk* veled szemben, nem tartottuk meg parancsaidat, törvényeidet és rendelkezéseidet” (Neh 1,7) — e helyen nyilvánvalóan többről van szó, mint az illem szabályainak áthágásá-

ról vagy a házi, iskolai stb. rend megszegéséről, amire a *rosszul viselkedik* utal. Erőteljesebb kifejezést iktattunk hát a helyébe: „*Súlyosan vétkezünk ellened*”, noha a Jeruzsálemi bibliában ez áll: „*Nous avons très mal agi envers toi.*” Vagy: „Az volt a szándékuk, hogy *rosszat tesznek velem*” (Neh 6,2). Jóllehet a Jeruzsálemi biblia szerint: „*Mais eux méditaient de me faire du mal*”, a magyarban többet mondó kifejezéssel éltünk: *elbánnak velem.* (Az egésze nézve l. Nida i. m. 137 kk.)

A modern nyelvtudomány az úgynevezett mezőelmélettel felhívja figyelmünket a szavak, kifejezések nyelvi beágyazottságára. Az egyik nyelvben ez egészen más lehet, mint megfelelőjéé a másik nyelvben. Emiatt előfordulhat, hogy a szó szerinti megfelelő nem töltheti be az adekvát kifejezőeszköz szerepét. Egy példa: Ezekiel próféta ismételt hivatkozik az isteni sugallatra, arra, hogy szavaiért maga az Isten kezeskedik. Ezt szó szerint fordítva ezzel a szószerkezettel fejezi ki: *Az Úr keze volt rajtam* (1,3; 37,1 stb.); vagy a Vulgatán alapuló régi fordítás szerint: *Lőn rajtam az Úr keze* (l. az 1930. évi kiadást). Csakhogy azok az idiómaszerű kifejezések, amelyek közé ez a kifejezés beilleszkedik, vagyis amelyekben *rajta* határozószó vagy *rá-* igekötő szerepel, többnyire negatív tartalmúak: *rajta van az Isten verése* vagy *büntetése*, sőt: *átok ül rajta* és: *ránéhezedik az Isten* vagy *az Úr keze* [értsd: büntetése]. Így az Úr figyelmeztető, utat mutató szavának bevezetéseként nem látszott célszerűnek megtartani a szó szerinti kifejezést, annál kevésbé, mivel a szövegnek egy másik helyén fenyegető jövődőlésben szerepel, a kilátásba helyezett büntetésre utal: „Azokon a prófétákon, akik hamis látomást láttak és hazugságokat jövődöltek, *rajtuk lesz a kezem*: nem jutnak be népem tanácsába...” (Ez 13,9). Jób viszont arra kéri az Urat: „*vedd le rólam a kezedet*, ne kelljen... félelemben élnem” (Jób 13,21). Helyette tehát „pozitív töltésű” kifejezést kerestünk, amely alkalmas a prófétai szó „adomány” jellegének érztetésére. A kéznek valaki fölé terjesztése vagy valaki fölött kiterjesztve tartása a megáldásnak, a védelmezésnek-oltalmazásnak szokásos szimbóluma. Ráadásul irodalmi hagyománya is van az *áldón* vagy *védőn terjeszti kezét valaki, valami fölé* kifejezésnek. Így került sor arra, hogy a tárgyalt szó szerinti megfelelő helyébe ez a kifejezés kerüljön: *fölöttem volt az Úr keze*. Annál inkább, mivel Nehemiás próféta könyvében is ez áll: „Elbeszéltem nekik, hogy *fölöttem volt Istenem jószágos keze*” (2,18).

6. Bizonyos fogalmak kifejezésére — mint tudjuk — némely nyelvben szószerkezetek szolgálnak, más nyelvekben ellenben egyetlen szó is elegendő. Nem szorul bizonyításra: ilyen esetekben nem célszerű az egész szószerkezetet szóról szóra lefordítani, hanem meg kell keresni a neki megfelelő egyetlen szót. Például: „Ereje a tengert *háborgásba hajtja*” (Jób 26,12) — egyetlen szóval: *felkorbácsolja*. Annál inkább, mivel a szószerkezetek igen sokszor idiómaszerűek, így szó szerint visszaadva homályossá válnak, értelmüket veszítik. Mint ebben az esetben is: „egy kutya se fogja *nyelvét ellened mozgatni*” (Jud 11,19). Helyesbítve: „egyetlen kutya se fog ellened *csaholni*.” Vagy: „Így válaszoltak: Menjünk és építsünk, s *megerősítették kezüket* erre a szép munkára” (Neh 2,18). Átfogalmazva: „Menjünk és fogjunk hozzá az építkezéshez. S *nekiláttak* ennek a derék munkának.” Itt említem meg: A héberben az 'igen sok' fogalmát szó szerinti fordításban a *nincsen száma valaminek*, illetőleg a *valaminek a sokasága* vagy *nagy száma* birtokos szerkezet fejezi ki. Ám a magyarban a *nincsen száma* konkrét értelmű, azt jelenti,

hogy valami nincs számmal ellátva, a *valaminek a sokasága, nagy száma* pedig eléggé szokatlan, idegenszerű szószerkezet. Emiatt ezeket a hebraizmusokat igyekeztünk kiiktatni. Szerencsére az 'igen sok' fogalmára bőségesen vannak szavaink, kifejezéseink (*számos, számtalan, rengeteg, töméntelen, tömérdek, megannyi, tengernyi, se szeri, se száma* stb.), így magyarosabbá téve egyszersmind színesebbé, változatosabbá is vált a szöveg. Egy-két példa:

Országa tele van ezüsttel-arannyal,
és *nincsen száma kincseinek*.
Országa tele van lovakkal
és *nincsen száma harci szekereinek* (Iz 2,7)

A kiemelt kifejezést mással helyettesítve:

Országa tele van ezüsttel-arannyal,
kincseinek *se szeri, se száma*.
Országa tele van lovakkal,
harci szekereit *nem lehet megszámlálni*

(vö. *megszámlálhatatlan*).

Vagy: Akik a lovakban bizakodnak,
a *harci szekerek sokaságában*
és a *lovások nagy számában* ... (Iz 31,1).

Magyarosabb lkifejezést használva:

Akik a lovakban bizakodnak,
a *töméntelen* harci szekérben
meg a *tömérdek* lovasban ...

Végül: „Minek nekem *véres áldozataitok sokasága*”? — mondja az Úr (Iz 1, 11). Színesebb, magyarosabb kifejezéssel élve:

„Minek nekem *megannyi véres áldozatotok*”? — mondja az Úr.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy minden *idiómat* kiiktattunk a fordításból. Ha lefordítva nem okoztak különösebb zavart a megértésben, akkor természetesen megtartottuk őket, kivált azokat, amelyek művelődéstörténeti szempontból jellegzetesek voltak, így sajátos szint is adtak a stílusnak: „*Ő háromszáz legyőzött fölött lengette meg dárdáját*, és nagy nevet szerzett magának” (1 Krón 11,20); „nem hullsz el kard élén, hanem *zsákmányul kapod életedet*, mivel bízál bennem” (Jer 39,18); „*ellenségedet lábad alá teszem számolyul*” (Zsolt 110,1); „*Edomra ráteszem sarumat s diadal-maskodom a filiszteusok földjén*” (Zsolt 108,10); stb. Máskor — ahelyett, hogy szóról szóra lefordítottuk volna — hasonló hírértékű *idiómával* helyettesítettük az *idiómaszerű* szókapcsolatokat: *szavaid nem hullanak a földre* (a német fordítás egy helyén pl.: *keines seiner Worte ließ er zu Boden fallen*; Sirák 47,22) — megszokottabb, világosabb kifejezéssel helyettesítve: *nem hiúsulnak meg, nem maradnak üres szavak*. — Egy gúnydalban (Iz 3,16–24) ezzel a két sorral találkozunk:

Jeruzsálem leányai felfuvalkodtak,
magasra *emelt fővel* járnak ...

A Jeruzsálemi bibliában szintén ezt olvassuk: *parce qu'elles vont la tête haut*. Mégis, mivel a magyarban csak az járhat emelt fővel, akinek van mire büszkének lennie, a szó szerinti megfelelőt nem adtuk a Jeruzsálem leányait ostorozó prófétának az ajkára, inkább más, negatív töltésű kifejezéssel pótoltuk:

Jeruzsálem leányai felfuvalkodtak,
fenn hordják az orrukat,
kihívóan tekingetnek.

Vagy: „Széttörtem jármotok fáját, és fölemelhetitek szarvatokat” (Lev 26,13). Itt az előzményből ugyan kikövetkeztethető a *fölemeli szarvát* kifejezés értelme. Mégis, mivel előzmény nélkül, önállóan is ismételten előfordul (pl. a zsoltárokban), célszerűbbnek látszott módosítani: *fölemelhetitek fejeteiket*.

7. Ha valahol a nyelvet beszélők nagy számához mérten teológiában, illetőleg bibliai tudományokban jártas fordítók is nagyobb számban találhatók, úgy igyekeznek szervezni a munkát, hogy a fordításra kijelölt rész megfeleljen a fordító egyéni stílusának, személyes adottságainak (vö. Nida i. m. 179–80). Nálunk erre nem volt mód. Így azt a hátrányt, ami abból adódott, hogy ugyanazon fordítónak egymással teljesen ellentétes és sokszor alkatával is ellenkező stílusú szöveggel kellett megbirkóznia, szintén a nyelvi lektornak kellett kiküszöbölnie. Némely könyv stílusát mintegy „m e g k e l l e t t e m e l n i”, ü n n e p é l y e s e b b é, v á l a s z t é k o s a b b á kellett tenni. Ennek jegyében került például sor arra, hogy prófétai szövegben az ilyen hétköznapi erőtlén, színtelen kifejezések helyébe, mint: „könnyei *folynak* az arcán” (Siral 1,2); „kevélysége hogy *megsemmisült!*” (Iz 14,4); „fogott *egy embert a királyi házból*” (Ez 17,13); „Íme a nap, íme *eljön!* Sorra kerülsz, a csapás készen vár rád, a kevélység *elterjedt!*” (Ez 7,10); „tűz *megy ki onnan!*” (Ez 5,4); „hogy ott *beszennyezd* szépségedet” (Ez 16,25); „A tengerek *fejedelm*ei leteszik palástjukat, levetik *tarka ruháikat!*” (Ez 26,16); stb., választékosabb, erőteljesebb, színesebb kifejezések kerüljenek: „könnyei *peregnek* az arcán”; „kevélysége hogy *elenyészett!*”; „fogott *egy királyi sarjat!*”; „Itt a nap, lám, *elérkezik!* Sorra kerülsz, a csapás készen vár rád, a góg *eluralkodott!*”; „*Láng* fog belőle *kicsapni!*”; „hogy ott *sárba tipord* szépségedet”; „*színpompás öltözkűket!*”; stb. — Ugyanígy Judit könyvében is az *összesereglett* alak váltotta fel az *összegyűlt* igealakot ezen a helyen: „Így Keleud fiainak számos népe *gyűlt össze!*” (Jud 1,6). Ez a rész pedig: „Sokaságuk *elzárta* a folyókat, lovasaik *ellepték* a dombokat” (Jud 16,3) így módosult: „Annyian voltak, hogy *eltorlasztották* a folyókat, lovasaik *elárasztották* a dombokat”. — A *lovon járó lovas* kifejezésnek — azon túl, hogy túlságosan hétköznapi — a mai olvasó számára már csak tényközlő szerepe van, tulajdonságra nem utal. Így a *megnyerő* jelzőnek is, ami után következik, inkább rontja a hitelét, mintsem erősítené. Éppen ezért nagyobb vonzóerőt tükröző és az előzményhez is jobban simuló, azt mintegy alátámasztó, bizonyító, sőt fokozó kifejezést kerestünk helyette: „megnyerő ifjak, *paripára termett* lovasok voltak” (Ez 23,6). A *paripára termett* — bár nem tartozik hozzá a mai olvasó, kivált a fiatal olvasó aktív szókincséhez — az irodalmi olvasmányok jóvoltából mégis alkalmas rá, hogy a közlést, tudniillik, hogy Okola hűtlen lett, „szerelemre gyulladt szeretői, a szomszédos asszírok iránt”, motiválja, hitelessé tegye. Sőt — épp nem egészen mai voltánál fogva — egy kicsit még az elmúlt időket is idézi, történeti távlatot is kölcsönöz a szövegnek. — Az alábbi példákban a *jelző* és a *jelzett* szó stílárís összhangja is megkívánta a hétköznapi kifejezés választékosabbra, irodalmibbra cserélését: „Fáraó *hintaja* elé való *lóhoz* nézlek én tégedet, mátkám, hasonlónak” (Én 1,9) — átfogalmazva: „Fáraó *hintaja* elé való *paripához* tartalak, mátkám, hasonlónak”. Vagy: „utat hasít a *lenge levegőben!*” (Bölcs 5,11) — a hétköznapi hangulatú, sőt szaknyelvi *levegő* helyébe irodalmibb hangulatú *jelzett* szót iktatva: átszeli a *lenge léget*.

Ő a fejem alá teszi a *balkezét,*

a *jobbjaival* pedig átkarol engemet (Én 8,3)

— e részletben azért kívánczozott a *balkezét* helyébe emelkedettebb hangulatú szinoníma, hogy a p á r h u z a m o s s o r o k k ö z t i s meglegyen a s t í l á r i s ö s s z h a n g. Természetesen a fölösleges névmásokat is kiküszöböltük:

A *balját* a fejem alá teszi,
a *jobbával* meg átkarol.

Máskor épp ellenkezőleg, a fölöslegesen választékos, sőt finomkodó szavak helyébe kellett h é t k ö z n a p i b b, é l e t t e l t e l i b b kifejezést keresni. Ez a kifejezés például: „orrodba *gyűrűt helyeztem*” (Ez 16,12) így módosult: *karikát tettem*. Különösen fontos volt a finomkodást kiküszöbölni akkor, ha az már-már a mondanivaló rovására ment: megbontotta vagy legalábbis elszíntelenítette a képet. Mint ebben az esetben: „Te mindenről tudsz s azt is tudod, hogy . . . *borzadok* a körülmételetlenek és minden idegen *fekvőhelyétől*” (Eszt 4,17 u.) A *fekvőhely* szó nem idézi fel szükségszerűen a házassági-szerelmi kapcsolatnak a képzetét, ilyen asszociációt csak az *ágy* indukál (vö. elválnak *ágytól* és asztaltól; *ágyas* stb.), enélkül viszont a *borzadok* kitételnek sincs „fedezete”. A *fekvőhely*-et ezért föl kellett cserélni *ágy*-gyal: „Te mindenről tudsz, tudod azt is, hogy . . . *borzadok* a körülmételetleneknek és minden idegennek *ágyától*.”

De ettől függetlenül is szükség volt a s t í l u s s z i n t e k b i z o n y o s f o k ú a r á n y o s í t á s á r a, mint minden munkaközösségben, amelynek tagjai más-más stílusnemet képviselő részleteket fordítanak. Ilyenkor ugyanis ki-ki csak a maga részét látja, s árnyalatnyi pontossággal nehéz, szinte lehetetlen eltalálnia, hogy ez a rész stílusát tekintve jól beilleszkedjék az egészbe, ne legyen se ünnepélyesebb, se népibb, se „dörgőbb”, se meghittebb stb. hangvételi annál, ahogy az az egészen belül, a többi részekhez viszonyítva kívánatos. Hadd említsek itt is legalább egy példát: Az egyik fordító több helyen elhagyta a névelőt és ezzel archaikussá tette stílusát. Minthogy a többi fordító nem élt az archaizálásnak ezzel a módjával, s egyébként sem volt cél a régiesítés, pótoltuk a hiányzó névelőket:

„Ügy elnyeljük őket élve, mint *alvilág*,
egészségest csakúgy, mint ki sírba készül” (Péld 1,12) —
névelővel: „Ügy elnyeljük őket élve, mint *az alvilág*,
az egészségest csakúgy, mint azt, aki sírba készül.”

Vagy: *Igazak emléké*t áldva emlegetik,
gonoszoknak neve feledésbe merül (Péld 10,7) —
a névelőt kiteve:

*Az igazak emléké*t áldva emlegetik,
a gonoszok neve feledésbe merül.

Bölcsesség magának házát fölépíti,
balgaság lerontja saját kezeivel (Péld 14,1) —
a névelőt pótolva:

A bölcsesség fölépíti magának a házát,
a balgaság meg lerontja, a saját kezével.

8. A Bibliára vagy legalábbis némely könyvére, részére — mint tudjuk (vö. R. Jacobson: *Hang — jel — vers* 1972. 400 kk.) — igen jellemzők a p a r a l e l i z m u s o k. Így ezek „átültetésére” mindenképpen törekedni kellett. Csakhogy ez gyakran nem csekély gondot okozott, nem kevés fáradtságba került. Például Izejás egyik részlete első (szó szerinti?) fogalmazásban így hangzott:

Mert *vizet öntők* a szomjas földre
és *folyókat a szárazra* (Iz 44,3).

Itt a *vizet öntők* kifejezés először is erőtlen. A magyar *önt* ige jelentése ugyanis magában foglalja a 'tartályból, edényből' jelentésmozzanatot, ám ennyi víz a szomjas földnek mit sem használ. Nagyobb baj azonban, hogy *folyókat* magyarul nem lehet *önteni*. Ráadásul a *száraz* főnévi használata sem közkeletű, ellenkezőleg: meglehetősen korlátozott, jószerével csak néhány frazeológiai szókapcsolatra szorítkozik, s ott sem 'kiszáradt föld', hanem 'szárazföld, part' értelmet fejez ki (pl. *szárazra* vetett hal). Így mindenekelőtt egy olyan igét kellett keresni, amelyhez egyrészt nagy mennyiségű víz képzete kapcsolódik, másrészt olyan cselekvést jelöl, amely mind a vízre, mind a folyóra vonatkozhat. Ezen túlmenően a *szárazra* helyébe olyan megszokottabb kifejezést kellett iktatni, amely ugyanakkor arra is alkalmas, hogy párhuzamba állítsuk, ha másképpen nem, a *szomjas földre* kifejezést is „feláldozva”. Ilyen meggondolások alapján a szöveg így módosult:

Mert *elárasztom vízzel* a tikkadt mezőt
és *bővizű patakokkal* a kiaszott földet.

Itt — nem is kell mondani — az *eláraszt* nemcsak konkrét jelentésben szerepel, hanem átvitt értelemben is. A 'vízbőség' képzete ezáltal mintegy fokozódik. Ugyanakkor a *víz — bővizű patak, tikkadt — kiaszott* párokban is megvan az intenzitásbeli különbség. Az idézett rész A vigasztalások könyvéből való. Így tehát *t a r t a l m i s z e m p o n t b ó l* is fontos volt, hogy a mondani-valót az *önt* ige miatt nagyon is szűkre sikerült kereteiből kiszabadítsuk, és mintegy szabad utat adjunk a bőséges áldásnak.

Máskor a *szinonimákkal való gazdálkodást* kellett szinte bűvészi szintre emelni annak érdekében, hogy a párhuzamos kifejezéseket vissza lehessen adni, mégpedig rendeltetésüknek megfelelően úgy, hogy a gondolat egyre erőteljesebb formát öltjön, egyre hatásosabb megfogalmazásban ismétlődjék. Újra Izajástól idézek példát, az ítéletről szóló jövődőlésből:

Bizony, megnyílnak az ég zsilipjei
és *megrendülnek a föld alapjai*.

Roppanva összeroppan a föld,
összetörik és megrendül a föld (24,18–19).

Ebben az első megfogalmazásban a párhuzamos kifejezések sora mondhatni oda tér vissza, ahonnan kiindul: *Megrendülnek a föld alapjai — megrendül a föld*. Ezen túlmenően: az *összeroppan* annyit jelent, hogy 'roppanva összetörik' (vö. ÉrtSz.), így a *roppanva összeroppan* valójában tautológia. Ugyanakkor az *összetörik* használata is megkérdőjelezhető: törékeny tárgyak (pohár, szöveg stb.) szoktak összetörni, így bagatelizálja a képet. Ezen túlmenően valami útéstől, nyomástól szokott összetörni, ám az akkori világkép szerint a föld lapos volt, így megrendülését csak az okozhatta, hogy alapjai elvesztették szilárdságukat. A szóvá tett zavaró mozzanatok az alábbi módon próbáltuk meg kiiktatni:

Bizony, megnyílnak az ég zsilipjei
és *meginognak a föld alapjai*.

Recseg-ropog és megreped a föld,
meghasad és megrendül a föld.

9. Mint ismeretes, a Biblia egyes részeit az istentiszteleteken, a különféle szertartások keretében *f e l s z o k t á k o l v a s n i*. Így átültetésekor

nemcsak olvasókkal, hanem hallgatókkal is kellett számolni. Hallásból nehezebb egy szöveget appercipálni, mint olvasva. Felolvasásra szánt szöveg fordításakor és lektorálásakor tehát különös gondot kell fordítani a mondatsszöveésre, a mondatok világos tagolására, összefűzésére, egymáshoz kapcsolására, sőt a hangsúlyos és hangsúlytalan szavak helyes arányára, eloszlására is. A lektorálás során legtöbbször a túlságosan hátra (nemegyszer egészen a mondat végére) került alany kívánczított előbbre. Mint ebben a mondatban is: „... elrendeltük, hogy mindazokat, akiket levelében kimutat Ádám — ügyeink intézője s számunkra atyánk után az első —, irtsák ki teljesen asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt *ellenségeik* karddal irgalom és kímélet nélkül” (Eszt 3,13 f.). Helyesbítve: „... elrendeltük, hogy akiket Ámán — ügyeink intézője s számunkra atyánk után az első — levelében felsorol, azokat *ellenségeik* asszonyaikkal és gyermekeikkel egyetemben mind hányják kardélre, irgalmat és kíméletet nem ismerve.” — A következő mondatban az állítmányt kellett közelebb hozni az alanyhoz: „mindenható *igéje* az égből, királyi trónjáról zord harcos módjára *ott termett* a pusztulásra szánt föld közepén” (Bölcs 18,15). Azzal, hogy az állítmány előbbre került és nagyobb hangsúlyt kapott, nemcsak világosabb lett a szöveg, hanem — a hangsúlyos szavak számának gyarapodása révén — még ritmikusabbá is vált: „mindenható *szava* zord harcos módjára *ott termett* az égből, királyi trónjáról a pusztulásra szánt föld közepén.” — Előfordult, hogy — a félreérthető, illetőleg szintelen szavak egyértelmű, színes kifejezésekre cserélésén túl — az állapothatározónak értelmező jelzővé alakításával lehetett elérni, hogy a mondatba kellő számú nyomatékos szó kerüljön. Például ebben az esetben: „Fölgerjedt vágyuk csillapítására *rendkívüli falatként fürjeket* adott nekik táplálékul” (Bölcs 16,2). Átfogalmazva: „Gyötrő éhségük (a *fölgerjedt vágy* mást, többet jelent a kelleténél!) csillapítására *csodálatos eledelt, fürjeket* adott nekik táplálékul.” Máskor az igenévi jelzőnek állítmánnyá és a névszói állítmánynak értelmező jelzővé alakításával lehetett elérni, hogy a mondat ritmikusabbá, dinamikusabbá váljon:

fölöttem lebegő zászlaja: szerelem (Én 2,4) —
átalakítva:

fölöttem lebeg zászlaja, a szerelem.

Ahol mód nyílt rá, a párhuzamos mondatok, illetőleg mondatrészek közti összhangra, szerkezeti megfelelésre is igyekeztünk ügyelni, nemegyszer még olyankor is, amikor a szorosabb értelemben vett „helyesség” ezt nem követelte volna meg. Ezzel is azt igyekeztünk előmozdítani, hogy simábbá, ritmikusabbá váljék a szöveg. A főtebb idézett példán (Felfogásunk *vádlója* ő...) kívül hadd idézzek itt még két másik részletet: Az egyikből egyúttal egy kevésbé szerencsés kötőszót is kiiktattunk: „Emlékezzetek arra, *amint* Ábrahám cselekedett, Izsák minden próbátételére, azokra a dolgokra, amik Jákobbal történtek” (Jud 8,26). Átfogalmazva: „Gondoljatok arra, *hogyan* bánt Ábrahám, *mint tette* próbára Izsákot, *mik történtek* Jákobbal.” A másokban pedig még az is az átfogalmazás mellett szólt, hogy a *ruházkodásra* inkább csak állandó határozóként használatos, a *valamit tart* mellett célhatározói szerepben nem szoktuk alkalmazni: „akkor bárányokat tarts *ruházkodásra*, bakokat is tarts, *hogy földet*

vásárolhass'' — átalakítva: „akkor tarts bárányokat, hogy legyen ruhád, bakokat is tarts, hogy földet vásárolhass.”

Ahhoz, hogy a mondat kerekké, világossá váljék, néha elégnek bizonyult egy-egy vonatkozó határozót is betoldani. Például itt: „ez alkalom lett volna számukra rosszindulatú megszólásra, hogy gyalázhassanak” (Neh 6,13) — a hiányzó határozót pótolva: „Ürügyül szolgált volna nekik rosszindulatú megszólásra, *arra*, hogy gyalázhassanak.” Máskor a vonatkozó kötőszó hiánya okozott zökkenőt, ezt kellett hát pótolni. Egy példa: „... akkor Ámán, aki bölcsességben kitűnik köztük, megingathatatlan odaadása és rendíthetetlen hűsége s a második helyet foglalja el a birodalomban, tudtomra adta, hogy . . .” (Esz 3,12 c). Nem szorul magyarázatra: az alanyváltások miatt itt célszerű a vonatkozó kötőszót ismételtelen is kitenni: „*akinek* odaadása megingathatatlan és hűsége rendíthetetlen, és *aki* a második helyet foglalja el . . .” Csakhogy az *aki* háromszori ismétlődését is el akartuk kerülni és egyébként is törekedtünk a fölösleges alanyváltás kiküszöbölésére. Emiatt ezt a megoldást választottuk: „... akkor Ámán, aki bölcsességével kitűnik köztük, s aki rendíthetetlen odaadásról és megingathatatlan hűségről tett tanúságot, és a második helyet foglalja el a birodalomban, tudtomra adta, hogy . . .” — Előfordult az is, hogy csak más kötőszó alkalmazásával és az egész mondat átépítésével sikerült világosabbá, gördülékenyebbé tenni a fogalmazást. Például: „Nem lesz Izrael számára [Egyiptom] az, akiben ő bízik, és emlékezetébe idézi a vétket, *amikor* feléje fordult” (Ez 29,16). Átfogalmazva: „Nem szerzi meg többé [Egyiptom] Izrael házának bizalmát, *hanem* emlékezetébe idézi a vétket, *hogy* hozzá fordult vagy: vétket, *amelyet* akkor követett el, *amikor* hozzá fordult.” — Vagy: „Ne vonakodjék ez a szép leány, *hogy* uramhoz jöjjön s ő megtisztelje” (Jud 12,13) — magyárosabb szófüzéssel: „Ne vonakodjék ez a szép leány, *hanem* jöjjön el uramhoz, *hadd* tisztelje meg.”

Ahol zavart okozott, természetesen arra is törekedtünk, hogy a mellékmondatot/mellékmondatokat kiemeljük a főmondatból, amelybe (az eredeti mondatfűzés nyomán?) beékelődött. Egy példa: „A zsidókat, akikről még a temetést is elvitatta s inkább dobják őket oda csecsemőstül a madaraknak vagy a vadállatoknak táplálécul, most az athéniekkel helyezte egy sorba” (2 Mak 9,15). Átfogalmazva: „A zsidókat egy sorba akarta venni az athéniekkel, pedig nemrég még az eltemetésre sem tartotta őket érdemesnek, és gyermekeikkel együtt oda akarta őket vetni a ragadozó madaraknak vagy a vadállatoknak prédául.” (NB. ez a részlet a Jeruzsálemi biblia szerint is hasonlóképpen hangzik: „Il promettait . . . de rendre semblables aux Athéniens tous ces Juifs qu'il jugeait indignes de la sépulture et . . .”) — A következő mondatban a mondanivaló lényege túlságosan előre került, a jelzői mellékmondatok meg a kelleténél hátrább szorultak; félő volt emiatt, hogy a részletek nem domborodnak ki a megfelelő mértékben, nem is szólva arról, hogy az ilyen mondatot — mivel hanglejtése folyamatosan ereszkedő, s nincs hol szünetet tartani benne — milyen nehéz jól tagolva, érthetően felolvasni: „A nép az Úrnak szolgált Józ sue napjaiban és a vének életében, akik túléltek Józsuét és még látták azokat a nagy tetteket, amelyeket az Úr művelt Izrael javára” (Bir 2,7). Átfogalmazva: „Amíg Józ sue élt és életben voltak a vének, akik túléltek Józsuét és még látták azokat a nagy tetteket, amelyeket az Úr Izrael javára végbevitt, a nép az Úrnak szolgált.”

10. A példák elemzését, a problémák ismertetését még sokáig lehetne folytatni. De néhány tanulságot talán már az elmondottak alapján is megfogalmazhatunk, legalább címszószerű utalások formájában. Mindenekelőtt: a nyelvi-stiláris lektorálás meglehetősen összetett feladat. A cél nem ennek vagy annak a „hibának”, nyelvhelyességi „vétségnek” a felfedezése és kiküszöbölése. Sokkal inkább a mondanivaló mind tartalmi, mind stiláris vonatkozásban hű, adekvát formába öntése, a szövegszerkesztés. Azt, hogy ez vagy az a szó, igealak stb. helyes-e vagy nem, a kézikönyvek segítségével könnyen eldöntheti bárki. De a szövegszerkesztés bonyolult feladatát csak megfelelő nyelvi ízlés, elméleti felkészültség, szakmai tájékozottság birtokában lehet kielégítően megoldani. Ez fölveti a kérdést: vajon nem volna-e időszzerű hivatásos nyelvi lektorok, sőt szaklektorok kiképzésére gondolni, mégpedig intézményesen, az egyetemi, főiskolai oktatás keretein belül.

A nyelvi lektorok kiképzése során azoknak az ismereteknek az elsajátításán kívül, amelyek nyelvművelő, illetőleg magyar nyelvészeti irodalmunkban felhalmozódtak, a modern nyelvtudomány módszereinek és eredményeinek gyümölcsöztetésére is érdemes volna gondolni. Itt mindenekelőtt a transzformáció módszerére gondolok. Úgy vélem ugyanis, hogy ez — legalábbis közvetve — hozzásegíthet az azonos funkciójú nyelvi eszközök felismeréséhez és a legmegfelelőbb kifejezés megválasztásához.

Ugyanakkor időszzerű volna olyan művek írására is gondolni, amelyeket fogalmazás, szövegszerkesztés közben haszonnal forgathatnának a nyelvi lektorok. Itt elsősorban egy olyan kézikönyvre célok, amely a szinonim grammatikai eszközöket (vö. K. Gabka: Zur Abgrenzung lexikalischer, morphologischer und syntaktischer Synonymie. Zeitschrift für Slavistik Bd. XII (1967.). Heft 5. 727—34 és az itt idézett irodalom) tárná fel, illetőleg ölelné fel. De ezen túl egy olyan szótárszerű műnek a kérdése is felmerülhet, amely azt tartalmazná, hogy a címszóként szereplő szavak mely más szavakkal szoktak különféle jelentéseikben szószerkezetet alkotni, szószerkezetben együtt szerepelni (vö. E. Agricola: Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. Leipzig 1963.).

A szóba hozott problémák egy része olyan természetű, hogy eleve csak fordítás közben merülhet fel, a fordítónak a fordításról vallott nézeteitől, fordítói elveitől is nagymértékben függően. Így fölmerül a kérdés: vajon nem volna-e itt az ideje, hogy nyelvművelésünkben nagyobb figyelmet szenteljünk a sajátosan fordítással/szakfordítással kapcsolatos nyelvi-stiláris kérdéseknek, és több gondot fordítsunk a korszerű fordítói elvek széles körben való ismertetésére, propagálására. — A fordított szöveg nyelvi-stiláris színvonala attól függ, hogy a fordító milyen mértékben tudja a munkája közben használt nyelveket egymásra vonatkoztatni, a különféle nyelvekben egymásnak megfelelő kifejezőeszközöket megtalálni. Az adekvát kifejezőeszközt a fordító — minthogy a fordítás művészi, illetőleg alkotói tevékenység — rendszerint nyelvi ösztönétől vezettetve találja meg. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy azokat az eredményeket, amelyeket az egybevető vizsgálatoktól várhatunk, a fordítók, kivált a szakfordítók ne tudnák hasznosítani, fordításuk nyelvi-stiláris színvonalának javára fordítani. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy a fordításirodalom mennyi nyelvi-stiláris kérdést fölvet, amelynek megoldása nyelvművelésünk, sőt az egész magyar nyelv-

fejlődés szempontjából elsőrendűen fontos, akkor egy még további következtetést is megkockáztathatunk. Nevezetesen: az egybevető vizsgálatok azáltal, hogy hozzásegíthetnek a fordítással összefüggő nyelvi-stiláris vétségek kiküszöböléséhez, a helyes, stílusos magyar megfelelők megtalálásához, nyelv-művelésünk ügyét is nagymértékben előmozdíthatják. Más szóval: a magyar nyelvnek más nyelvekkel való egybevetése a magyar nyelvfejlődés szempontjából is alapvető feladat.

Ruzsiczky Éva

Nyelvhasználat és helyesírás

Nyelvtörténészeinknek nem kis gondot okozott és okoz a régi magyar nyelvemlékek helyes olvasatának, főleg az egyes betűk és betűkapcsolatok hangértékének a megállapítása. A nehézséget fokozza a helyesírás ún. konzervatívizmusának ténye. A mindenkori élő nyelv, azaz a beszéd, a nyelvhasználat ugyanis állandóan újabb és újabb változatokat, alakokat hoz létre, ezeket a változásokat azonban az írás, a helyesírás nem rögzíti azonnal, hanem csak bizonyos idő múlva követi. (Ezért jogos például az a feltevés, hogy a *Latiatuc u* betűje nem *u*, hanem *o* hang értékű; a nyíltabbá válás a nyelvben már bekövetkezhetett, de a helyesírás még az előző hangállapotnak felel meg.)

Mai nyelvünkől is számos olyan jelenséget sorolhatnánk fel, mely azt példázza, hogy egy újabban keletkezett parole-jelenségnek a régebbi állapotot tükröző helyesírás felel meg. Bizonyos idő múlva aztán — a megszületett új elem, forma minőségétől, elterjedtségi fokától függően — a helyesírás is hozzá igazodik. A helyesírás „igazítása” azonban nagyon bonyolult feladat. Nem könnyű ugyanis annak megállapítása, hogy valamely egyedi parole-jelenség mikor válik általánossá, illetőleg nyelvi ténnyé, ami az írás számára parancs. (Annak eldöntése, hogy a szóban forgó új jelenség megfelel-e a nyelv hagyományainak, belső törvényszerűségeinek, könnyebb feladat. A legnagyobb vitákat éppen az olyan „újszülöttek” kavargják, melyek nyelvi hagyományainktól elütnek, ugyanakkor igen elterjedtek.)

A nyelvhasználat és helyesírás kapcsolatáról, összefüggéséről egy régi nyelvi jelenségnek, a hangkivetésnek vagy elízióknak mai sorsa kapcsán szölok röviden. Nem veszem számba az elízió valamennyi esetét, csak néhányat, a nyelvhasználat és helyesírás egymásra hatásának illusztrálására.

Az elízió a hiátus megszüntetésének egyik módja. A „hiátustörvény” néven emlegetett hangváltozás elég erős tendencia az évszázadok folyamán. Két magánhangzó egymás mellett állását, az így keletkezett hangkapcsolatot ugyanis a magyar beszélők kényelmetlennek érzik, ezért igyekeznek, azaz igyekezünk (ha nem is minden esetben) valamiképpen feloldani ezt a zökkenőt, megszüntetni a két (vagy több) magánhangzó között előállott hangürt. Ennek érdekében gyakran mássalhangzót toldunk be a két magánhangzó közé, és például „fijam”-ot, „mijért”-et ejtünk, ha ez nem mindig tudatosul is bennünk. A *miért* helyett azonban sokszor a *mért*-et használjuk, a *leány* helyett *lány*-t mondunk stb. Ezek a szavak, illetőleg alakváltozatok már a hangkivetés eredményei. Meghonosodtak nyelvünkben, a Helyesírási Tanácsadó Szótár (HTSz.) is a hiátusos változattal egyenlő értékűeknek tekinti őket.

A hagyományos elíziós elv érvényesül például abban a nyelvhelyességi követelményben is, hogy a sorszámnév *-i* képzős származékából kimarad az egyik magánhangzó az ilyen kifejezésekben: augusztus *huszadiki* (nem *huszadikai*) tűzijáték, március *tizenötödiki* (nem *tizenötödikei*) megemlékezések stb. Ugyanígy év *végi* leltárt szoktunk készíteni (nem év *végeit*), hónap *eleji* fizetés van (nem hónap *elejei*) stb. — Ezek az alakok egyébként történetileg más úton is létrejöhetnek, nemcsak elízióval: az év *végi* lehet például az *érvég* származéka is, a *tizediki* melléknév fajta a keltezés régibb *tizedik januar(ius)* típusából is elképzelhető stb. Később aztán a két típus keveredhetett, és mind-egyiknek az analógiája is hathatott. Részletes történeti alaktanunk, adattárunk — mely az alakok pontos történeti egymásutánját élénk állítaná — nem lévén, helyesebb mindkét valószínűsíthető alakulásmódot tekintetbe venni. A végeredmény azonban mindkét fejlődési sor esetében (*érvég* > *érvégi*; *év vége* > *év végei* > *év végi*) az e g y magánhangzós forma. E cikk gondolatmenete szempontjából pedig ez a lényeg. Ezzel állítjuk ugyanis szembe napjaink nyelvhasználatát, melyben egyre gyakrabban bukkannak fel az általunk helytelenített hiátusos *hetedik*-féle alakok. Ezek pontosabban két magánhangzósak, ugyanis a *j* hiátustöltő megjelenhet bennük. A nyelvhasználat ilyen irányú változásának egyelőre még megpróbálunk gátat vetni, de az engedménytétel már megkezdődött: az *elseje* szó *-i* képzős származékában a HTSz. például már elfogadhatónak tartja mind az *elseji*, mind az *elsejei* alakot. (A kettő közül ugyan az *elseji* áll az első helyen; ezzel rangsorol a szótár; az *elseji* a szabályosabb, a rövidebb, a hagyománynak megfelelő.)

A régebbi korok ösztönös nyelvhasználatával szemben az újabb időkben terjed és erősödik a tudatos, elemző nyelvhasználat, amely a szóalakok teljességének megőrzésére törekszik. Még szívósabban ragaszkodik a nyelvszokás, illetőleg a nyelv elemezgető használója a teljes szóalakhoz akkor, ha a csonkult forma félreértésre adhat alkalmat. Az *eleji*-féle szavakban a szótővégi magánhangzó (morféma!) kimaradása — általánosan ismert és használt köznevekről lévén szó — semmiféle nehézséget nem okoz a megértésben. Nem egészen így áll azonban a dolog a tulajdonnevek, elsősorban bizonyos típusú helységnevek esetében. Miről is van szó?

Az *-a*, *-e* végű, birtokos személyragos utótagú, pontosabban a *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-telke* utótagú helységnevekben is az *-a*, *-e* nélküli, mássalhangzós tőhöz járul az *-i* melléknévképző (vö.: A magyar helyesírás szabályai 1963. 257.§). *Orosházi* az, aki *Orosházá*-n született; ugyanígy *Albertfalva* — *albertfalvi*, *Jánostelke* — *jánostelki* stb.) Érdemes megjegyeznünk, hogy az ilyen típusú családnevek is az egy magánhangzós alakot őrzik: *Bethlenfalvi*; *Bánhidi* stb. — Adatok bizonyítják, hogy régebben a nem birtokos személyragos *-a*, *-e* végződés is kieshetett, például: *Bátky* (*Bátka*), *Berzeviczy* (*Berzevice*) [Jakubovich: MNy. 14: 145; Deme: MNy. 54: 126]; *derecski* határ (*Derecske*), *kassi*, *kisvárdi* [MNy. 14: 145] stb.)

A szabályos *lászlófalvi*, *nyíregyházi*-féle alak mellett egyre gyakrabban halljuk-mondjuk a *lászlófalvai*, *nyíregyházai* változatot, melyben a szó teljes, változatlan alapformájához járul az *-i* képző. (Meg kell jegyeznünk, hogy a helybeliek általában a *-falvi*, *-házi* stb. szóvéget ejtik.) A *lászlófalvai* alak terjedésének nyilván az a magyarázata, hogy az újabb időkben erősödő úgynevezett etimológiai érzék (a beszélőnek az a tudata, hogy a szó végén *-a*, *-e* áll, és ehhez járul az *-i*) erősebb a kiejtési törvényszerűség érvényesülési kényszerénél, és visszaállítja az eredeti teljesebb alakot. Annál is inkább,

mivel sok *-a*, *-e* végű helységnevek van, melynek *-i* képzős származéka szintén *-ai*, *-ei*-re végződik (*kassai*, *nagyrédei*). Elképzelhetőnek tartom, hogy helyesírásunk idővel ebben a kérdésben is követi a nyelvhasználatot, és polgárjogot nyernek a hosszabb, körülményesebb, de a helységnevet teljes egészében tartalmazó alakok. (Az 1972-ben megjelent „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” [HTT.] 145. már „célszerű, de nem kötelező” jelzővel fölveszi a *Gutorföldre* > *Gutorföldei-dűlő*, *Mátraházai-oldal* stb. formákat is.)

A helységnév teljes alakjának megőrzése mellett (*-i* képző előtt is!) száll síkra többek között Deme László (MNY. 54: 128, NYr. 85: 126) — az alapalak egyértelmű visszaállíthatóságának elvét, igényét szem előtt tartva (vö.: Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története [1832–1954.] Bp., 1974. 196).

Megértési és azonosítási problémát a *Lászlófalva* — *lászlófalvi* típusú helységnevek általában nem vetnek fel, az *-i* végűek azonban annál inkább. Ha ugyanis *-i* képző járul hozzájuk (például: *Oroszi* + *i*), akkor — az elizíós szabálynak megfelelően — *oroszi* alakot kapunk. Ám ha olyan ember hall az *oroszi* iskoláról vagy az *apáti* erdőről stb., aki nem ismeri az illető helységnevet vagy vidéket, az nem tudhatja biztosan, hogy *Orosz* vagy *Oroszi*, *Apát* vagy *Apáti* nevű helységről van-e szó.

Ez a jelenség különösen idegen helynevekben okozhat tévedést. A szabályos alakban itt is csak egy *-i* szerepel: a *helsinki* finnugor kongresszus, a *pompeji* ásatások, a *kizsi* fatemplom (*Helsinki*, *Pompeji*, *Kizsi*). Az egyértelműségnek, a helységnév biztos és helyes rekonstruálhatóságának igénye azt kívánná, hogy a csonkítatlan szóhoz illesszük a képzőt, azaz *oroszi*, *almádi*, *batumi* stb. származékok legyenek. (vö.: Szarvas Gábor: NYr. 22: 46–7; Zolnai Gyula: Msn. 13: 89; Fábian Pál: HIK [NytudÉrt. 4.] 86; Deme László: MNY. 54: 132–3; Szemere Gyula, Az akadémiai helyesírás története [1832–1954.] Bp., 1974. 190–1).

Elképzelhetőnek tartom, hogy helyesírásunk valamikor az ilyen írásmód mellett foglal állást (a *nyíregyházai*-féle alakok elfogadásával egyidejűleg), bár elég nehézkes a két *-i*-nek az ejtése. Efelé látszik mutatni a mai *vichyi*, *Karlov Vary-i* alak léte is (vö. AkH.¹⁰ 258.§). Az *almádi* forma (az *orosházai* típusú alakok gyakoriságához mérve) úgy tűnik, egyelőre ritkábban fordul elő. Ha viszont a helyesírás szabályosnak nyilvánítaná a két *-i*-s származékot (is), akkor — a nyelvhasználat és helyesírás közti viszony másik pólusának —, a helyesírásnak, az írásképnak a hatása mutatkoznék meg valószínűleg a nyelvszokásban is, és terjedne az *oroszi*, *helsinki* ejtés.

A fenti kérdéseket illetően a pillanatnyi helyzet az tehát, hogy a gyakorlatban, a nyelvhasználatban terjed a régi nyelvszokástól eltérő, hiátusos, két magánhangzós változat (a *kiskunfélegyházi* típus), amivel alapjában véve szemben áll a nyelvművelés, a helyesírás. Az új származék befogadásának jelei azonban már mutatkoznak (HTSz.: *elsejei*, HTT.: *Mátraházai-oldal*), amiben a nyelvhasználat e tényeinek egy — valamikori — általánosabb érvényű elfogadását, normatívvá válását sejthetjük.

Az *-i* végű helységnevekkel is megközelítő a helyzet, csak mintha lassúbb ütemben terjedne az *-i* képzős származékokban a két *i*-s ejtés. De esetükben is erősen él a mai beszélők nagyobb információigénye; az az igény, hogy a melléknévi (*-i* képzős) alakból félreismerhetetlenül, egyértelműen visszaállítható legyen a helységnév teljes alakja. Ezek a példák a nyelvhasználatból a helyesírás felé mutató mozgást illusztrálják. A helyesírásnak

nyelvhasználat-alakító erejét tapasztalnánk azonban — valószínűleg — akkor, ha szabályosnak nyilvánítanánk a *helsinkii* formát: az íráskép hatása a kiejtést is befolyásolná.

D. Máta Mária

Egy helyesírási babona pályafutása

1. Helyesírásunk fejlődéstörténetének tanulmányozása során különösen sok példáját látjuk annak, hogy miként jár előtte — nemegyszer számottevően előtte — a társadalmi gyakorlat az ezt irányító, elvekhez és szabályokhoz kötő elméletnek. A praxis és a teória fáziskülönbsége ezen a területen egészen magától értetődő jelenség. A szakadatlan fejlődés eredményeként létrejövő új fogalmak megnevezésével egyidejűleg e nevek írásbeli jelölésének szükségessége is jelentkezik. Mivel pedig az új nevek egyben új névtípus képviselői is lehetnek, melyeknek írásmódjára az egykorú szabályzat természetesen nem ad eligazítást, az író ilyen esetben helyes vagy hibás analógiák alapján, esetleg efféléktől függetlenül, önállóan oldja meg az aktuális írásproblémát. Akár így, akár úgy keletkezik az új írásforma, ha utánzásra talál, gyökeret ver a társadalom gyakorlatában: írásszokássá válik, s ezt a később bekövetkező szabályozás nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül. Valami efféle történt bizonyos tulajdonnévtípusok alapformái és — főleg — *-i* képzős melléknévi származékai írásmódjának alakulásában is. Ezt a folyamatot kívánjuk áttekinteni a következőkben.

2. A legkorábbi akadémiai szabályzatok, az 1832 és 1853 közöttiek, nagyon sommásan nyilatkoznak a tulajdonnevek és származékaik írásmódjáról: „Minden tulajdon neveknél nagy kezdő betűvel élünk . . . A tulajdon nevektől származott mellékevek azonban kis betűvel kezdetnek . . .” (AkH. 1832. 10; lényegében ugyanígy a további kiadások is). Az alapformák írásmódjára 1834-től kezdve a többségben levő egyeleműek mellett csak két több eleműt (összetett) találunk (*Magyarország, Nagyvárad*), a melléknévi származékokra meg kizárólag egyeleműeket (*pesti, tacitusi*).

Fábián Pál kutatásaiból ismeretes, hogy a több elemű helynevek kettő az akadémiai szabályozás előtti évtizedekben többnyire összetételeknek tekintették, s ennek megfelelően vagy egybeírták őket, vagy kötőjellel kapcsolták össze tagjaikat. De nem voltak ritkák a különírt formák sem; a *Német-Újvár* és a *Nagyvárad* alak mellett az *Érsek Újvár* és a *Nagy Várad* helynevet is megtaláljuk a kor írásbeliségében (vö. Fábián: AkHElőzm. 201). A korai szabályzatok említett *Nagyvárad* és egy másik helyesírási tudnivalót — a kétjegyű mássalhangzók teljes kettőztetését — szemléltető *Nagygyőr* példájának tanúsága szerint az Akadémia a szabályozás első időszakában a háromféle gyakorlatot az egybeírásban kívánta egységesíteni. Ez azonban egyelőre — legalábbis ami az alapformák írásmódját illeti — inkább csak szándék maradt. Hogy a több elemű helynevek kötőjeles írásának milyen erősek voltak a társadalmi gyökerei, az világosan kiderül a nyelvtudományi bizottmánynak a helyesírásra vonatkozó 1856-i előterjesztéséből. Az AkHJ. 1856. az első olyan akadémiai kiadvány, amely részletesebben foglalkozik az összetétel különféle

fajtaival keletkező összetett szavak írásmódjával. 21. §-ában megállapítja, hogy mind a „saját”, mind a „sajátlan” összetételeket „kötjel közbenjárása nélkül összeírjuk” — kivéve az „alkalmatlan hosszúságúvá”[!] válókat és a megismételt igekötőket —, majd a 22. §-ban úgy rendelkezik, hogy mint sajátlan összetételek egybeírandók „az összetett helynevekből származott melléknevek, b á r f ő n e v e i k k ö t j e l l e l í r a t n a k [az eredetiben kiemelés nélkül!], péld. *nagyvárad*, *marosvásárhelyi*: *Nagy-Várad*, *Maros-Vásárhely*”.

Tehát *Nagy-Várad*, de *nagyvárad*. Íme: itt a gyökere az -i képző „összerántó erejé”-re vonatkozó helyesírási babonának, amely a helynevekről más névtípusokra is áttérjedve egy évszázadon át mint a tulajdonnévírás egyik elve szilárdult meg a helyesírási köztudatban.

3. A több elemű helynevek tagjainak az alapformában és az -i képzős származékban más-más módon való összekapcsolására vonatkozó szabályt a század második felének kiadványai lényegében továbbra is érvényben tartják. Az AkH. 1879. és újabb kiadásai 1899-ig bezárólag az AkHJ. 1877. szabályát kodifikálják, melynek értelmében *Szent-András* és *Török-Szent-Miklós* mellett *szentandrás*i és *törökszentmikló*s i a helyes írásforma (AkHJ. 1877. 18. § h) pont). Az 1877-i javaslat azonban a kötőjeles alapformák mellett egybeírtakat is közöl. Ezek utótagja — a felsorakoztatott példák szerint — köznév: *István-telke*, *Nyíregyháza*, *Budavár*, *Székelyhíd* stb. (i. m. 19. § m) pont).

Az alapforma és a származék kapcsolásmódjának a m a g y a r helynevekben való teljes egységesedését egy Akadémián kívüli tényező, az 1898. évi IV. törvény indította el. Ez a magyar helynevek hivatalos formájának megállapítását az országos törzskönyvhizottság feladatává tette. A bizottság össze is állította a hivatalos helységnévtárt, s ebbe minden helynevet egybeírt alakban vett föl. A helységnévtárnak ez a gyakorlata azonban még másfél évtizedig nem volt hatással az akadémiai helyesíráásra. Az AkH. 1901. továbbra is a kötőjeles kapcsolat és az egybeírás szabályait közli, bár jegyzetben azt az útbaigazítást adja, hogy „hivatalos használatban a hivatalos helységnévtár irányadó” a helységnevekre nézve (i. m. 18; AkH. 1902. 141. pont). A „hivatalos” és a „nem hivatalos” írásmód kétféleségét természetesen nem lehetett sokáig fenntartani. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére az iskolákban már 1907 óta a helységnévtárhoz igazodtak, az AkHJ. 1915. pedig azt a szabályt terjesztette elő, hogy a helyneveket mind egybe kell írni, kötőjelesek csupán azok maradjanak, amelyeknek írásmódja nem tartozik a törzskönyvhizottság hatókörébe, nevezetesen azok a k ü l f ö l d i nevek, amelyeknek magyar formájuk vagy összetevőjük is van, pl. *Szent-Pétervár* (AkHJ. 1915. 199., 200. pont). Ezt a javaslatot azután 1950-ig bezárólag valamennyi kiadvány kodifikálta. Hogy mi történjék az ilyen kötőjeles alakok -i képzős származékával, arról nem szólnak a szabályzatok, de az AkH. 1950. szójegyzékének a *Majna-Frankfurt* alapalakot követő *majnafrankfurti* adata nyilvánvalóvá teszi, hogy a képző „összerántó ereje” a helynévírás utóbb említett területén nem csökkent 1856 óta.

4. A *Sátor-Alja-Újhely*-ből lett *Sátoraljaújhely*-nek és melléknévi származékának, a *sátoraljaújhelyi*-nek írásmódja az 1915-i javaslatot kodifikáló AkH. 1922.-ben végül is összhangba került az összetevők kapcsolása szempontjából. A több elemű földrajzi nevek számos más csoportjában azonban a leg-

utóbbi szabályozásig megmaradt az alapformák és a származékok írásmódjának kétfélesége.

a) A két főelemből álló természet i föld a j z i nevek tagjainak kapcsolásmódját szemléltető példát először az AkHJ. 1877-ben találunk, s itt is csak a kezdőbetűről szóló 25. §-ban: *Észak-Amerika, Nagy-Kúnság*. Az -i képzős származék írásmódját ugyanitt az egybeírt *keletindiai* példázza. Sem a javaslatból, sem a rá épülő szabályzatokból 1879-től a század végéig nem derül ki egyértelműen az alapformák tagjainak összekapcsolására vonatkozó elv: az *Alduna* mellett az *Al-Duná-t*, a *Balti-tenger* mellett a *Középtenger-t* is megtaláljuk bennük. — Félreérthetetlenül az AkH. 1901., majd az AkHJ. 1915. és a nyomában járó szabályzatok rendezik ezt a kérdést: általában kötőjelesen íratják a szóban forgó tulajdonneveket (*Dél-Magyarország, Vörös-tenger*), egybe csak azokat a köznévi utótagúakat, amelyekben az össze- tevők szorosabban összeforrtak (*Sashegy, Királyhágó*). Az -i képzős származékokban az alapforma kötőjele (és nagy kezdőbetűje) csak akkor marad meg, ha az előtag személynév (pl. *Orczy-kerti*), egyébként a kötőjeles kapcsolást az egybeírás váltja fel (AkH. 1950.: *délafrikai, feketetengeri, nyugatmagyarországi* stb.)

b) Sajátos módon alakult a megye nevek írásmódja. Erre vonatkozó előterjesztést először az AkHJ. 1877. fogalmaz meg: a *megye* szót egybeírja az előtaggal: *Győrmegye*; akkor is, ha ez kötőjellel kapcsolt elemekből áll: *Jász-Nagykún-Szolnokmegye* (19).

A megye nevek írásmódjára vonatkozó javaslat, mely az AkH. 1879-ben és újabb kiadásában szabállyá lett, a kor írásgyakorlatán alapult. Erre vall a helyesírás kérdéseivel egyébként ritkán foglalkozó Greguss Ágostnak egy 1873-i megállapítása, mely helyteleníti, hogy „a mai szokás igen gyakran egy szóba vonja össze, a mit helyesen kettőbe kellene különíteni”, s példaként a *Pestmegye* alakot is megemlíti (Nyr. 2: 216—7).

Az -i képzős származékok közül az említett akadémiai kiadványok csak a kötőjeles előtagúak írásmódját mutatják be a *jász-nagykún-szolnokmegyei* (tehát a kötőjelet megőrző) példán; a *győrmegyei*-féléké logikusan következett az alapforma írásából.

A megye nevek egybeírása dolgában nyilván sokan osztották Greguss Ágost nézetét, mert az AkH. 1901. — az AkHJ. 1900. és 1901. előterjesztése nyomán — megváltoztatta az addigi szabályt. Úgy rendelkezett, hogy mind a *megye*, mind a *vármegye* szó különírandó, a *megyei* utótagot ellenben — témánk szempontjából éppen ez a legszembe-ütőbb! — egybe kell írni az előtaggal: *Győr megye*, de: *győrmegyei*. Az -i képző tehát most már nemcsak az olyan kötőjeles kapcsolatok tagjait „rántja össze”, mint amilyenekről az előző pontban volt szó, hanem az alapformájukban különírt alakulatokéit is. Még egyértelműbbé teszik az írásmódnak ezt a szabályát az AkHJ. 1915. és a rá épülő kiadványok 1946-ig bezárólag, amikor 202. pontjukban a *szolnokdobokamegyei* formát írják elő. (Ez 1879-től 1899-ig még *szolnok-dobokamegyei* volt.)

A megye nevek melléknévi származékában a képzőnek tulajdonított „összerántó erő”-t szinte észrevétlenül hatástalanította az AkH. 1950. Szabályzati részében nem foglalkozik ugyan az írásmód kérdésével, de szójegyzékében megtaláljuk valamennyi megyénk nevének -i képzős származékát is. Ezekben a *megyei* minden esetben különírt szóként csatlakozik az egyszerű vagy kötőjellel kapcsolt több elemű (és nagy kezdőbetűs) előtaghoz: *Baranya megyei, Győr-Sopron megyei*. Az írásszabály tételes megfogalmazásának elma-

radásában kereshetjük az okát annak a különös jelenségnek, hogy a helyesírási kérdéseknek két kiváló szakértője, Benkő Loránd és Nagy J. Béla 1951-ben (vagyis a szabályzat megjelenését követő évben!) azon vitatkozik, vajon helyes volna-e a *megyei* szó különírását bevezetni. Benkő a *borsodabaujzempléni* típusú „furcsaságok” kiküszöbölésének lehetőségét látja a különírásban (MNy. 47: 54); Nagy J. Béla ellenben „a megállapodott szokás”, vagyis az egybeírás fenntartása mellett van, mert ezzel ilyen különbséget is ki lehet fejezni: „*Veszprém megyei* város, Pápa is *megyei* város, mind a kettő *veszprémmegyei* város” (i. h. 308). Ez az érv persze nem valami nagy súllyal esik a latba, hiszen egyrészt kevés olyan városnév van, amely egyben megyének is névadó része, másrészt a mondatkörnyezet a *megyei* különírása esetén is biztosítja a mondanivaló teljes egyértelműségét, végül harmadrészt maga a „megyei város” fogalma is elavult közigazgatásunk új rendszerében.

c) A megyenevek írásmódjának fejlődésével számos ponton érintkezik az *utcanevék* is — mindenekelőtt a melléknévi származékoké —, egységes és közös elv hatókörébe azonban csak a legutóbbi szabályozással kerültek.

Az utcanevet már az AkHJ. 1856. is a tulajdonnevek közé sorolta, de mivel példát nem közölt, nem tudjuk, hogy a javaslattevők hogyan vélekedtek az utótagnak az előtaghoz kapcsolásáról. Példákkal először az AkHJ. 1877-ben találkozunk. Ezekből azt a lappangó szabályt lehet kiolvasni, hogy a főnévi előtagot nagybetűvel kezdjük, s a *tér, út, utcza* (~ *utca*) szót vagy egybeírjuk vele, vagy kötőjellel kapcsoljuk hozzá: *Deák-tér* (és *Deák-tér*), *Országút*, *Czeglédutca*; az -i képzős melléknévi előtagot ellenben kis kezdőbetűvel írjuk, az utótagot pedig meghagyjuk külön szónak: *váci utca*. Ezt a javaslatot az AkH. 1879. és újabb kiadásai annyiban módosítják, hogy a melléknévi előtagúakat is nagybetűvel kezdetik, s kötőjellel fűzetik az utótagot az előtaghoz: *Váci-utca*, *Üllői-út*, *Fő-út*.

Az AkHJ. 1901. az *utca, tér* stb. utótagot megelőző kötőjelet csak az egyelemű előtag esetén tartotta szükségesnek (*Andrássy-út*, *Erzsébet-körút*), a teljes személynévi előtag után különíratta volna az utótagot (*Arany János utca*). A javaslat utóbbi részét azonban az AkH. 1901. nem tette magáévá; a kételemű előtag után is előírta a kötőjelet, sőt úgy rendelkezett, hogy a kételemű névadó rész elemei közé is kötőjelet kell tenni: *Arany-János-utca*, *Deák-Ferencz-tér*. — Az alapformák írásának problémáját az AkHJ. 1915-re épülő szabályzatok rendezik hosszabb időre. Idevágó előírásuk szerint az *utca, tér* stb. utótagot mindenkor kötőjellel kell kapcsolni az előtaghoz, a több elemű névadó rész elemei közé azonban nem való a kötőjel, mert az ilyen név egységet alkot. A *Petőfi-tér*, *Hosszú-utca*, *Arany János-utca* példákkal szemléltethető írásmódot az AkH. 1954. változtatta meg: az utcanév minden típusában az utótag különírását rendelte el.

Mint a többel emű földrajzi nevek más típusaiban, az utcanevék csoportjában is külön problémát jelentett az -i képzős melléknévi származékok írásmódja. Az első példákat — mint az alapformák tekintetében is — az AkHJ. 1877. meg a rá épülő AkH. 1879. és újabb kiadásai szolgáltatják. Ezek a kis kezdőbetűs melléknévek között említik a *józsef-téri*-t és a *szentgyörgy-téri*-t, de megjegyzik, hogy a nagy kezdőbetűjét megőrző családnévi előtaghoz kötőjellel kell kapcsolni az utótagot: *Laudon-utcai*. Ha nem pusztán családnév, hanem teljes személynév tölti be a névadó rész szerepét, akkor az *utcai, téri* stb. utótagot egybe kell írni az őt közvetlenül megelőző elemmel: *Deák-Ferencztéri*. (Hogy ez utóbbinak az alapformájában is kötőjel van a kételemű

névadó rész tagjai között, azt csak valószínűsíteni tudjuk, mert erre az említett kiadványok nem közölnek példát, de — mint fentebb láttuk — az AkH. 1901. az *Arany-János-utca* írásmódot kodifikálta, s ebben bizonyára a szabályozást közvetlenül megelőző írásgyakorlatra támaszkodott.)

Az AkH. 1901. az *utca*, *út*, *tér* és az *utcai*, *úti*, *téri* utótagot egyaránt kötőjellel kapcsoltatja a (nagy vagy kis kezdőbetűs) előtaghoz: *Erzsébet-téri*, *király-utcai*. Ezzel a tulajdonnév és a melléknévi származék írása a tagok kapcsolásmódja szempontjából teljes összhangba került, ha nem is éppen hosszabb időre. Az AkHJ. 1915. és a nyomában járó szabályzatok ugyanis — részint a természeti földrajzi nevek, részint a megye-nevek analógiájára — ismét teret nyitottak az „összerántó erő” érvényesülésének: a melléknévi származékokban a tulajdonnévi előtagú, nagy kezdőbetűs és kötőjeles *Petőfi-tér* és *Arany János-utcai* típus mellett a nem tulajdonnévi előtagú kapcsolatok esetén a kis kezdőbetűs egybeírást rendelték el: *bécsiutcai*, *királyutcai* stb.

Az utóbbi előírás — melyet a kérdéssel szabálypontban nem foglalkozó, de szójegyzékében *bécsiutcai*, *szabadságtéri*, *váciúti* adatokat tartalmazó AkH. 1950. is érvényben tartott — a földrajzi nevek más típusaitól eltérően zavart okozott az írásgyakorlatban. Horváth Endre nyomdász már 1913-ban felhívta a figyelmet arra, hogy számos utcanév előtagja tulajdonnévnek is, köznévnék is felfogható. Az író nem tudhatja, hogy „*Kovács-utca*, *Német-utca*, *Török-utca* stb. személy után vagy a kovács mesterség, a német, a török nemzet után van-e elnevezve” (Nyr. 42: 33). Amíg az alapformák leírásáról van szó, nem okoz gondot az előtag szófaji problémája, hiszen akár tulajdonnév, akár köznévi, az *utca*-t mindenképpen kötőjellel kell hozzákapcsolni. De attól fogva, hogy 1922-ben az AkHJ. 1915. előterjesztése nyomán megszületik a *bécsiutcai*, *királyutcai*-féle szabálya, már mindig bizonytalan lehet az író a tekintetben, hogy a *Török-utca* -i képzős származékát *Török-utcai* vagy *törökutcai* formában vesse-e papírra, hiszen a probléma eldöntésére a helyesírásban való tájékozottsága egymagában nem elég. Ezt a bizonytalanságot az AkH. 1954. azzal a szabályával szünteti meg, hogy az *utca*-t és az *utcai*-t — az alapforma kezdőbetűjének (kezdőbetűinek) megőrzésével — minden esetben külön szóba kell írni.

5. Hogy az -i képző „összerántó erejé”-nek a földrajzi nevek különféle típusaiban hosszabb időn át való érvényre juttatása milyen irányban formálta a társadalom írásgyakorlatát, azt jól mutatja a két főelemből álló személynevek melléknévi származékaiban kialakult írásszokás is.

A *petőfies*, *rembrandti*, *shakespeare-i* stb. formák írását régóta szabályozták az akadémiai kiadványok — a *tacitusi* példa már az AkH. 1834-ben szerepel —, arról azonban 1954-ig nem esik szó bennük, hogy miképpen kell leírni a család- és utónévből álló személynevek melléknévi származékát. Pedig erre az eligazításra már régebben szükség lett volna, hiszen a húszas évektől kezdve erősen terjed a *kossuthlajosi*, *szabódezsői*-féle — szemmel láthatóan a *veszprémi*-féle analógiájára alakult — írásmód. Jellemző, hogy egy Bgh. névjelű szerző, aki 1930-ban először hívja fel a figyelmet „a személynevekből való fonák melléknévképzés”-nek erre a fajtájára — mely véleménye szerint „páratlan a művelt nyelvek világában” —, csak nyelvművelő szempontból helyteleníti a jelenséget, az írásforma helyes vagy helytelen voltáról egy szót sem ejt. Ehelyett azt javasolja az íróknak, hogy „ha ezen az úton haladunk is, akik a nyelvet szeretik, érzék be még ideig-óráig, a *kossuthi*-val és a *prohászcai*-val,

hagyják el a keresztnevet” (MNY. 26: 319). Tanácsának azonban nem lett fogantatja. A hibáztatott „fonák” forma egyre jobban meggyökeresedett a gyakorlatban, és szabályozatlanul is szabályosnak minősült mindaddig, míg az AkH. 1954. a *Kossuth Lajos-i* alak előírásával nem rendezte az addig figyelmen kívül maradt írásproblémát.

6. Az -i képző „összerántó erejé”-nek a korábbi szabályzatoktól is támogatott helyesírási babonájával az AkH. 1954. vette föl a harcot. Legújabb szabálykönyvünk tíz pontban foglalkozik a több elemű tulajdonnevek melléknévi származékának írásmódjával. Idevágó előírásai egységes elvi álláspontot tükröznek, azt, hogy a származékból egyértelműen rekonstruálhatónak kell lennie az alapformának. Ezért az utóbbinak kapcsolásmódját — egybeírását, kötőjeles írását, különírását — a képzett alakban is változatlanul meg kell őrizni: *hódmezővásárhelyi*; *kelet-indiai*, *fekete-tengeri*, *Csepel-szigeti*; *Győr-Sopron megyei*, *Hársfa utcai*, *Fertő tavi*, *Mikszáth Kálmán-i* stb.

E szabályok nyomán az írásgyakorlatban elenyésző mértékűre csökkent az említett kapcsolatok indokolatlan — nemegyszer az írás funkcióját veszélyeztető — egybeírása. A babona azonban — tudjuk más területekről is — makacs valami, nem irtható ki máról holnapra. Az -i képző „összerántó ereje” publicisztikai és irodalomtudományi jellegű írásokban — bár egyre ritkábban — még húsz évvel az AkH. 1954. kiadása után is jelentkezik a *józsefattilai*, *mórczsigmondi* alakokban.

Szemere Gyula

Az orosz helyesírás megoldatlan kérdései

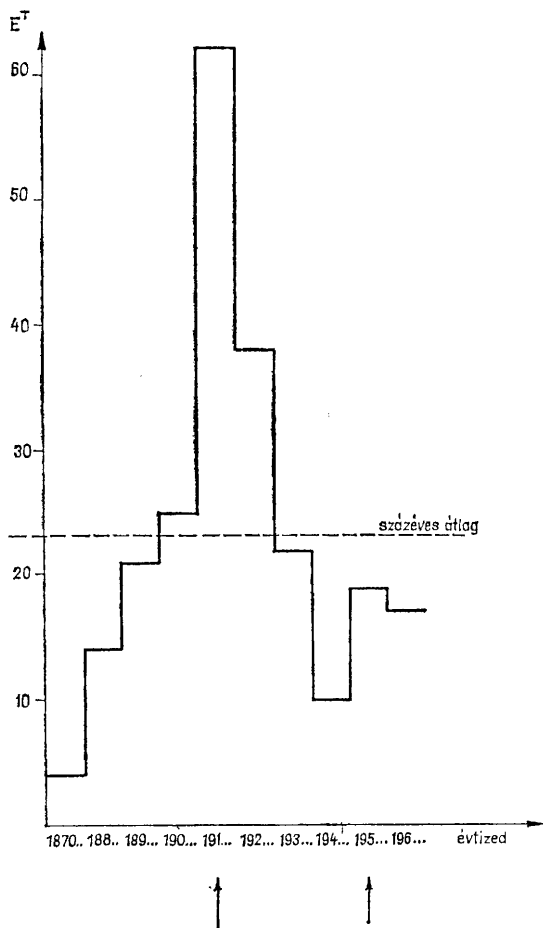
A fenti címmel jelent meg 1974 tavaszán egy tizenhét íves, huszoneötezer példányszámos könyv Moszkvában, kiváló orosz nyelvészek szerkesztő keze alól (Нерешенные вопросы русского правописания. Издательство „Наука”. Москва, 1974. Редакционная коллегия: Р. И. Аванесов, Л. П. Цалакуцкая, А. А. Реформатский). Az orosz helyesírás szabályozásának fontosabb eseményeiről eddig is számot adtunk folyóiratunk hasábjain — az 1956-ban először megjelent helyesírási szabályzatról (Nyr. 82: 149—61), az elvetélt 1962-i reformkísérletről (Nyr. 89: 275—7). Így talán most sem lesz haszontalan rövid pillantást vetni az orosz helyesírás megoldásra váró kérdéseire e cikkgyűjtemény kapcsán. Annál is inkább, mert a helyesírást szabályozó munka nálunk sem szünetel; az élet minduntalan felvet olyan kérdéseket, amelyeket meg kell válaszolnunk — s ezek a kérdések gyakran nemzetközi jellegűek, ha a rájuk adott válasz persze helyesírásonként többé vagy kevésbé eltérő lehet is. Mint szovjet kollégáinkat, így bennünket is sokszor a nyomdász kollégák szorítanak válaszádsra, pontosabb szabályozásra. Nálunk nemrég nyomdában dolgozó kartársaink jelentettek meg egy igen hasznos és szép kötetet — ha nem a magyar helyesírás „megoldatlan” kérdéseiről is, hanem éppen azokról, amelyek újakként merültek fel, és amelyeket ezért a Pais Dezső elnöklétével működő Helyesírási Bizottság napirendre kellett hogy tűzzön, azokban állást kellett hogy foglaljon (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerkesztette Timkó György. Főmunkatársak: dr. Farle János, Rátz Miklós. Budapest, 1971. 316 l.).

A hét szekcióban, húszegynéhány szerző tollából származó húsz cikkgyűjteményről lehetne természetesen szabályos bírálatot-ismertetést írni.

Így pozitívként ki lehetne emelni azt a körülményt, hogy a szerkesztők és a kiadó nem féltek egy ilyen, több vitás kérdést tartalmazó kiadványt a nagyközönség elé vinni; hogy a szerzők igen széles érdeklődést mutatnak, egészen váratlan friss témákat és szempontokat is bevetnek ezen az igencsak hagyományosnak ígérkező területen. Másrészt némi csodálkozásunknak adhatnánk kifejezést kivált egyes formai-technikai kérdések vonatkozásában — így például amiatt, hogy nem csupán az egyes mai orosz értelmező szótáraknak, de még magának a helyesírási szabályzatnak sincs egységes rövidítése, s így a szerzők a kötetben belül is más-más alakban hivatkoznak rájuk. (Nálunk ÉrtSz., HSzab. a megfelelő kiadványok elfogadott neve; „AkH.” az akadémiai helyesírásé mint intézményé vagy fogalomé. Persze „könnyű nekünk”, hiszen az ÉrtSz.-on meg az Értelmező kéziszótáron kívül alig is van valaminek ebben a műfajban — ugyanakkor orosz nyelvterületen válogatni lehet az egykötetes, négykötetes, tizenhétkötetes stb. értelmező szótárak nagy gazdagságából.) Némi, ehhez hasonló tartalmi összeszerkesztetlenséget-ellentmondásosságot is fel lehet fedezni az egyes cikkek között. Ám a vázolt célnak megfelelően fussunk át inkább a kötet tartalmán, kiszemelgetve abból a számunkra is érdekes, hasznos gondolatokat.

1. „Egyetlen helyesírási kérdés sem vet fel olyan nehézségeket, mint az egybeírás-különírás” — ez az idézet nem valamely mai magyar helyesírási tanulmányból származik, hanem az ismertetendő kötet első cikke indul ezzel a mondattal. (Összehasonlításképpen: a mi akadémiaink Helyesírási Bizottságának 1959—1961. évi határozatai 13 nyomtatott lapon értek el — abból 10 az egybeírás-különírás kérdéseivel foglalkozik, vö. Timkó i. m. 54—63, 65—6.) A mai orosz helyzet egyszerűbb is, meg bonyolultabb is, mint a magyar: nincs nagyködtőjelük, nincs annyi összetett szavuk, a melléknévi kvázi előtag ragozódik, s így mutatja, hogy „nem akar” egybeíródni — ugyanakkor azonban érzésem szerint viszonylag több helyen engedik meg a kötőjeles írásmódot, s ez csak bonyolítja a helyzetet. Világos ugyanis, hogy „... két egymás mellett álló szó leírásának a különírás a természetes formája, s az egybeírás csak eltérés ettől”, és hogy a kötőjeles írás „az egybeírással egyértékű” (Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere 25 — az idézett részek az eredetiben dőlten); a kötőjeles írásmód szaporításával tehát az eltérések, a kivételek számát növeljük. Így például a mai orosz szabályzat szerint kötőjellel írjuk a mellékvilágtájak (*északkelet* stb.) nevét, az olyan népneveket mint финно-угорский (bár ez utóbbiaknál már nem teljesen egységes a gyakorlat) stb. Az e részben található öt cikk részint egységesítésre, részint az újonnan megjelent alakulatok (így a *mini-*, *maxi-*, *mid-* előtagúak) kérdésére tesz javaslatokat.

2. A következő rész három cikke a t u l a j d o n n e v e k helyesírásának néhány kérdésével foglalkozik. Vannak itt magán az orosz rendszeren belüli problémák, köztük ismét megjelenik az egybeírás-különírás kérdése; de szinte elképzelhetetlen nehézségeket okoznak a külföldi (személy-, hely- stb.) nevek, melyeket részint kiejtés szerint, részint az eredeti betűállománya szerint kell ma átírni. Az egyik cikk visszatér egy 1970-es, magyar szerző (Hadas Ferenc) szovjetunióbeli cikke kapcsán kialakult vitára, s ebből például kiderül, hogy a magyar — persze ugyanígy a német, francia stb. — e-t nem kell okvetlenül „fordított e betűvel” (э) átírni, mert idegen szót látván-

sejtvén a szövegben az orosz olvasó azonnal nem lágyít az *e* jel előtt (tehát a *Dénes*-t nem mondja *Gyenyés*-nek); hogy a finn, a magyar stb. kettőzött mássalhangzó jeleket célszerű az oroszban is kettőzve írni, kivált a személynevekben; stb. A kötet főszerkesztőjének (L. P. Kalakuckaja) tollából származó viszonylag terjedelmes (26 lap — a cikkek többsége nem haladja meg a 12–13 lapot) cikk az orosz családnevek (vezetéknévek) írásával foglalkozik. Érdekes idézni végkövetkeztetéseiből: „1. A vezetéknéveknek az írása terén, legalábbis az indoeurópai nyelvekben, közös törvényszerűségek mutatkoznak, ezt pedig nem lehet elmondani e nyelvek helyesírási rendszeréről általában. 2. A vezetéknévek írásmódja a hagyomány elvére épül. 3. A vezetéknévek írásképe a betűrendszer (графика) változásának alá van vetve [tehát szabályban rögzíti azt az egységesen kialakult gyakorlatot, amely szerint az 1917–18-i reform során eltörölt betűket nem alkalmazzák a vezetéknévekben sem: itt meg kell jegyezni, hogy valami hasonló elv érvényesül például a japán utónevek írásában, amelyekben nem szabad bizonyos régi hieroglifákat alkalmazni]. 4. A vezetéknévek írásképe a helyesírás (орфография) változásainak nincs

alávétve [vö. *Rákóczi, Eötvös* stb. nálunk — persze nem tudom, miért írjuk számos *Cinegé*-nket így, jöllehet korábban nyilván mindegyikük neve ilyen alakú volt: *Czinege*]. Stb.” (i. m. 92). Ugyanebből a cikkből megtudjuk például, hogy a nem kívánatos hangzás esetében igen sokszor valamely tájnyelvi ejtésnek megfelelően íródik hagyományosan az orosz vezetéknev — így a *cobaka* ’kutya’ többől képzett családnevek többsége „helyesírási hibával” íródik szabályosan: *Кабакев, Кабакин, Кабашинов* (71).

3. Az eddig nem kodifikált jelenségekkel foglalkozik a következő rész. Olvashatunk itt az emfatikusan megnyújtott hangok jelöléséről, amikor az író élő beszédet közöl (*i-i-gen, jó-ó-ó, nagy-gy-gyon* [? — ez a kérdés nálunk sincs teljesen rendezve]); a tájnyelvi és a vulgáris-zsargon szavak írásáról. Külön cikk szól a modern táncok elnevezésének az írásáról (*rock and roll, twist* stb.). Igen érdekes az a megfigyelés, hogy ha valamely tánchoz „negatívan viszonyultak”, magának az elnevezésnek felgyorsul a honosodási folyamata: gyorsabban nővik körül az e többől képzett új elemek (157).

Külön részt képez a kötet egyik legérdekesebb cikke V. P. Grigorjev tollából. Itt a szerző A. Voznyeszenszkij eddigi életművén végighaladva azt elemzi, hogy e jeles szovjet költő hogyan használja fel a költői helyesírás nyújtotta szabályokat költői kifejezési eszközként. „Voznyeszenszkij azok közé a költők közé tartozik, akik minden szemiotikai szinten keresik az expresszív eszközöket” (171). Első két kötetében még — egy korábbi vers-helyesírás hagyományainak megfelelően — a verssorokat kivétel nélkül kis kezdőbetűvel nyitja. Később — Majakovszkijhoz hasonlóan — olykor lépcsőzetesen megtöri sorait és ezen belül különféle esetekben, sajátos rendszer szerint él a nagybetűkkel sor elején vagy akár sor közben is, egy-egy szót kiemelendő. Hasonló módon felhasználja a költő a központosítást is az olvasó vizuális sokkolására. Megjegyzem, mintha mostanában nálunk is újból erőre kapna bizonyos fajta lettrizmus (vagy konkrét költészet) (vö. Nagy László, Tandori — Voznyeszenszkij persze távol van a vizualitás ilyen mértékű felhasználásától). Ennek csak örülni lehet: a mi auditív központú költészetünk mellett hatalmas vizuális központú költészetek vannak (kínai, japán). Miért ne lehetne nálunk szintén alkalmazni a vizualitást is? És akkor nyilván szükség lesz nem csupán költői hangtanra, hanem költői helyesírára.

4. Két írás foglalkozik a központosítás kérdéseivel. Emeljük ki közülük B. Sz. Svarekopf cikkét a fakultatív idézőjel-használatról (vö. ennek analogonjával a mi szabályzatunk 389. §-ában: *Megkaptam „kedves” soraidat*). A szerző szép rendszert dolgoz ki e bonyolult, logikai-metanyelvi stb. funkciót betöltő idézőjelek számára; utal ezeknek az idézőjeleknek a kiejthetőségére (pl. rádióbemondók esetében).

5. Végül négy cikk foglalkozik a helyesírási szótárak összeállításának az elveivel, egy pedig egy Sahmatov-levelet közöl a század első évtizedéből, a reform előkészítésének időszakából.

Most pedig arra kérem az olvasót, hogy mielőtt tovább olvasna, tekintse meg a mellékelt ábrát. Vajon mi az az E^T orosz társadalmi esemény, melynek számosságát ábrázoljuk ott száz évre visszamenőleg, évtizedenkénti bontásban? Valami, ami az 1870-es évektől kezdődően egyre sűrűbben fordul elő, maximumot ér el az 1910–1919-ig terjedő évtizedben (62), majd fokozatosan csökken, némi emelkedést mutatva még az 1950–1959-es szakaszban (19)?

Nem szükséges az elmúlt évszázad mély történeti ismerete ahhoz, hogy megmondjuk: ez lehet a sztrájkok (a forradalom után ennek megfelelően: központi szervekhez benyújtott tiltakozások-javaslatok) száma vagy más efféle akció. A valóságban az E^T nem más, mint az adott évtizedben megjelent különféle orosz helyesírási szótárak száma, s nem tettünk mást, mint az egyik e részbe tartozó cikk bibliográfiáját rendeztük-számláltuk (251–8). Tehát például 1910–1919 között $E^T = 62$, vagyis 62 különféle orosz helyesírási szótár jelent meg, egy-egy E^T -nek egy-egy bibliográfiai tételt (új szótárt, régebbi szótár új kiadását/levonatát) tekintve. Az adatok szépen mutatják, mennyire együtt halad a társadalom mozgásával a helyesírás; mennyire csak egy nagy társadalmi forradalommal együtt lehet egy kis helyesírási reformot is végrehajtani.

Papp Ferenc

A nagy számok nevének rövidítése

1. A kereskedelmi és pénzügyi szakemberek (a Magyar Nemzeti Bank, a Magyar Kereskedelmi Bank, a SZÖVOSZ stb. dolgozói) az utóbbi években több alkalommal fordultak a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához a gyakran használt nagy számok rövidítési módjára vonatkozó kérdésekkel.

Helyesírási kézikönyveink — az érvényben levő hivatalos akadémiai helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás), a Helyesírási tanácsadó szótár, a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó — nem tartalmaznak ilyen jellegű rövidítéseket. Ezért a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának munkatársai azzal a kéréssel fordultak az MTA Helyesírási Bizottságához, hogy az egységes gyakorlat kialakítása érdekében mondjon véleményt a jelzett ügyben.

A Helyesírási Bizottság tájékoztató jelleggel 1975. március 21-i, érdemben pedig 1975. június 23-i ülésén tárgyalta meg a nagy számok rövidítésének témakörét a jelen közlemény szerzőjének (itt rövidítve közölt) előterjesztése alapján.

2. A szakmai gyakorlatban erős ingadozás tapasztalható a nagy számok rövidítésének írásában. Az *ezer*, a *millió* és a *milliárd* rövidítéseként egyaránt használatos az E — e — M ; az m — M ; az md — Md — Mrd változat. Ez az ingadozás sokszor félreértést, zavart okozhat, mert ha egy meghatározott vállalaton, intézményen belül következetesen alkalmazzák is a rövidítéseknek valamelyik változatát, lehetséges, hogy egy másik intézmény gyakorlatában ugyanaz a rövidítés kisebb vagy nagyobb értéket jelöl.

Minthogy a szakemberek már régebben is többször fordultak a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához felvilágosításért a nagy számok rövidítésének ügyében, Ferenczy Géza 1963-ban kidolgozott egy rövidítés-javaslatot, s ezt a Nyelvőr közölte is (87: 265). Elgondolása tömören a következő volt: Az ezres jele legyen nagy M , pl. 456/ M Ft; millió: $Mó$; milliárd: Mrd v. esetleg Md (az előbbi talán egyértelműbb); billió: Bi ; trillió: Tr ; kvadrillió: Kva ; kvintillió: Kvi ; szextillió: $Szex$; szeptillió: $Szep$; oktillió: Okt ; stb.

1973-ban a Tánicsics Könyvkiadó megjelentette Kulcsár Ödön Rövidítések könyve c. munkáját. Ez a kiadvány is közöl néhány témánkhoz tartozó

rövidítést. Így: ezer forint: *eFt*, millió forint: *MFt*, milliárd forint: *mdFt*. Ezek a rövidítésváltozatok azonban a jelölésmód következetlen volta miatt — az egyik rövidítés nagybetűs, a másik kettő kisbetűs kezdésű —, nem éppen szerencsések. Ennél célszerűbbnek látszott a következetesen nagy betűs kezdés.

Az előterjesztett, tárgyalási alapul szolgáló javaslat a következő volt: ezer (10^3): *E*; millió (10^6): *M*; milliárd: (10^9): *Mrd* (esetleg: *Md*); billió (10^{12}): *Bi*; trillió (10^{18}): *Tr*; kvadrillió (10^{24}): *Kva*; kvintillió (10^{30}): *Kvi*; szextillió (10^{36}): *Szext*; szeptillió (10^{42}): *Szept*.

A vita során az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy a *billió*, *trillió*, *kvadrillió* stb. értelmezésében, jelentésében, azaz értékének tekintetében az egyes országok használatában nagy mértékű különbség tapasztalható. A *milliárd* Angliában: ezer millió, azaz: 10^9 ; az USA-ban: billió, azaz: 10^{12} . A *billió* Angliában: milliószor millió, azaz: 10^{12} ; a Szovjetunióban és az USA-ban: ezerszer millió, 10^9 . A *trillió* Angliában: milliószor billió, azaz: 10^{18} ; az USA-ban: ezerbillió, azaz 10^{12} . A *kvadrillió* Angliában: milliószor trillió, azaz 10^{24} ; az USA-ban: ezerszer billió, azaz: 10^{15} . A nagy számok ez értékbeli ingadozását figyelembe kell venni a rövidítések kialakításakor, illetőleg használatakor is. A külföldi országokkal való pénzügyi forgalomban — minden zavar és félreértés elkerülése végett — ajánlatos lenne az említett számok rövidítése mellett, zárójelbe téve, a szám értékét hatvány alakban is jelölni.

A nagy számok rövidítésének vitájában elhangzott az a javaslat, hogy a fizikai és a kémiai mértékegységek mennyiségeinek jelölésére használatos módszert kellene alkalmazni az értékmegjelölések egységes rövidítéseinek kialakításakor is. Azaz: a *hektoliter* (= 100 l), rövidítése: *hl*; *kilogramm* (= 1000 g), rövid.: *kg*; *megawatt* (= millió watt), rövid.: *MW*; stb. mintájára a *száz*, az *ezer*, a *millió*, a *billió* stb. forintot a fizikában és a kémiában használatos *hekto*-, *kilo*-, *mega*-, *giga*-, *tera*- stb. előtétnek a jeleivel rövidítsük, tehát így: *hFt*, *kFt*, *MFt*, *GFt*, *TFt* stb. — A bizottság nem tette magáévá ezt a javaslatot, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a pénzügy, valamint a bel- és külkereskedelem dolgozóinak minden bizonnyal idegen s jóval bonyolultabb lenne ez a jelölésmód, mint a már hagyományosnak mondható, a számnevek magyar alakjának megfelelő betűkkel való rövidítés.

Az *ezer*-nek (az idegen, önállóan nem is élő *mill*-től származtatott) *m* rövidítése a *méter*-nek *m*, illetőleg a *millió*-nak esetleg szintén *m* rövidítése miatt nem látszott célszerűnek.

A *milliárd* rövidítésére javasolt *Mrd* — *Md* változatok közül a bizottság — a gyakorlatban való nagyobb elterjedtsége miatt is — az *Mrd* formát tartotta megfelelőbbnek.

A *trillió*-nak *Tri* alakban való rövidítése mellett azért döntött a bizottság, hogy elkerülje az egybeesést a műszaki életben használt *tera* (= 10^{12}) szó *Tr* rövidítésével.

A bizottság a trilliónál nagyobb számok rövidítése tekintetében az előadói javaslatban szereplő formák ajánlását tanácsolta a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának.

3. Figyelembe véve a gyakorlatot, az ismertetett szakirodalmi ajánlásokat, valamint a téma előadójának javaslatait, a Helyesírási Bizottság — a Magyar Szabványügyi Hivatal képviselőjével egyetértésben — az alábbi rövidítési módok általánossá válását tartaná kívánatosnak:

ezer (10^3)	<i>E</i>	Pl.: 110 <i>E</i>	110 <i>E Ft-tal</i>
millió (10^6)	<i>M</i>	25 <i>M</i>	25 <i>M Ft-ra</i>
milliárd (10^9)	<i>Mrd</i>	8 <i>Mrd</i>	8 <i>Mrd Ft-ért</i>
billió (10^{12})	<i>Bi</i>	2 <i>Bi</i>	2 <i>Bi Ft-os</i>
trillió (10^{18})	<i>Tri</i>	1 <i>Tri</i>	1 <i>Tri Ft-nyi</i>

A bizottság nem tartotta fontosnak a trilliónál nagyobb értékmegjelölések rövidítésének meghatározását, mivel erre gyakorlatilag nincs szükség. — A számok (110) és a rövidítés (*E*) között egy betűhelynyi hézag hagyandó. A rövidítéshez a toldalékokat kötőjellel kapcsoljuk (*E-rel*, *M-val*, *Mrd-dal*; *E Ft-tal*; stb.).

A nagy számok nevének rövidítésére természetesen a hatvány alakú megoldás is használható; pl.: 110 000 Ft = 110 *E Ft* = 110 . 10^3 Ft.

A Helyesírási Bizottság
felkérésére

T. Urbán Ilona

Egy sajátos mondatstilisztikai jelenség a századvég prózájában

A szabad függő beszéd¹ sajátos változata a communis opinio: nem az elbeszélés, regény valamelyik szereplője gondolkodik vagy beszél, hanem közelebből meg nem határozható, vagy mindenképp nehezen azonosítható személy. Gondolata, szava, vélekedése sokszor olyan benyomást kelt, mintha rajta keresztül a háttérből figyelő hallgatók, nézők nyilatkoznának, és kommentálnák az eseményeket, történéseket. Ezek a megnyilatkozások nem válnak el külsőleg a közlés menetétől, tehát vagy az írói előadásnak, vagy a szereplők szavának, gondolatainak részei. A communis opinio végeredményben olyan szabad függő beszéd, amely az olvasó előtt nem teszi világossá, kihez köthető: az íróhoz-e, egy éppen előző konkrét szereplőhöz-e vagy esetleg egy közelebből meg nem határozható személyhez. Ennek a módszernek nagy jövője lesz a későbbiekben, például Mikszáthnál; körvonalaiban azonban már a nyolcvanas években kialakult. A nehézség éppen abban áll, hogy a communis opinio ne legyen kapcsolható teljes szabályossággal sem az író szavához, sem az olvasó által már korábban megismert konkrét szereplőhöz, mert akkor szabad függő beszéddel van dolgunk. Tolnai Lajos nagyon kevés esetben használ communis opiniót; amikor mégis jelentkezik nála ez a közlési mód, többnyire egy-egy hagyományos szerkezeti fordulattal kapcsolni igyekszik valakihez és ezáltal a communis opinio kifejező erejét csökkenti.

1. Az alábbi példa ezt a még kezdeti eljárást szemlélteti; voltaképp csak egy ponton kellett volna Tolnainak „megtartóztatnia” magát és nem felfedni, hogy a kommentár az ő véleménye:

Törődött is Erdős úr szerzámfával, olyan szerszám, de kész szerszám kellett volna most őneki, amellyel azt a négy-hatezer forintot egy rántással ki lehetne emelni az ispánék kasznijából.

Azonban türtőztette magát, és kérdezősködött a jószágáról.

(Ezen a ponton indul a communis opinio; törés nincs, úgy tűnik, legalábbis egyelőre, hogy az író szavai folytatódnak, pedig a közvélemény hangja szól.)

Senki se higgye, hogy csalni olyan könnyű.

Ó, a becsületes munkánál semmire se kell ügyelni, csak, hogy a munka jó legyen, tökéletes legyen, de a csalásnál még a jó Isten szemeit is be kell kötni valahogy.

Nem lehet irigyelni a gazemberek munkáját. Ha szép és jövedelmező üzlet is az, de én mindig azt állítom, hogy terhes, módfelett gyötrő.

¹ A fogalomra nézve l. Herczeg Gyula: Mórícz Zsigmond stílusa. Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961.

(Itt végződik a communis opinio: az átmenet ismét sima és természetes, de részben azért, mert az író „elárulja” magát: az *én mindig azt állítom* bele-szótt mondat nyilvánvalóvá teszi, ki vélekedik. Ha azt a mondatot nem szőtte volna bele az író, a communis opinio hatásosabb lenne.)

- Rét? — kiáltott fel gyötrő küzdelmében Erdős Antal úr.
- Az ötven hold, gyenge, vízállásos.
- S most jó?
- Soha se adjon a kegyelmes Isten jobbat (Az eladó birtokok. Tolnai Lajos Váloga-tott művei 99–100).

Az alábbi példával előbbre jutunk a communis opinio lényegét illetően, s a szövegformálás kétségtől modernebb, találhatóbb, mint az előző idézetben.

A szemelvény „Az új főispán”-ból való, és abba a jelenetbe ékelődik be, amely Fekete Ézsau főispán túlságosan rövidre sikerült szónoklatát követi; tudvalevő, hogy a főispáni beiktatások különféle mozzanatainál elvárták a terjedelmesebb beszédeket. Fekete Ézsau azonban pár mondatnál beérte az egyik vasúti állomáson, ahol a székvárosba vonulásakor fogadták: „minden csepp vérem hazámé, koronás uramé” — ez volt a lényeg.

— Hát csak ennyi? — Tyűh! — morogták itt is, ott is. — Gyenge szónok, sovány munka, ennyivel nem állottam volna elő... mi az isten csodája, e csak nem volt tán beszéd...

Észrevette a kellemetlen, lehangoló hatást a grófné, ki mint egy lelkes jó anya kísérte a főispánt, oda is súgta neki csakhamar:

— Az istenért! A népnek nem így kell beszélni. Hova gondolt. Átadhatta volna a férjem orációját. Oh... oh...

Kétségtől, a főispánságra születni kell. Az nem járja, hogy a miniszter itt is erőszakoskodjék. Így pusztul a haza és csenevészedik a nemzet!!! — Hogy öneki minden csepp vére... ki keresi azt most? — lehetett hallani számtalan ajakról. — És hogy kötelesség? Ide való az most? Látszik, hogy egy iskolás diák (Az új főispán 189).

Az idézetben van három mondat, amely nem az író és nem a grófné szava, hanem azoké, akik azt morogták — de korábban egyenes beszédben —, hogy „gyenge szónok stb.” A korábbi utalás ti. félreérthetetlen; az író bevezette, majd szóról szóra idézte a morgolódnok szavait. A grófné megjegyzése után hirtelen váltás következik be; megjelenik a kommentár; hogy kitől származik, nem világos egészen, de éppen ezért hatásos. Lehet, hogy az előbbi morgolódnok véleménye, de lehet, hogy a jelenlevő (idézetünkben nem említett) mágnásoké. Az is elképzelhető, hogy az író azonosította magát az ellenzék véleményével, és ő az, aki protestál. Ha igaz ez a feltételezés, a hanghordozás nyilván gunyoros színezetet fog kapni, mert hisz az író, ha tényleg az ő vélekedésének fogjuk fel a mondottakat, így nem ítélt komolyan, minthogy kezdettől fogva az új főispán pártján áll. Az új főispánban ezúttal — kissé Jókai mintájára — hibátlan, tökéletes tulajdonságokkal megáldott pozitív hőst akart faragni. Az mégis a legvalószínűbb, hogy a körülállók véleménye került bele a szövegbe, hisz aztán a communis opinio átalakul egyenes beszéddé, amelyet az író a közlést szabályosan intonáló mondatnál vezet be: „lehetett hallani számtalan ajakról”.

A communis opinio valójában akkor emelkedik a magas szintű művészi kifejezés rangjára, amikor terjedelmében korlátozódik, és a hosszabb szakaszok helyett egy-két találó mondatba sűrűsödik össze az a kommentár, vélekedés, amely az eseménysort, a történeteket kíséri. Ugyanakkor pedig teljesen eltűnnek azok a félmondatok vagy utalások, amelyek a communis opiniót

voltaképp lényegétől fosztanak meg, mert hisz nem igazi *communis opinio* az, amelynek a kötődése nyilvánvaló valamelyik szereplőhöz vagy éppen az írói előadáshoz. A művészi kifejezés megkívánja ezeknek a kapcsolásoknak az eltüntetését; a logikai szerkesztés helyett az író a sejtetés, célzás, inszINUáció módszeréhez folyamodik, hogy a stílus hatékonyságát új eszközökkel biztosítsa.

A nyolcvanas években főként Reviczky-nél találjuk meg ennek a sajátosan kommentáló, rövid közbeszúrásokkal, zárójeles megoldásokkal szerkesztő stílusnak első, jelentékenynek nevezhető megnyilvánulását; majd a kilencvenes években Mikszáth lesz legjelentősebb képviselője.

Ha valaki megleszi őt ebben a hangulatában, bizonyára azzal vádolta volna, hogy cinikus és szívtelen. Pedig csak fiatal. Abban a korban járt, amelyről azt mondják, hogy kegyelet híján való. Boldogult atyjának, kis- és nagyvámosi Fejérfázy Bélának egyéb jót nem köszönhetett, csak az életét. (Ha ugyan volt rá oka, hogy ezt jónak nevezze.) Csakis ezt. De annál több mást. (Reviczky Gyula: Apai örökség, 1955. 26; az eredeti megjelenés ideje 1884 és 1886 (átdolgozva).)

Őt is elvitték színházba, hangversenybe, házi estélyekre, lefénnyépeztették, vettek neki cilindert (most már nem lehet rámondani, hogy gyerek), új ruhát és fehérneműt, szóval Tibor megint kiöltözködve utazott haza (uo. 41).

Özvegy Fejérfázy-né (most már egészen idegen személy Tibornak) este átadta neki apja hagyatékát, mely állt egy fényes cilinderből, egy divatos színű világos felöltőből, egy kék téli mellényből, két nyári nadrágból (legjobb öltözetét magával vitte a sírba), egy tajték-szopókából, egy monokliból, egy sétapálcából és egy karneol pecsétnyomóból. Volt még egy pár cipő is, de nagy volt a Tibor lábára, nem használhatta. (A ruhát legalább át lehet dolgoztatni.) (uo. 51).

A Hatvani utca sarkán özvegy Fejérfázy-né találkozott Goldberger bankárral (1869-ben még nem volt oly kiterjedt a Rákóczy- és Kont család) s ennek is sírva panaszkolta el baját, hogy most temette el Béláját, hogy nem hagyott rá egy garast se s a gyászruhát is hitelbe kellett varratnia, hogy még a temetés költségei sincsenek kifizetve, hogy fia (Tiborra mutatott), aki Pozsonyból jött le, vissza se bír utazni s hogy most kénytelen lesz a két kezével (jó erős, húsos keze volt) megkeresni mindennapi kenyerét (uo. 52).

Az ékszerekre kétszer ötven forintnál is többet kapott (jó súlyos volt az óra is, a lánc is) s diadallal tért vissza szoba-tartozását kifizetni. Aznap kitűnően ebédelt, jó szivarokat szítt (hiába, úrnak született!), új kabátot, inget, gallért, kézelőt vett magának, megnyiratkozott, szóval rajta volt, hogy megint intelligens európai külseje legyen (uo. 72).

Vizsgáljuk meg az idézett példákat; valamennyi tartalmazza a *communis opinio* egy-egy sajátos formáját. Az első példában egy rövid összetett mondat áll: *Ha ugyan volt rá oka, hogy ezt jónak nevezze.* Ám mindkét mondat voltaképp mellékmondat, és kapcsolódik a megelőző főmondathoz: *egyéb jót nem köszönhetett, csak az életét*, ha ugyan stb. (vagyis: ha ugyan ez jónak nevezhető). A *ha ugyan* olyan a feltételes mondathoz közelálló mondatfajtát vezet be, amelyben a megelőző közlés valódiságát vonjuk kétségbe (vagy esetleg egy más lehetőségre is felhívjuk a figyelmet).

De ki mondja ezt? Ki tesz olyan észrevételt, hogy azzal mintegy meggyengíti az megelőző kijelentést? Gunyoros észrevétel egyébként, amely eredhet az írótól, származhat a szereplőtől, aki valójában maga az író, hisz Reviczky önéletrajzi regényt írt (ezt az olvasó azonban nem köteles tudni), s jöhet a közvéleménytől, a láthatatlan kórustól. Régebben talán így írták volna: „... egyéb jót nem köszönhetett, csak az életét. De egy keserű ember megjegyezhetné, és joggal, hogy nem sok oka volt rá, hogy ezt jónak nevezze.”

A második példában a *most már nem lehet rámondani, hogy gyerek* mondat a *communis opinio*, amely az írói előadásba ékelődik be; az írónia onnan ered,

hogy a cilindervétellel kapcsolja össze a nagykorúságot, vagyis nyomban megkapja a megérdemelt kommentárt az a kissé fellengzős eljárás, hogy egy fiatal fiúnak szülei nagyzásból cilindert vesznek.

A harmadik példában a *communis opinio* a *legjobb öltözetét magával vitte a sírba* mondat hasonlóképp az írói közlésben található, és akkor jelenik meg, amikor az özvegy átadja fiának apja sovány örökségét, a téli mellényt, a nyári nadrágokat stb. Ez a mozzanat ironikus kommentárt kíván, s ez a fenti mondatban fejeződik ki. Elképzelhető, hogy az özvegy mondja szabad függő beszéd formájában s a közlési sík váltásával (bevezetés nélkül), ám valószínűbb, hogy a közvélemény szól közbe. Arról van itt szó, hogy a fiú sorsa szánandó, mostohaanyja érdekhajhászása most igazán kiviláglik, és az is, mennyire nem törődött a fiúval, s a férjével is csak addig, ameddig érdeke fűződött hozzá. Valószínűbb tehát a közvélemény kommentárja: „minek kellett vele adni a sírba a legjobb öltönyét, amikor a fiának meg semmi sem maradt, legalább ez az egy jobb öltöny maradt volna meg.” Világos a *communis opinio* az idézett szakasz végén: *Volt még egy pár cipő is, de nagy volt a Tibor lábára, nem használhatta. (A ruhát legalább át lehet dolgoztatni.)* Az utolsó, zárójeles mondatot kétségkívül a láthatatlan kórus teszi hozzá az előzetes írói kijelentéshez, mintegy továbbfolytatva a fiú sorsa feletti, iróniával fűszerezett aggályoskodást: minek cipőt örökölni, ha nagy, semmire sem megy vele. A ruhát azért meg lehet menteni, át lehet alakítani.

Két *communis opinio* van a következő példában is. Valahogy így szerepelhetett volna a mondat hagyományos prózanyelven: „...találkozott Goldberger bankárral; tudnivaló, hogy 1869-ben még nem volt oly kiterjedt a Rákóczy- és Kont család.” Berzsenyi báróról és családjáról van itt szó, tehát arról, hogy kis- és nagykapitalista zsidó családok régi történelmi magyar neveket vettek fel a század utolsó évtizedeiben, de úgy látszik, 1869-ben még nem, legalábbis így állítja Reviczky.

Mégis — úgy érezzük — itt a közvélemény szól közbe, és állapítja meg enyhe iróniával a közismert tényt. Ugyanúgy a közvéleménynek tulajdonítható az utolsó zárójeles megjegyzés is (míg az utolsó előtti: — *Tiborra mutatott* — az írói közlés része): *jó erős húsos keze volt.* A közlési sík megváltoztatása és a bevezetés hiánya emeli ki itt az iróniát; az asszony a bankár felé löki kezét; *hogy most kénytelen lesz a két kezével dolgozni.* A láthatatlan kórus megszólal: *ugyan mit akarsz, hisz jó erős, húsos kezed van.* A kiemelés a bevezetés hiánya folytán nyomatékosabb lesz; a hagyományos nyelv itt is a jobb megformálást, a teljesebb mondatszerkesztést választaná, pl. így szerkesztene: „kénytelen lesz a két kezével megkeresni mindennapi kenyerét. Valaki erre megjegyezhetné, hogy ez nem is lenne olyan nehéz, hisz erős, húsos keze van.”

Az utolsó idézetben az első zárójeles mondat nyilván az írói közlés része; a második azonban: *hiába, úrnak született!* az előzőkhöz hasonló gunyoros, ironikus megnyilatkozás, amely a közösségtől származik, és a fő szereplő jellemzését nyomatékosítja ironizáló aláfestéssel.

Foglaljuk össze az eddig elmondottakat.

A szabad függő beszéd egyik fajtája a szerkezeti szempontból sok árnyalattal jelentkező *communis opinio*. Kétségkívül szabad függő beszédről van szó, mert úgy fejeződik ki a közlési tartalom, hogy a bevezető mondat vagy ige hiányzik; a törés azonban nagyobb, mint a szabad függő beszéd szabályos eseteinél. A *communis opinió*t nem tudjuk a szöveg semmilyen eleméhez sem

kötni, mert az, aki mondja vagy elgondolja, nincs jelen konkrét formában a szövegnek ebben a részében. Ki kell találni, ki lehet az, aki véleményt mond; ám többnyire azonnal megérezzük, hogy a közvélemény nyilatkozik meg ilyen formában. Minthogy a nyelvi kötőanyag hiányzik, a törés, mint említettük, nagyobb, és ez nyomatékot ad a *communis opinio*nak.

De a nyomaték abból is fakad, hogy többnyire rövid, szentenciózus mondásról van szó, nem valamilyen közmondásszerű igazságról (mint majd látni fogjuk a továbbiakban). Láttunk arra is példát, hogy a *communis opinio* szerepe korlátozó is lehet, meggyengíti az előző mondatban foglalt kijelentést (és esetleg mást ajánl helyette). Valamennyi példánk egyúttal gunyoros, esetleg ironikus, bíráló hangvételű is volt, mintha az írói közléssel párhuzamosan futna egy ellenpontozott közlési vonal. Mintha azt kellene hinnünk, hogy az író érdekében áll elhitetni: olvasók, ne vegyétek egészen komolyan azt, amit én mondok vagy a magam teremtette szereplők állítanak; másképp is lehet, nem teljesen biztos az, ahogy én látom, van (vagy elképzelhető) másféle megoldás is.

A századvégi prózastílus nagy vívmánya ez az ellenpontozó módszer. Önkéntelenül is arra gondolunk: itt egy kompozíciós harmónia bomlik fel, és ez a régi világrend megrendüléséből eredhet. A szerkezeti biztonság és szabályosság tartalmilag egyértelmű, ám ez átengedi a terepet a kétkedésnek, az állítások kétségbevonhatóságának. Az előre meghatározott felépítés, a szimmetria és a szisztematikus elrendezés elvét aláássa és meggyengíti a *communis opinio* furcsa, kételkedő, sokszor zárójeles, tényeket megkérdőjelező, szarkasztikusan közbeszurkáló szerkezeti eljárása. Ez a módszer analitikus: a szintetikus, hosszú mondatos nagy kompozíció félreszorul, egyelőre nem korszerű. Bár a szabad függő beszéd is analitikusabb, mint a mellékmondatos, alá- és mellérendelő felépítés, a *communis opinio* méginkább az, még jobban akadályozza a teljességre törő kompozíciónak. Teljesen úgy, mint az értelmezős megoldások, amikor konkrét és absztrakt főnevek szerepelnek mondatok helyett. Ez az analitikus szerkesztés egyúttal egy életérzés, egy szellemi és irodalmi magatartás kifejezője is: a kétkedésé, az eladdig magától értődő igazságokba vetett hit megrendüléséé is.

Ezt a stílust folytatta Mikszáth, aki a *communis opinio* mesterévé lett, mert esztétikai világának kedvezett ez a nyelvi, mondatstilisztikai alakzat, hisz nem kellett nyíltan és egyértelműen beszélnie, ahogy ezt a szabályosan építkező mondat szerkesztés kötelezővé, sőt magától értetődővé tette volna.

2. Mikszáth a mondatépítés tekintetében inkább a Gozdsu és mások által képviselt rövidmondatos stílushoz állt közel, és idegen volt számára Tolnai Lajos vagy Ambrus Zoltán retorikusan felépített, nagylélegzetű mondat-szövevénye. Ugyanígy kerülte a főnevek, értelmezők modernista használatát. A nominális stílus kezdeti megjelenési formái, amelyek Iványi Ödönnél, Bródy Sándornál, sőt még Tolnai Lajosnál is ritkán bár, de megfigyelhetők, alig jelentkeznek nála.² A szabad függő beszédet viszont kedvelte, sokszor használta főként annak elevenebbik változatát (és kerülte a lelki problémákba merülő, elvont, és így a hagyományos nyelv fordulatait magán hordozó változatot). Mint látni fogjuk, a szabad függő beszéd nála vesztí el könyvízü jellegét, és élővé, elevenné éppen azáltal válik, hogy gyakran él a félbehagyá-

² Kivételnek számít ezért az alábbi portré: *Ő maga különös alakú öreg emberke volt, akárcsak egy hegedű: nagy has, kis fej, száraz, vékony nyak* (Különös házasság 1. Akadémiai Kiadó 1960. 9).

sok, felkiáltások, kérdések stb. alkalmazásával. Legnagyobb vívmánya mégis a communis opinio bátor kezelése volt: sokrétű, humoros, ironikus kifejezési eszközzé fejlesztette. Amit ő mint író nem akart elmondani, és nem akart elmondani a szereplőkkel sem, azt a maga ízlésére formált közvélemény szájába adta. Ezzel teremtette meg stílusának azt a vibráló, eleven, szellemes jellegét, amelyet modernnek és hozzánk közelállónak érzünk, holott a későbbi stílusreformok, mondatstilisztikai újítások Mikszáthot elkerülték.

Vizsgálatainkat Mikszáth írói termésének egy évtizedére korlátozzuk, a kilencvenes években a Kisértet Lublón (1892.) lesz az első mű, amelyből idézzünk, és a Különös házasság (1900) fogja lezárni ezt a korszakot.

A szabad függő beszéd Mikszáthnál részben a gondolati tartalmak, részben a szereplők megnyilatkozásainak visszaadásában jelentkezik; ha belső monológ előfordul, akkor az főként a belső gyötrődés, a bizonytalanságból fakadó gondolatok ábrázolásakor jelentkezik. Idézzünk erre egy példát, ebben is megfigyelhető a feszültség kifejezése rövid mondatokkal, kérdéssel, felkiáltással.

Piroska a nagy örömtől váratlanul fordult be a legnagyobb szorongatásba. Jaj istenem, a szegény Buttlert megfogják. Talán meg is lövi az a rettenetes bajuszú ember, az az Istók. Szűz Mária, szent anyácska, segíts rajtam, gondold ki valamit helyettem! Érezte, hogy meg kell mentenie Buttlert. De hogyan? Kire bízta titkát? Inkább meghal, mintsem valakivel közölné. Ha talán írna neki? De ki vinné el a levelet? Aki vinné, az már kitalálna mindent. Megmondaná az apjának, kikiáltaná az egész világnak (Különös házasság 1 : 89).

A szakasz feszes lüktetésű, a belső gondolatot hordozó szabad függő beszéd egy helyütt átalakul egyenes beszéddé: *Szűz Mária, szent anyácska, segíts rajta, gondold ki valamit helyettem!* Jellemző a bevezető mondat elmáradása (pl. annak a mondatnak, hogy „azt gondolta magában”). Egy rövid időre az író szólal meg: *Érezte, hogy meg kell mentenie Buttlert.* Am nyomban következik az affektív lejtésű szabad függő beszéd: csupa egészen rövid mondat, négy rövid kérdés mondat, amely a bizonytalanságból fakad, mindjárt következnek a feleletek is, de a belső gyötrődést nem oldják fel.

A feszült lüktetés érzékelhető az alábbi, ugyancsak gondolati tartalmat hordozó szabad függő beszédben is, a figyelő és titkot sejtítő ember bizonytalansága fejeződik ki így:

Erre a szóra egyszerre kialudt a szikra a szemeiből, fehér lett, mint a kréta, fölkelte és megindult az inas után.

Zsiga nagyot bámolt utána. Már kezdődik? De hát mi kezdődik itt?

Különös ez a titokzatosság, mely ránehezedik az egész épületre. Titok itt, titok ott. Titok ólálkodik a falombok közül, titok suhog a levegőben, titok száll a kéklő füstben, amely a lelkész-lak kiskéményéből bodorodik. Eh, ostobaság. Hangulat az egész. Ámbár mégis feltűnő, hogy János milyen sokáig jön. Mit tárgyalhatnak ennyit?

Talán utána kellene menni Jánosnak. De ezt a gondolatát csakhamar elvetette, hiszen nem tolakodhatik, ha négy szemközt akarnak lenni.

Egy darabig egyedül ült az ámbituson, várta, hogy jön valaki. De nem mutatkozott senki az egész házban (Különös házasság 1 : 147).

Az idézet Bernáth Zsiga gondolatait tartalmazza. Kérdő mondatok, a rájuk adott válaszok, felkiáltások követik egymást, a korábbi évtizedekben ritkaságnak számító, egy-egy mondat értékű izolált szó is felbukkan.

Mikszáth kedveli a szabad függő beszédben a kérdő mondatokat, amelyek eldöntendő bizonytalanságot fejeznek ki, és a stílus folyamatosságát

megtörve, sajátos lüktetést teremtenek. Ez a szaggatottság jelentkezik az alábbi szabad függő beszédet tartalmazó példában:

Azokhoz a természetekhez tartozott, akik keveset beszélnek, sokat gondolkoznak és kérelhetetlenül cselekszenek. Szeretett megfigyelni embereket és dolgokat, különösen érdekes probléma volt előtte Oszkár báró. Vajon mi lakhatik ebben a fiatal emberben? Beteg-e ez, világgýülölő vagy csak rettenetesen gyáva, szerencsétlen nevelés áldozata? Miről gondolkozhatik így egyedül, egész életében egyedül? Milyen világ az ő világa? Mi lehet ott? A Mars bolygót is érdekes lehetne bejárni, de még jobban szeretne belenézni a báró lelkébe. Mivel van az benépesítve, lobognak-e bent szenvedélyek, vannak-e ott álmok, remények?

Különösen az tűnt fel Szoltcsányinak, hogy a báró sehova sem vágyik (A szökevények 71 — az eredeti megjelenés éve 1901).

A közlési sík váltása a második mondat után következik be: *vajon mi lakhatik... beteg-e, miről gondolkozhatik így... milyen világ... mivel van benépesítve, lobognak-e... vannak-e*: mindmegannyi kérdő mondat, amelyet egyetlen óhajító mondat szakít meg: *szeretne belenézni* stb. Erősen emocionális, érzelmileg determinált, szaggatott stílus ez, mely lényegesen különbözik a korábbi szerzők többnyire higgadtabb hangvételétől. Gozsdunál, Tolnainál, Bródynál és több más kortársánál Mikszáth a szabad függő beszédet erősebben töltötte meg az érzelmi kifejezőerejű mondattani fordulatokkal, elemekkel.

Az igazi újítás azonban — bár az eddigiek jelentősége is vitathatatlan — az előszó visszaadása terén tapasztalható: amikor Mikszáth mások szavait helyezi szabad függő beszédbe, szakítva az oratio obliquával, a függő beszéddel, akkor a legnagyobb életszerűséggel jár el. Ezek a példái nagyon közel állnak az oratio rectához, vagyis az egyenes beszédhez.

Kezdjük el a legkevésbé színes példákon, tehát azokon, amelyekben a szabad függő beszéd egy-egy mondata előtt függő beszéd áll; a főmondatához *hogy* kezdetű tárgyi mellékmondatok csatlakoznak, majd szinte váratlanul fellép egy-egy főmondat, önállóan, függetlenül a megelőző oratio obliquától:

... nagyapó csak visszahunyorított hamisan, és a negyedik pohárból kezdett szopogatni, miközben szélesen mesélte el, hogy mikor az a nagy ínség volt a múlt század elején, Kupoly Pál három falut adott zálogba öt kenyérért és egy török asszonyért. No, ugyan nagy bolond volt, hogy mikor a kenyér annyit ér, evőt is vett hozzá.

Kapott a szón Sándor István Uram... (A fekete kakas Akadémiai Kiadó 1959. 13, a mű eredetileg 1899-ben jelent meg).

Hogy mikor az a nagy ínség stb.: ez a főmondat utáni tárgyi mellékmondat, az oratio obliqua, a függő beszéd, nagyapó szavai. *No ugyan nagy bolond volt* stb. ezek szintén nagyapó szavai, de ez a szakasz már egyenes beszédnek hat, tömör felkiáltás, és ha nem tudnánk, hogy folytatása a megelőző oratio obliquának, akkor egyenes beszédnek is vehetnénk.

Az esküdtek a fejeikkel bólogattak, hogy ez bizony igaz lehet, ha Ádám egyik bordájában, amelyből az asszony formálódott, annyi hamisság volt, bizony valamennyi maradt még a másik bárdájában is. A gonosz férfiak se ritkák már (Kísértet Lublón. Akadémiai Kiadó, 1957. 14).

Ebben a példában is olyan mondat zárja le a megelőző oratio obliquát, amely folytatja az esküdtek véleményét, ugyanúgy lehetne ez a mondat is oratio recta, mint a megelőző példában a záró mondat.

Az alábbi példa szerkezetileg megegyezik az előzőkkel, mégis más, mint ezek. A szabad függő beszéd a most idézendő példában már terjedelmes,

és a szereplőre vonatkozó tényeket közöl, míg a megelőzőkben a kijelentés más valakire vonatkozik, nem arra, aki a közlést teszi.

Vidonka aztán bevallotta, hogy Dőry ezer forintot adott neki és még két ezeret ígért, amin majd Lengyelországban házat, műhelyt vesz neki a Gergely hajdú, ki ma éjjel kíséri el egy fölfogadott tót szekéren, mely már ott áll az állás alatt. A kétezer forint is még a Gergelynél van a mellényzsebébe bevarrva. Vidonka azt se hallgatta el, hogy a feszületre tette le Dőry előtt az esküt: isten megbüntesse, föld be ne vegye a csontjait, ha húsz esztendeig visszatér Lengyelországból, ahol idegen név alatt fog élni. (De ha eszerint nem menne el Lengyelországba, hát akkor vissza se térhet onnan és nem szegné meg esküjét.) Csakhogy ha az ő esküje nem baj, nagy baj ám a Dőry esküje, mert ő meg arra esküdött meg, hogy ahol meglátja, ott lövi le (ti. Vidonkát). Persze, ha sehol se látja, hát sehol sem lövi le. Ezt is még ki lehet kerülni. De a lidérc, a lidérc, akit melléje adott, az a nagy veszedelem. A gonosz hajdú mindenütt vele megy, minden mozdulatát lesi, hát a lidérc ellen kellene még valamit kigondolni a tekintetes patrónuskának és akkor mindjár nyele volna a fejszének.

Fáy gondolkozott egy darabig (Különös házasság 2 : 74).

A viszonylag hosszabb idézetben két olyan mondatot találunk, amely a közlést bevezeti: *Vidonka aztán bevallotta, hogy*, és folytatódik a függő beszéd alárendelt mondatokban. Utánuk egy főmondat, ez azonban már szabad függő beszéd, az előzményektől némileg elszakadt: *A kétezer forint is még a Gergelynél van a mellényzsebébe bevarrva*. Újra az író beszél, ismét egy közlést bevezető ige: *Vidonka azt se hallgatta el, hogy a feszületre tette le Dőry előtt az esküt*. Az oratio obliqua, a függő beszéd ezen a ponton, az esküminta elmondásánál átcsap oratio rectába: *isten büntesse meg* stb. Lehetett volna egyenes beszéd is, annyira erős a szereplő szavainak előtérbe kerülése. Ámi Mikszáth „nem adta meg neki a szólásjogot”; szavai, bár többé nem az író közlés elemeként törnek elő, mégis „átképzélések”, tehát nem annyira közvetlenek, mint az egyenes beszédben. Ezért van egyes szám harmadik személy ahelyett, hogy *isten büntessen meg* (...) *ha húsz esztendeig visszatér e Lengyelországból* stb.

Ezután több főmondat következik, mind a szabad függő beszéd átmeneti jellegét viselik magukon: rövid mondatok, *ezt (is, még stb.) azt* helyett, tehát az áttétel hiánya, megszólítás: *tekintetes patrónuska* és a közbeszéd fordulatai: pl. *nyele volna a fejszének* (vagyis minden jóra fordulna).

A szabad függő beszéd mondatai közt van egy, amelyet emeljünk ki, a közvélemény hangjának, láthatatlan kórusnak nevezhetjük, zárójelben áll s talán nem véletlenül. *De ha eszerint nem menne el Lengyelországba, hát akkor vissza se térhetne onnan és nem szegné esküjét*.

Mondhatja ezt a mondatot Vidonka, akit Fáy arra biztat, ne menjen el Lengyelországba Dőry parancsára, lehet Vidonka az, aki kijelenti: Dőry előtt arra esküdött, ha húsz év előtt hazatér Lengyelországból, Isten büntesse meg. De ha nem megy el, akkor vissza se térhet onnan, tehát nincs esküszegés. Ám nem olyan egyértelmű, hogy itt Vidonka szavairól van szó: elképzelhető, hogy a háttérben maradó, ellenpontoszó kórus, a közvélemény nyilatkozott meg. Ebben az esetben a közlési szint váltása eléggé nyomatékos: van tehát egy írói szint, egy szereplői szint és egy harmadik, amely nem köthető teljesen világosan senkihez sem, mert a nyilatkozó nincs jelen.

Vizsgáljuk most az ilyen típusú közbeszűrásokat, közlésszintváltásokat, amelyek oly jellemzők Mikszáthra, és humorának, iróniájának, helyenként szarkazmusának jellegzetes nyelvi kifejezői.

Kezdjük azokon a példákon, ahol nincs szabad függő beszéd, és az írói előadást szakítja félbe vagy egészíti ki egy-egy communis opinio:

A vendégek közt ögyeleg a két házőrző kutya is (. . .) A kutya is szereti a lakzit., Annak a dacára, hogy ők minduntalan vagy a lábukra vagy a farkukra hágnak. Az igazi hogy ők se hagyják szó nélkül, vonítanak, a fogukat vicsorgatják, sőt az imént a Bodri beleharapott a Lányiné asszonyom lábikrájába. (Hogy ki tudja válogatni az ilyen oktan állat is, hogy mi a szép.) (Különös házasság 2 : 61–2).

A zárójeles mondat a communis opinio; az író megelőző függő beszéd vagy szabad függő beszéd nélkül hirtelen megszakítja a közlés menetét egy váratlan közbeszúrással. Valakinek a megjegyzése ez, de nem derül ki, hogy kié, a zárójel arra mutat, hogy nem az író szól, hanem itt a közvéleménynek egy kissé ironikus észrevételéről van szó. A közvélemény nyilván az író gondolkodásmódjából merít, olyan közvélemény ez, amelyet Mikszáth formált saját ízlése szerint. Ám ezzel a sejtető, bújócskajátékhoz hasonló módszerrel az író tompítja a vélemény élességét, elmossa a határozottabb körvonalat, átmeneteket teremt.

Az ilyen példának se szeri, se száma. Az alábbi azonban azért lesz jelentős, mert bár hasonlít az előzőhöz, a communis opinio közelít az egyenes beszédhez, és egy alkalommal áttétel helyett első személyt találunk:

Látni lehetett vagy csak úgy rémlett, hogy lefelé gurul Kaszperek a fedélről, mint a lelőtt szarcsa, de az se lehetetlen, hogy magától ereszkedik le ügyesen, mint a macska. Egy fél perc műve volt az egész. A másik percben nem volt már se híre, se hamva. Bizonyosan nem a piac, hanem a szilvás kert felé pottyant le. Az ötödik, hatodik percben már messze a külső utcákban látták szemtanúk tovavágtatni fehér lován. A sárga csizmája a ballábán vérrel volt megfestve, a pajta fedelén is véres csíkot hagyott, amerre lecsúszott. Semmi kétség, a Kozanovich golyója a lábát találta. De hát mit ér ez? Bizony isten kár volt a puskaporért. Ha száz golyó érné és szétroncsolná, akkor is csak ott volnánk, ahol vagyunk, mert annyi alakban van ő meg, ahány neki tetszik . . .

Mit használt az elégetés? Semmit! Aki farkast borotvál, elveszti a vizet is, a szapant is. Mi is csak időt és pénzt veszítettünk — de Kaszperek megmaradt.

Csak egy eredmény volt — az, hogy nem szellem, nem árnyék, nem egyszerű látomány, vagy fantom, mert vére folyt, ha ugyan a vér is nem volt szemfényvesztés (Kisértet Lublón 40).

Az idézet első részében az író beszél, az írói közlés síkján vagyunk. A szabad függő beszéd a *semmi kétség* kezdetű mondatral jelenik meg. Így vélekedik a lakosság, s ez a communis opinio egy fajtája, érvénye szűkebb az előbbinél, hiszen amott általános igazságról, népi bölcsességről, az emberi közösség által természetesnek tartott és mindenkitől elismert hiedelemről volt szó. Itt viszont egy jól meghatározott, az előzményekből ismert közösség szava szólal meg, a Kaszperek elégetését figyelő tömegé, vagy éppen a tágabb értelemben vett lublóiaké.

Vélekednek, vitatkoznak, kérdő mondatokat feleletek követnek, felkiáltó mondatokat népi bölcsességet hordozó közmondások. Három esetben pedig a többes szám első személy áll, mint az egyenes beszédben, pedig az író nem egyenes beszédet alkalmaz: a communis opinio engedi meg az általános alany jellegű többes szám első személynek a beszivárgását: *Ha száz golyó érné és szétroncsolná, akkor is csak ott volnánk, ahol vagyunk* (a helyett, hogy: „ott volnának, ahol vannak”). *Mi is csak időt és pénzt veszítettünk* (ahelyett, hogy „ők is csak időt és pénzt veszítettek”).

Ennek a módszernek — tehát az egyenes beszéd és a szabad függő beszéd keveredésének — nagy jelentősége lesz majd a népies prózastílusban, főként Tömörkény prózájában.

A *communis opinio* nem egy esetben csatlakozik egy olyan megelőző szakaszhoz, amely beszédet tartalmaz, szabad függő beszédben áll, így az átmenet alig észrevehető. Mikszáth kedveli ilyenkor a zárójel alkalmazását:

Véghez is ment az engesztelő mise a halottnak bűneiért, de a beharangozott lakosok e szent buzgólkodás alatt is egyre a Kaszparek mai viselt dolgairól sugdostak, tereferéltek. [Ezen a ponton kezdődik a szabad függő beszéd, mint a lakosok beszédének visszaadása.] Biz az csakugyan visszajáról ült az lovon. Úgy ment végig Gnédán is, ahol szintén fizetett egy pár helyen adósságot. De iszen derék, becsületes kísértet az, aki tudja a maga kötelességét. Annál bizony okosabbat is tehetne a tisztelendő úr, mint hogy visszaimádkozza az anyaföldre. Ma is apró ezüst pénzt szórt Obgarton a gyerekek közé. Hát nem szép ez egy kísértettől? Legalább addig hagyjuk künn, míg az a hordónyi arany elfogy. Bizony kár Kaszpareket bántani. Elfér ő itt közöttünk.

A szabad függő beszédben két esetben is megjelenik a többes szám első személy (éppúgy mint az előző példában, ott azonban a *communis opinio* részében. Így volna a hagyományos szabad függő beszédben „Legalább addig hagyják künn, míg . . . Elfér ő itt köztük.” A közvetlenség, az egyenes beszéd azonban behatolt a mondatok közé, szinte azt mondhatnánk, fellazította a mondatnani szabályokat.

Ezen a ponton találunk egy olyan szakaszt, amely már nem folytatása az előbbinek, már nem a jelenlevő lublóiak vélekedését közli, hanem valaki másét, valószínűleg a közvélemény szava ez, amely kikívánczik az író tolla alól. A közvéleményé, amely megenged magának egy ironikus megjegyzést, ám az írónia jócskán mérséklődött azáltal, hogy nem tudjuk, kihez kapcsoljuk, elvész közvetlensége, ereje, olyan „hátmegetti”, kissé bizonytalan dologgá válik ezáltal, hiányzik a közlő és hiányzik a hallgató is, akihez a megjegyzést intézik, még formailag is zárójel közé került:

(Már ugyan hiába zálogosította el Zsigmond király Lublót. Mégis magyar föld ez, magyar erkölcsökkel. Még a kísértet is mindjárt népszerű lesz, mihelyt a hatóság kezdi üldözni) (Kísértet Lublón 23–4).

*

Mikszáth a szabad függő beszédet életszerűvé, hatásos kifejező eszközzé tette, vívmányait az új században fejlesztik tovább: elsősorban a lélektani, elemző elbeszélőmód fogja fölhasználni mind a lelki tartalmak, mind a beszéd *realisztikus*, eleven visszaadására, másrészt a népies próza értékesíti majd azokat a lehetőségeket, amelyek a *communis opinio* több szintet egybemosó eljárásából adódnak.³

Herczeg Gyula

³ Herczeg Gyula: A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja Nyr. 87 (1963): 203.

Megjegyzések

Madách Tragédiájának „helyreállított” szövegű kiadásához

Madách Imre születésének százötvenedik évfordulója alkalmából „helyreállított” szöveggel jelent meg a Szépirodalmi Könyvkiadónál Az ember tragédiája. Szabó József gondozta az ünnepi kiadás szövegét, s ő írta a tizen-négyszáz lap terjedelmű, figyelemre méltó utószót is.

Szabó József alapos szövegelemző tanulmányából először is azt tudjuk meg, hogy a Tragédia négyezer-száznegyvenegy sorban harminenégyszer-hatszázhusz szóból és százhatvan-huszonnyolc betűből áll. (Ha az utószó szerzője még a betűk számát is ilyen pontosan közli, érdemes lett volna megjegyeznie, hogy ezeket ki és milyen módon számolta meg Madách művében.)

Mindnyájunk régi óhaját fejezi ki Szabó József, amikor rámutat, mennyire fontos volna, hogy a Tragédiának legyen végre egy teljesen megbízható szövegű kiadása. Kardos Albert szavait idézi az Irodalomtörténet 1935-i évfolyamából: „Írók, tudósok, könyvkiadó vállalatok gondoskodjanak végre valahára Az ember tragédiájának olyan kiadásáról, amely teljes és csonkítatlan, tévedéstől, hibától ment, kritikailag hű és hiteles, s . . . biztosítja e világ-irodalmi remekművünk zavartalan élvezetét.”

Sajnos, a Kardos Albert által megfogalmazott célt Szabó József csak részben tudta elérni a jelen kiadással. A szöveggondozást illető alapelve helyes volt: „Szöveg helyreállításunk főbb irányelveit röviden így állíthatnánk össze: Alapszövegnek a kéziratot tekintjük, Arany Jánosnak azokkal a javításával együtt, amelyeket Madách elfogadott.” A korábbi kiadásoknak több kisebb hibáját valóban sikerült kiküszöbölnie, másutt viszont ő sem tudta megakadályozni újabb nyomdahibák becsúszását; az pedig erősen vitatható megoldás, hogy a Tragédia kilenc helyén a Madách által jóváhagyott javított szöveg helyébe az eredetit állította vissza.

Talán érdemes lesz egyenként megvizsgálnunk ezt a kilenc visszajavítást:

1. Az első szín minden eddigi kiadásban az angyalok karának e két sorával fejeződik be:

El isten színétől, megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott.

Az utóbbi — Arany János javította — sornak eredetileg ez volt a végén: *szabott*. Most Szabó, szakítva a több mint százötvenéves hagyománnyal, ezt a szót állította vissza, mert ez szerinte erőteljesebb. Továbbá így érvel: „Az Úr a maga törvényét nem parlamentárisan *hozza*, hanem szuverénül *szabja*.”

Úgy hiszem, Szabó félreérti Aranyt: ő nem parlamentáris törvényhozásra gondolt, hanem arra, hogy az Úr a világba hozott törvényt. (Vö. Gábor főangyal: „Ki a végetlen irt kimérted, /Anyagot alkotván beléje, /Mely a nagyságot s messzeséget /Egyetlen szódra hozta létre: /Hozsána néked, Esz-me!”) Nem olyan törvényről van itt szó, amilyeneket majd a történelmi korban szabnak az emberek, hanem az oszthatatlan és szabhatatlan „isteni”, természet törvényéről. Itt jegyzem meg, hogy Arany János javításával jobb lett a rímelés is: *megátkozott — törvényt hozott*. Ez szebb rím, mint az eredeti volt, amelyet most Szabó visszaerőltet: *megátkozott — törvényt szabott*.

2. Visszajavítás történt a Tragédia 291. sorában. Szabó megjegyzése: „A második színben, Lucifer szövegében: erősek közt a *leg hatalmasb* helyett erősek közt a *legerősebb*. Az eredeti simább.” Madách valószínűleg más véleményen volt! A kéziratbeli javítás ugyanis nem Arany, hanem Madách kezétől származik: ezt a betűk formálása — mely kettejükénél sokban különbözött — világosan mutatja. Az 1923. évi Tolnai Vilmos-féle kritikái kiadás is tévesen minősíti ezt Arany javításának. (Lélektani alapja van az ilyen hibázásnak: a kéziratban — melyen Arany igen sokat javított — a késői kutató hajlamos minden változtatást Arany János javításaként felfogni!) Tolnai nyomán néhány évvel ezelőtt Gergely Pál is elkövette ezt a hibát, aki Arany hivatali iratainak kritikái kiadásában e javítást szintén Aranynak tulajdonította. (L. Arany János összes művei 13: 294.)

Miről van szó Madách kérdéses mondatában? Ádámnak arra a kérdésére, hogy Lucifer a szellem-ország részesei közé tartozik-e („S azoknak volnál hát te egyike?”), válaszolja ez:

Igen, erősek közt a *leg hatalmasb*,
Ki ottan álltam az Úr trónja mellett,
S legszebb dicséből osztályom kijárt.

A javított sor szerintem szebb az eredetinel, mert kiküszöböli az *erős* szó ismétlését, és jobban megoszlanak benne a magas és a mély magánhangzók. Emellett jobb is, mert kifejezi, hogy Lucifernek nemcsak *ereje* van, hanem *hatalma* is. Az *erő* — bármilyen nagy is — *hatalom* nélkül nem jellemezhetné igazán Lucifert. Az *erősek közt a legerősebb* kifejezésnél sokkal találóbb, hogy Madách ezt mondatja vele saját magáról: *erősek közt a leg hatalmasb*. Kár ezt elvetni.

3. Az ember tragédiája több sorának megváltoztatására Szász Károly tett javaslatot Madáchnak — az első kiadás megjelenése után. (Arany János magában a kéziratban javítgatott Madách kérésére az első kiadás sajtó alá rendezésekor. A megjelenés után Szász Károly ismertette a Tragédiát Arany folyóiratában. Cikke nyomán Madách kérte őt arra, hogy jelölje meg művében a homályosnak látszó helyeket.) Az ő javaslatainak jó részét el is fogadta Madách, de nem mindegyiket.

Az egyiptomi színben a rabszolgának erre a mondatára: „Az élet fáj csak, már nem fáj soká” — Éva az első kiadásban még így válaszol:

Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,
Ha most halnál meg, *amint meglelél*.

Itt Szász megjegyezte: „Nem világos; így jobb volna: *amint rám talál-tál*.” Szabó József elmondja: „Madách szót fogadott, s az első kiadásban áthúzza a *me gle lél*-t, s melléje írta Szász javaslatát: *rám talál-tál*. Aztán a változtatást mégsem tudja elfogadni, nyilván a vesszor meggyengült lejtése miatt, áthúzza hát a *rám talál-tál*-t is, és föléje írja: *föllelél*. Nem a legerősebb változat, de ez maradt meg — mindmáig.”

Szabó ezt a változatot most elvetette, s visszaállította az eredeti *me gle lél* szóalakot. Azt hiszem, mindenképpen helytelen, ha a mai szöveggondozás annyira abszolutizálja Az ember tragédiája kéziratát, hogy még magának Madáchnak a későbbi javítását sem tartja tiszteletben. Madách valószínűleg azért is jónak vélte itt a javítást, mert észrevette, hogy két *me g* igekötő volt

a kérdéses sorban: „Ha most halnál *meg*, amint *meglelél*.” Az 1863. évi, második kiadástól kezdve — Madách javítása szerint — minden kiadásban *föllelél* van írva, míg most Szabó József visszahozta a sorból kigyomlált második *meg* igekötőt, mondván, hogy az eredeti megoldás „keresetlenebb”.

4. A hetedik szín vége felé Arany János javítása ellenében állítja vissza Szabó a Tragédia kéziratának eredeti szavát, itt azonban meggyőzőnek tartom az érvelését. Az eddigi kiadásokban ez olvasható:

Ki annyi *sarcot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?

Az idézett két sort Ádám mondja (mint Tankréd, az Ázsiából visszatért keresztes hadak vezére) Évának, illetőleg Izórának — vagy csak önmagának? — a konstantinápolyi apácazárda falánál, Éva-Izóra ablaka előtt. Elválaszthatja-e őket egymástól a zárdafal, gátolhatja-e szerelmüket — erről van itt szó. Madách kézírata alapján Szabó így igazította helyre a szöveget:

Ki annyi *sáncot* vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?

Érvelése elgondolkasztató: „Arany változtatása megtöri a kép (= sánc) egységét, és gyöngíti az ellentét erejét: a *pogánytól* vívtam sáncot, *ezt* a sáncot — a zárdaaajtót — ne tudnám áttörni?”

5. A kilencedik színben Ádám (mint Danton) Éva szerelmének egy reménysugaráért könyörög. Éva így válaszol neki:

Ha síron túl *kibékélt* szellemed
Levetkezi a kor véres porát,
Talán —

Szabó itt — Szász Károly ellenében — visszaállította az eredeti szöveg *megbékélt* szavát („*megbékélt* szellemed”), a következő megjegyzéssel: „Kibékülhet két haragos, itt azonban Danton *belső* megbékéléséről van szó.”

Ez az érv nem eléggé meggyőző. A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *kibékül* szó *belső* megbékélést is kifejezhet. Jókai szóhasználatában is van példa erre: „Ha valami szerencsétlenség éri, sohasem fog lelkiismeretével *kibékülhetni*.” Lehet, hogy csak a szebben hangzó jambus végett vagy a sok *e* kikerülése érdekében választotta itt Madách a *meg* helyett a *ki* igekötőt, de mégiscsak ezt választotta a második kiadás számára, akármi is erről a mai szöveggondozó véleménye.

6. A tizenegyedik (londoni) színben mondja a koreszmáros:

El hát padomról, semmiháziak.
Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekekem s nőm *koldusbotra* termett.

A kéziratban *koldulásra* volt, ebből Arany javítása nyomán lett *koldusbotra*, de Szabó itt is az eredeti alakot helyezte vissza a szövegbe, a következő megjegyzéssel: „A *koldusbot* állapot kifejezése, a *koldulás* pedig cselekvés, s

itt inkább erről van szó.” Azt hiszem, nincs igaza: a korcsmáros számára talán természetesebb a koldus-á l l a p o t r a , mintsem a koldulás c s e l e k - v é s é r e való utalás. Nem helytelen a *koldulásra termett* kifejezés, de az Arany János-i *koldusbotra termett* forma színesebb, népiesebb, és alighanem jobban beleillik a korcsmáros idézett mondatába.

A magyar nyelv értelmező szótára is nyilvántartja a *valamire terem valaki*, *valami* nyelvi formát, amelynek jelentése: 'valamire születik valaki, valami'. A szótár ilyen példákat idéz: *Lóra termett ez a legény; A virgonc termet / És friss elme benne vígaságra termett* (az utóbbi példa Csokonaitól). Az Arany alkotta *koldusbotra termett* kifejezés ezekkel rokon.

7. A tizenegyedik színnek egy másik sorát Madách így fogalmazta a kéziratban: „A munkásoknak bérét kell lehúzni.” Arany javításával a sor így alakult: „A munka bérét kell csökkenteni.” (A második gyáros mondja ezt, válaszul az első gyárosnak, aki így panaszkodott: „Hiába, a versenyt nem állhatom, | Mindenki az olcsóbb után eseng, | Árúm jóságát kell megvesztegetnem.”) Szabó József véleménye: „Madách eredeti szövege dinamikusabb, s jobban érzékelteti a kapitalista gyáros kíméletlenségét.”

Első megjegyzésem az, hogy a *bér* lehúzását nem szabad összetévesztetni a *bőr* lehúzásával. Tiborc panasza jut eszünkbe: „... Nyúzásra *bőr* kívánatlik, holott | Azt a merániak magok *lehúzták* | Már csontjainkról” (Katona: Bánk bán; harmadik felvonás, harmadik jelenet). A *bőr* lehúzása valakiről, valamiről: kíméletlenség; a *bér* lehúzása itt: magyartalanság. *Egy rókáról két bőrt húz le* — ebben a szólásban is a *bőr* szerepel tárgyként. A *bérből* ugyan a magyar szóhasználat szerint is lehet *lehúzni*, de *bért* (nem *-ből*, hanem *-t* raggal!) *lehúzni* — ilyet nem ismer a magyar nyelv. Arany János kitűnő nyelvérzéke a *lehúzni* helyébe a *csökkenteni* szót tette. Javítását elfogadta Madách is; indokolatlan, hogy Az ember tragédiájának jubileumi kiadása most a kevésbé jó változathoz tért vissza.

Arany javítása mellett szól az is, hogy a *munkásoknak bérét* egy kissé hosszadalmas kifejezés, amellet versben rosszul hangzik, ha három egymás utáni szótagban kemény, zöngétlen *k* van („munkásoknak”). Jobb is, szebb is ez a sor így: „A munka bérét kell csökkenteni.”

8. A tizenkettedik (phalanster) színben a tudós többek között ezt mondja Ádámnak — az Arany javította szöveg szerint:

Négyezred év után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;
Ez a négyezred év hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.
Elég idő tudásunknak, hiszem.
Fűtőszerű a víz ajánlkozik,
Ez oxidált legtűztartóbb anyag.

Szabó a kiemelt sort így rekonstruálta: „Fűtőszerű a víz kínálkozik...” Ez így se Madách eredeti szövegének, se az Arany által javított sornak nem felel meg. Szabó kiküszöbölte Arany *ajánlkozik* szavát, de megtartotta az ő szórendjét. A sor Madáchnál eredetileg így volt: „Fűtőszerű kínálkozik a víz.” Szabó a *kínálkozik* szóhoz való visszatérést azzal indokolja, hogy ez „megszokottabb és jobb, mert az *anyag* inkább kínálkozik, mint ajánlkozik”.

Ez a magyarázat egy kissé önkényesen értelmezi a *kínálkozik* és az *ajánlkozik* használatában mutatkozó különbséget. A magyar nyelv értelmező szótára szerint az *ajánlkozik* szó nemcsak személyre, hanem — bár ritkán, régies jelentésben — dologra is vonatkozhat. *Kínálkozni* sem csak az a ny a g kínálkozhat, hanem személy is. Igaz, legtöbbször valamilyen d o l o g r a vonatkoztatjuk ezt az igét, de ritkán s z e m é l y r ől is mondhatjuk.

Arany János itt jobbnak érezte az *ajánlkozik* szót, mert nyilván arra gondolt — a falanszterbeli tudós gondolatvilágát elképzelve —, hogy e korlátolt tudós vélekedése szerint a víz majd szinte *ajánlja, tanácsolja*, hogy fűtse-nek vele. A *kínálkozik* szóban viszont nagyon is benne érezhette a *kínálás* fogalmát: talán ezért nem javasolja ebben a mondatban. Az ember tragédiájának egy más helyén nem kifogásolja a *kínálkozik* használatát, mert ott ilyen kapcsolatban fordul elő: „Vehetne ön vásárfiát nekem, | E szépítőszer mint kínálkozik.” Éva mondja ezt Ádámnak a londoni vásárban, az előző színben.

9. A tizennegyedik színben Lucifer többek között ezt mondja Ádámnak:

A végső *küzdés* kisszerű jaja
Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire:

A Szabó-kiadás szövegében a *küzdés* szó helyett *hörgés*-t találunk. Ezt a változtatást Szabó így indokolja: „A *hörgés* szó hangulatilag és hangzásilag is jobban illik a halódó eszkimó világba és Lucifer szájába, de a *kisszerű jaj*-hoz is. A *hörgés*-t maga Madách változtatta *küzdés*-re a második kiadás számára: kétségtelen gyöngítő változtatás; példa arra, hogy a sok — bár jót akaró — tanácstól a költő elbizonytalanodik, és szükségtelenül is hajlandó változtatni.”

Nem hiszem, hogy Madách bárhol is hajlandó lett volna szükségtelenül változtatni. Ha itt a *hörgés*-t *küzdés*-re cserélte, bizonyára komoly oka volt rá: talán éppen az, hogy a *küzdés* az élet lényegéhez tartozik. Ebben a színben erre már előzőleg is találunk utalást Ádám szavaiban: „Hol a növény is *küzdni* már kifáradt”; „Ki annyi harcát [az embernek] mind *végigcsatáztam*”; „Szeretném tudni, hogy bukott fajom? | Nemes *küzdésben*, nagyszerűen-é, | Nyomorun-é, törpülve ízrül-ízre”. Lucifer idézett mondatában előbb talán azért nem volt szükség a *küzdés* szóra, mert eredetileg a mondat második fele is másként hangzott. Az első kiadásban még így volt ez a két sor: „A végső *hörgés* kisszerű jaja | Nagy gúnykacaj *kitűzött céljaidra*.” Madách azután a mondat mindkét felét úgy módosította, hogy Lucifer szavaiban az ember küzdelmei kapjanak erősebb hangsúlyt: „A végső *küzdés* kisszerű jaja | Nagy gúnykacaj *éltünk küzdelmire*.”

Ha Szabó elfogadta a mondatnak ezt a befejezését, akkor a *küzdés* szót is meg kellett volna tartania.

Pásztor Emil

Gyermeknyelvi kutatások a Magyar Nyelvőrben

(1872–1972)

Az utóbbi évek fellendülő hazai¹ és nemzetközi² gyermeknyelvi kutatásai, valamint a folyóirat centenáriuma önként kínálják a számvetés gondolatát: vizsgáljuk meg az e folyóirat hasábjain publikált gyermeknyelvi kutatásokat.

1. A gyermeknyelv kutatása korán felkelti a Nyelvőrbe irogató nyelvészek, pszichológusok és tanárok érdeklődését. A kezdeti szakaszt az 1872 és 1897 közé eső idő jelenti (1–26. évf.). E szakaszra az jellemző, hogy a gyűjtők az ország különböző tájairól más-más nyelvjáráshoz tartozó gyermekszókat szednek csokorba. E gyermekszólistákat gyakran gyermekversikék és mondókák kísérik. Az első számba P. Thewrewk Emil (aki egyébként „elméleti” szinten is már korán foglalkozik a gyermeknyelvvvel³), Volf György, Steiner (Simonyi) Zsigmond, Kovács Albert és Győry Vilmos küld be gyermekszókat. Volf György ugyanakkor a gyermekeknek írt folyóiratok nyelvét is bonckés alá veszi.⁴ Az érdekesség kedvéért álljon itt egy lista a múlt századi gyermeknyelvi szavakból: *popa* 'kenyér', *tütü* 'víz', *csucusu* 'hús', *kácsi* 'kalács', *tejkó* 'tej', *pápi* 'ennivaló', *pikka* 'puliszka', *kokó* 'tojás', *pápá* 'egyél', *tütü* 'igyal', *belbel* 'aludjál', *csücsü* 'ülj', *bibi* 'seb', *biszi* 'éget', *cséha* 'sertés', *meme* 'borjú', *kacsi* 'kéz', *piszi* 'macska', *ganga* 'templom' stb.⁵

A beküldők rendszerint csak az egyes szavak jelentését adják meg, elméleti kérdéseket nem vetnek fel, szórványosan hangtani megjegyzéseket tesznek, de grammatikai jellegű problémákkal nem foglalkoznak. Valószínűleg általánosíthatjuk e beküldők körében Ferenczi János véleményét: „E szavak készítésében különben nagy részük van az anyáknak és különösen a dajkáknak.”⁶ Ez időben — igaz, hogy nemcsak a Nyelvőr munkatársai — a kutatók szinte semmi aktivitást nem tulajdonítanak a nyelvelsajátítás folyamatában a gyerekeknek. Itt még csak elszórtan jelentkezik a későbbi korszakra oly igen jellemző törekvés, hogy a gyermeknyelvi szavak (és csak a szavak!) bizonyos felnőttnyelvi anomáliák, újítások, analógiás változások „kicsinyített másának” tekinthetők, e felnőttnyelvi folyamatokhoz szolgáltatnak anyagot. A gyermek-

¹ Vö. Általános Nyelvészeti tanulmányok V. (Bp., 1967.) és VII. (Bp., 1970.); S. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Bp., 1971.

² Vö. Brnóban (1970.), Koppenhágában (1972.), Firenzében (1972.), Belgrádban (1972.), Újvidéken (1973.) tartott konferenciákat.

³ A nyelvészet mint természettudomány. Pest, 1869.; A nyelv optikája. Pest, 1871.; A gyermeknyelvről. Pest, 1871.

⁴ Nyr. 1: 335–9.

⁵ Nyr. 3: Beküldte Borcsa Mihály Bácsfaluból.

⁶ Nyr. 5: 38.

nyelvi szavak vizsgálatának egyik fontos mozzanata, hogy megállapítják „etimológiáját”, pl. a T. Nagy Imrétől beküldött *nanagy* 'emelkedj'⁷ szóról Simonyi így vélekedik „... eredetileg alig lehet egyéb, mint „Nagy! nagy!” szavak összevonása.”⁸

A fentiekkel, ha nem is száll vitába, de nemigen érthet teljesen egyet Kardos Albert, aki az általa beküldött gyermekszavak⁹ kapcsán „a nyelv ősi teremtő erejét” fedezi fel a gyermekben, aki a „viaductot” *szárazhíd*-nak, a „Durchhaust” *utcaház*-nak nevezi.

2. A gyermeknyelvi szavak gyűjtése, beküldése nélkülözötte az elméleti alapokat. Többek között ezen alapok megteremtését is jelenti Gombocz Zoltán A jelenkori nyelvészet alapelvei c. összefoglaló cikke.¹⁰ E dolgozat elegendő alapot nyújt a gyermek nyelvének tudományosabb vizsgálatára, ezért is számíthatjuk és számítottuk ezt a Nyelvőrben folytatott gyermeknyelvi kutatások új szakaszának nyitójául.

Gombocz nyelvelméleti alapul az újgrammatikus iskola tanítását, főleg Steinthal és Paul nézeteit veszi. Az utóbbiak révén Gombocz a Herbart-féle pszichológiai elmélet hívének vallja magát. E nyelvészeti és pszichológiai elképzeléseknek megfelelően, nem sok aktivitást tulajdonít a gyerekek a nyelv elsajátításában. Annál nagyobb részt vállal – Gombocz szerint – a gyerekek (általában az új nemzedék) a (felnőtt) nyelv „fizikai” oldalának, a hangtanának változásában. A gyermek kiejtése (= mozgásérzete) ingadozik, a hangképzés emlékezetben való tárolása sem mindig jó. „A hangváltozások főoka tehát a nyelvnek új egyénekre való átvitelében rejlik”¹¹ – summázza a tanulságot. A nemzedékenkénti pontatlan hangtani utánzásra Setälä egyik dolgozatából kölcsönöz példát: a lív nyelvben jelentős különbségeket tapasztalunk a labializáció fokában az egyes korosztályok között. Az idősebb lívek nyelvében *ö* és *ü* hangzik, a középkorúak enyhén labiális magánhangzókat ejtenek ezek helyett, míg a fiatal nemzedék nyelvében *e* hangokat az *e* és *i* hangok helyettesítik.

A gyermek az egyes szavakat, szókapcsolatokat asszociatív sorok kialakulása eredményeként sajátítja el. A „beszédérintkezésekben” ezen asszociációsorok felkeltése, összemérése történik. E folyamat szituatív jellegű, és ez az asszociációsorok fellazulásához vezethet. Ha figyelembe vesszük – folytatja Gombocz a gondolatmenetet –, hogy a gyerek az alkalmi és szokásos jelentések közül a nyelvelsajátítás folyamán mindig csak az előbbivel találkozik, világos, hogy az asszociációs viszonyok megváltozása előbb-utóbb a jelentés változásához vezet. „Az asszociáció-viszonyok... megváltozása több nemzedéken keresztül a jelentés teljes megváltozását vonja maga után.”¹²

A nyelv fejlődésében és a nyelv elsajátításában egyik döntő tényező az analógia. „Tegyük fel, pl. hogy a gyermek megtanulta, hogy a *ház* szó genitivusa *háznak*; ha most pl. a *láz* szó genitivusára volna szüksége, ez ebből az arányból:

$$\text{ház} : \text{háznak} = \text{láz} : X$$

⁷ Nyr. 9: 43.

⁸ Uo. 77.

⁹ Nyr. 25:

¹⁰ Nyr. 27: 6–13, 53–62, 97–104, 193–201, 339–43.

¹¹ Uo. 58.

¹² Uo. 101.

önként következik a lélek legelemibb kombináló tehetsége segítségével: *X.=.láznak*, ami az arányt kielégíti.”¹³

A gyermeknyelv mondattani jellegű jelenségei közül — Steinthal nyomán és a mondat kialakulásának feltételezhető módjait kutatva — felveti a pszichológiai alany és pszichológiai állítmány kapcsolata révén kialakult kéttagú gyermeknyelvi mondatokat, de sajnos nem részletezi.

Említsük meg még a Gombocz-cikkből azt, hogy elveti a filo- és ontogenetikus fejlődés párhuzamosságának feltételezését. Viszont elismeri, hogy a jelölési fejlődést tekintve vannak párhuzamos jelenségek a filo- és ontogenetikus fejlődésben: ösztönös mozgások — akarati mozgások — jel (szándékos utánzás). E fejlődéshármast többé-kevésbé az „ősember” és a gyermek is bejárja, illetve bejárta.

Talán Gombocz-nak ez az utolsó megjegyzése inspirálta a szerkesztőseget arra, hogy 1901-ben (30. évf.) felhívást tegyen közzé. A szerkesztőség: „... a gyerekek közt elterjedt titkos és tréfás nyelvekről” szeretne adatokat szerezni.¹⁴ Sajnos a felhívás nem járt eredménnyel.

A Gombocz-cikket követően eltűnnek a folyóiratból a gyermeknyelvi szólisták, és átadják helyüket a valamilyen kommentárral kísért — igaz, szórványos és izolált — gyermeknyelvi megfigyeléseknek.

Csapodi, akinek bőséges tapasztalatai vannak (6 gyermeke van), az alábbi megfigyeléseit közli:¹⁵

a) A gyerek először a kérést tanulja meg.

b) Hangtani jelenségek:

Gyakori a gyermekek körében a teljes hangrendi átcsapás: *vörös kötőmet* helyett *vojos kotómat* — mondja a gyerek.

Gyermekei nyelvében a „palócos j-t” is megfigyelte, bár nem e tájra valósiak.

c) Az alaktani jelenségek köréből az analógiát és a kombináló szóalkotást említi meg:

A *tied* mintájára *tiem*, *tienk* stb.

Hámozza a libát (kopasztja helyett), „rendül a szoba” — mondja a gyerek takarítás közben.

d) A gyerek olykor kettőzi a toldalékokat: *tájája* (= szája).

e) Előfordul a szavak kurtítása: *ebédni* (= ebédelni)

A következő számban Simonyi ad rövid beszámolót.¹⁶ Korábban tett megjegyzésünket, hogy ti. a gyermeknyelvet most már nem izoláltan és alkalmoszerűen használják bizonyos tételek igazolására, alátámasztják Simonyi szavai is: „Munkáimban már több helyen fölhasználtam a gyermekeim nyelvén tett megfigyeléseket; ezúttal rendszeresen összeállítottam följegyzéseimet.”¹⁷ A gyermeknyelvi adatok közül az alábbiak a legérdekesebbek:

1. Felsorol néhány hanghelyettesítést.

2. Alaki jelenségek:

a) analógiás képzések: *kidömlött a víz* (*ömlik* + *dönt*);

b) „szokatlan” szóképzések: *mondogál*, *söpörgél*, *röpdögél*, *menjónk utcáni*;

¹³ Uo. 195.

¹⁴ Uo. 394.

¹⁵ Gyermekek nyelvtudománya. Nyr. 34: 464—8.

¹⁶ Két gyermek nyelvéről. Nyr. 35: 317—23.

¹⁷ Uo. 317.

c) kombináló szóalkotás: *vödöríteni* (*vödör* + *merít*), *koncsó* (*korsó* + *kancsó*);

d) új szavak: *leborbélyozták a haját* (= leborotválták);

e) jelentésbeli eltérések: *bámulok arra* (= kíváncsi vagyok rá);

f) tárgyatlan ige tárgyasként való használata;

g) ragozás: személyrag + helyrag: *verandánunk*;

h) az első kéttagú mondat: *ka pi* (9 hónapos korában!) 'katona pipál' vagy 'katona pipa';

i) helytelen vonzatok: *hová vesztettem krajcárom?*

Napjainkig is érdekes probléma az e), f), g), i) alattiak, ugyanakkor az első kéttagú mondat datálása túl korainak tűnik.

Ugyanebben a számban Kardos Albert a kétéves korú gyermek nyelvéből az alábbi jelenségeket említi:¹⁸

a) Tárgyrag kettőzése: *ruhátot, gombátot*.

b) A névelője z-je a magánhangzóval kezdődő szavak előtt a névszóhoz kapcsolódhat: *zapó* (= *az apó*).

c) A „honnan” és „hová” gyakori összetévesztése.

d) Kettőzés az igeragozásban: *mit eszelsz* (*eszél*).

e) Az igekötők felnőtt nyelvbéli jelentésüktől eltérő használata.

Nádai Pál — szintén e számban — A pesti gyermek nyelve c. cikkében a gyermeknyelv intenzívebb tanulmányozására buzdít: „A gyermeknyelv minálunk egészen a legújabb időkig elkerülte a nyelvkutatók figyelmét. Az anyag, amelyet erre vonatkozólag gyűjtöttek, bizony csekély.”¹⁹ Cikke részletezésétől eltekintünk (a 10–14 éves korú gyerekek nyelvét vizsgálja Molnár Ferenc művei alapján).

Okvetlenül meg kell még e számból említeni Balassa recenzióját Sarbó Artúr könyvéről;²⁰ legalábbis annak gyermeknyelvi vonatkozásait. „A gyermeknyelvről szólva — írja Balassa — határozottabban kellene azon felfogás ellen küzdeni, hogy a gyermek maga csinálja az ő szavait.”²¹ Helyteleníti, hogy Sarbó a gyermeknyelv kapcsán Jókaira hivatkozik, hiszen Jókai nem tudományosan vizsgálja e témát.

A 37. évfolyamban (1908.) már külön rovatot biztosítottak a gyermeknyelvi közlemények számára. Ezt a lehetőséget használja ki Veró Leó,²² Trencsény Károly²³; és Kardos Albert.²⁴ Az említett szerzők újabb és újabb példákat hoznak a hangátvetésre, kombináló szóalkotásra és az analógiákra. A korábbi számokban gyakorta szereplő gyermekversikékkal most már elvétve találkozunk, ezek „helyét” és „szerepét” a semmiféle kommentárral nem kísért gyermeknyelvi mondatok veszik át.²⁵ Böngérfi János javaslatából az tűnik ki, hogy a gyermeknyelvi vizsgálatok szerepe és maga a gyermeknyelv kérdése még most — a Gombocz-cikk, valamint Simonyi, Kardos és más szerzők elméletileg is kommentált adatai után — sem teljesen világos, célkitűzései

¹⁸ Adatok a gyermeknyelvhez. Uo. 323–4.

¹⁹ Uo. 324.

²⁰ A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra, Bp. 1906.

²¹ Nyr. 35: 378.

²² Az analógia és kombinálás a gyermeknyelvben. Nyr. 37: 262–3.

²³ Adatok a gyermeknyelvhez. Nyr. 37: 363–4.

²⁴ Gyermeknyelvből. 37. évf.

²⁵ Például Komjáth Sándor beküldött mondatai a 39. évfolyamban (143).

olykor a realitásoktól és a téma jellegétől teljesen eltérőek: „Ajánlom a gyermekszavak gyűjtését. A nyelvészek dolga a szokat gondosan megvizsgálni, s ha találnak köztük alkalmasakat a közhasználatra, akkor általánosítsák őket.”²⁶

Vozáry Gyula a lokális jelentés kifejezése kapcsán érdekes adatokat gyűjtött.²⁷ Egy szatmári gyermek nyelvéből jegyezte fel (a gyerek 3 éves volt) azt a jelenséget, hogy a hol?, honnan? és hová? kérdésekre a gyerek: „ajtó belen állok (ajtóban állok), „szoba belől jövök” (szobából jövök) és „konyha belé megyek” (konyhába megyek) válaszokat adta. E jelenséget magyar nyelvtörténeti adatokkal veti egybe. Deme László hívja fel a figyelmet az effajta tévedésekre és helytelen szemléletre:²⁸ a gyermeknyelv és a nyelvtörténet közötti konkrét egybeesések a hangtan, morfológia vagy szintaxis területén csak külső azonosságoknak, párhuzamos jelenségeknek tekinthetők.

3. Jelentős állomása a magyar gyermeknyelvi kutatásoknak Balassa cikke: A nyelvtani alakok kialakulása a gyermeknyelvben.²⁹

Balassa abból a megállapításból indul ki, hogy „A gyermeknyelv tanulmányozásának fontosságát a nyelvtudomány szempontjából részben túlozták, részben kevésre becsülték, de semmi esetre sem aknázták ki eléggé.”³⁰ Nálunk kezdetben nyelvészek foglalkoztak vele — állapítja meg Balassa —, majd a Gyermektanulmányi Társaság megalakulása után a pedagógusok és a pszichológusok.

Balassa szerint nem igazolható az onto- és filogenetikus fejlődés párhuzama. A gyerek már nyelvvel bíró társadalomban születik, míg a társadalom kialakulása a (filogenetikus) nyelvfejlődés egymással nagyjából egyidőben zajló események. E kétféle fejlődés alapvetően eltérő feltételei meghatározzák, a korábbiakkal szemben megváltoztatják a gyermeknyelvi kutatások irányait, célkitűzéseit: „... ne keressünk benne [ti. a gyermeknyelvben — L. Zs.] a nyelv eredetére, a szavak és nyelvtani alakok ősi eredeti jelentésére vonatkozó felvilágosításokat, hanem szorítkozzunk arra, amit ez a tanulmány valóban nyújthat.”³¹ Éppen ezért Balassa egészen „egyszerű” célt tűz ki maga elé: a magyar és más nyelvű gyermekek nyelvében a nyelvtani formák kialakulásának vizsgálatát. Figyelembe veszi a kortársi külföldi irodalom legjavát (Preyer, Meumann, Stern, Bühler, Compayare, Sully, Tracy, Lombroso, Georgev munkáit). A magyar kutatók közül Viktor Gabriella, Pethes János, Ranschburg Pál, Kallós Ede és Jablonkay Géza eredményeit használja.

Balassa legfontosabb megállapításai:

1. Az első megnyilatkozások (egytagú gyermeknyelvi megnyilatkozások) szófajiságáról vitatkozni értelmetlen, mert ezek

a) komplex, poliszemantikus érzelmeket fejeznek ki,

b) agrammatikus jellegűek (megformálásukkor a gyerek nem használ fel semmiféle grammatikai eszközt),

²⁶ 44: 46.

²⁷ Érdekességek a gyermeknyelvből. 47: 143.

²⁸ A hangátvetés a magyarban. MNy. 40: 33—50.

²⁹ 49: 55—9, 102—6, 132—7. Balassa korábbi gyermeknyelvi dolgozata: A gyermek nyelvének fejlődése. NyK. 23: 60—73, 129—44.

³⁰ Uo. 55.

³¹ Adatok a gyermeknyelv kialakulásához. 50: 94—5. Ugyanebben a számban: Barcsai Károly Adatok a gyermek nyelvének fejlődéséhez, 31—2. l.

c) nem fejeznek ki fogalmakat.

Némi pontosítással az a) és b) pontokkal a kutatók többsége ma is egyetért, a c) pont több nehézséget is támaszt, amit itt részletezni felesleges.

2. Az igei formák kialakulásáról:

a) Az első szómondatok korában már találkozunk igei értékű mondatokkal. E megállapítás — de ezt itt nem fogjuk részletezni — nincs ellentmondásban a fentiekkel (az 1. a) ponttal).

b) Balassa véleménye szerint a gyerek elsőnek a leggyakoribb felnőtt nyelvi formát (igenemet, módot, időt stb.) sajátítja el. Ebből következően — folytatja Balassa — az egyes „nemzeti” gyermeknyelvekben — lévén a változatos igei formák közül más-más a leggyakoribb a megfelelő felnőtt nyelvekben — más-más igefajta (-nem, -mód stb.) is fog megjelenni elsőnek az adott gyermeknyelvben. E tétele bizonyítására sorakoztatja fel a különböző népek gyermekeinek nyelvében található első igei formákat (a magyarban: a jelentő mód és a felszólító mód 2. személyű formája, a németben: az infinitívus, az angolban, franciában és a bolgárban az imperatívus). Tehát Balassa szerint az igeformák kezdeti megjelenése a felnőttnyelvbéli gyakoriságtól függ.

E tétele egyenesen következik abból az alapelvből, mely nem tulajdonít a gyermeknek aktivitást a nyelvelsajátítás folyamatában. A mai kutatások nem tekintik elfogadhatónak a gyermek passzivitásra való ítéletét, sőt előtérbe helyezik a nyelvelsajátítás folyamatában a kreativitást. Egyébként Balassa megállapításához még azt is hozzá kell fűzni, hogy nem elegendő mennyiségű gyermeknyelvi anyagot vizsgál ahhoz, hogy az egyes nyelvtani formák (esetünkben az igei formák) megjelenését a felnőttnyelvben való gyakoriságuk függvényévé tegye. Az azonban vitathatatlan, hogy egy máig sem teljesen tisztázott problémát vet fel: hogyan viszonylik a kreativitás, az univerzális grammatika az etalonok (felnőttnyelvi formák, minták) előfordulási gyakoriságához.

c) Az igei formák (és általában a nyelvtani alakok kialakulása) vizsgálatát az alábbi két tényező is nehezíti:

α) Az utánzás (nehéz elválasztani, hogy mit használ tudatosan a gyerek, és mi az, amit csak közvetlenül utánmond, anélkül, hogy értené).

β) Az igei jelentéseket az egyes nyelvek sajátos, egymástól különböző nehézségeket jelentő, eltérő bonyolultsági fokon levő eszközökkel fejezik ki (pl. a jelen idő többnyire „egyszerű” kifejezésű, de a jövő idő képzésekor a különböző nyelvek segédszavakat, ragokat stb.-t használhatnak), ebből következően a felhasznált eszközök különböző nehézségeket is támasztanak a gyerekek számára.

d) A személyes formák kialakulásában (a különböző gyermeknyelvekben egyaránt későn jelennek meg az első személyű formák) hajlik Balassa bizonyos — erősen korlátozott — univerzális jellegű törvényszerűségek elfogadására.

3. Főleg a névmások körében gyakori szuppletív képzés okoz konfliktust a gyermek „uniformizáló nyelvérzéke” és a „nyelvcsajátságok” (= szuppletív alakok) között.

4. Futólag érinti a magyar gyermekek „nyelvhibái” és a magyarul tanuló idegenajkúak hibái közti összefüggéseket, a hibák bizonyos fokú hasonlóságát és azonosságát.

4. A Balassa-cikk megjelenése után sajnos nem jelenik meg hasonló terjedelmű és részletes tanulmány a gyermeknyelvről a Nyelvőrben. Az egyes szerzők beírják bizonyos adalékok és adatok szolgáltatásával. Ezek közül csak azokat fogjuk felsorolni, melyek valamilyen módon módosítják, mélyítik a Balassa-cikk megállapításait, vagy ha ezzel szemben újat adnak.

Szinkovics Jenő³¹ megerősíti Balassa véleményét arról, hogy az első igei alakok a 12 hónapos kor táján jelentkeznek, s felszólító módúak. Az első kéttagú mondatokat — amikről Balassa nem beszélt — a 17. és 18. hónap tájára datálja. Az első ragok jelentkezését a 19. hónapban észleli.

Radványi Sándor³² és Kner Izidor³³ analógiás képzéseket sorolnak fel. Zsidó Vince³⁴ hangrendi adalékokat, özv Bánóczi Józsefné³⁵ a szóképzéshez szolgáltat adatokat.

A már említett Sarbó Artur³⁶ az analógiás szóképzésre mutat be néhány példát.

Ugyancsak a szóképzésre szolgáltat adatot Szerető Géza³⁷ és — több alkalommal is — Jozefovics Sára.³⁸

Kardos Albert³⁹ — a korábbi adatszolgáltatásait folytatva — az *a* névelő használatára ad érdekes példát (az egyik gyerek határozott névelői funkcióban csak az *a* névelőt használta, és Kardos ezt a jelenséget a mátyásföldi nyelvjárás hasonló jelenségével veti egybe).

5. Az 1940-es és 50-es években jelentősen visszaesik a gyermeknyelv kutatása, még az adatszolgáltatások is megszűnnek. A gyermeknyelv iránti érdeklődés lanyhulására azt is jellemzőnek érezzük, hogy Rubinyi Mózes Balassáról — halálának 10. évfordulója alkalmából — írott méltatásából Balassa gyermeknyelvi kutatásait meg sem említi.⁴⁰

A gyermeknyelv — akárcsak az induláskor — megint valamilyen közvetítéssel kerül a vizsgálatok érdeklődési körébe. E közvetítést a statisztikai (és gépi) nyelvészet, valamint a szemiotika jelenti.⁴¹ Papp Ferenc a Gubera, guberál⁴² c. cikkében a gyermeknyelvi szavakat és használatukat általános jeltani szempontból vizsgálja. Néhány évfolyammal később⁴³ az Értelmező Szótár gépi feldolgozása során a gyermeknyelvi szavak hangtani felépítéséről tesz megjegyzéseket.

Pappnak a gyermeknyelv problematikájához csak áttételesen kapcsolódó, annak csak részterületét érintő cikke mellett a Nyelvőrnek éppen a legutóbbi számai kecsegtetnek a gyermeknyelvi kutatások újbóli felvirágoztatásával.

Deme László a Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején c. cikkében⁴⁴ a nyelvnek mint a kommunikáció legfontosabb jelrend-

³² A gyermeknyelv szóalkotása. 55: 32.

³³ Adatok a gyermeknyelvhez. Uo. 96.

³⁴ 57: 64.

³⁵ A gyermek szóképzése. Uo. 126.

³⁶ Adatok a gyermeknyelvhez. 58: 63.

³⁷ Adatok a gyermeknyelvhez. 60: 92.

³⁸ 61: 95, 63: 102—3, 66: 26.

³⁹ 64. évf. 143—4. l., 65. évf. 131. l.

⁴⁰ 79: 271—81.

⁴¹ Nem szólunk itt Dezső Lászlónak a tipológiai kutatásaihoz kapcsolódó gyermeknyelvi vizsgálatairól (l. 1. jegyzet), mivel ezek nem a Nyelvőr hasábjain jelentek meg.

⁴² 89: 242—3.

⁴³ 91: 346—54.

⁴⁴ 95: 395—407.

szerének szerepét és helyzetét elemzi, a címben megjelölt időszakban és folyamatban, s egyik fontos tényezőnek éppen a nyelvvelsajátítást tekinti: „... a kisgyermek — a nyelviség révén — a társadalom beszédgyakorlatában kialakult kész fogalmakkal találkozik először, s a valóságon csak kontrollálja tartalmuk és terjedelmük érvényét és határait. A rajta kívül álló dolgoknak — társadalmiaknak is, természetieknek is — kapcsolatait és mozgástörvényeit is nyelvi élményeken keresztül észleli először. Térbeliség, időbeliség, okság és következményesség, ellentét, rész- és egész viszony, és minden egyéb valóságtörvény hamarabb rögzül gondolkodásában a tükröző nyelv, mint a tükrözött dolog oldaláról.”⁴⁵

E sorokhoz — a témát szakosítottabban közelítve — tegyük hozzá az 1968-i, Párizsban megtartott UNESCO konferencia egyik legfontosabb eredményét, amely szerint a gyermek szocializációjának, mentális viselkedésének, szellemi képességének korai, alighanem legfontosabb szakasza az anyanyelv elsajátításának periódusa és maga ez a folyamat. E tétel árnyaltabban fogalmazza meg az ún. hátrányos helyzet fogalmát is. Napjaink kibontakozó és kibontakozott nevelési-oktatási reformjában okvetlenül szükségünk van a hátrányos helyzet fogalmának pontosabb kidolgozására, a megszüntetéséhez szükséges „fegyvertár” hatékonyabbá tételére. A korai gyermekkori nyelvvelsajátításban mutatkozó lemaradás nemcsak az információfelvétel csökkenését jelenti szükségszerűen (a szegényes szókincs birtokában a gyerek nem érti, hogy mit mondanak neki), hanem — és ezt főleg Piaget munkáiból tudjuk — meghatározott (logikai-matematikai) műveletekben való járatlanságot is. A melléknév fokozása (*nagy* — *nagyobb*, *piros* — *pirosabb* stb.) megfeleltethető a „ $3 < 5$ ”, általában „ $x < y$ ” műveletnek. A műveletek el nem sajátítása (vagy az ezekben mutatkozó ilyen vagy olyan lemaradás) a mentális fejlődés egészére kihat. Tehát — és itt érkeztünk el a mondanivaló lényegéhez — bizonyos gyerekek már eleve úgy kerülnek az iskolába, hogy lemaradtak más gyerekekkel szemben a szellemi erők terén ami annak tulajdonítható, hogy az anyanyelvet sem mennyiségileg (szókincs), sem minőségileg (elsősorban grammatikailag) nem sajátították el kellőképpen.

E gondolatok fényénél világos, hogy a Nyelvőr — vizsgálatunk szempontjából utolsó kötete — egyik írását rendkívül fontosnak tartjuk, ha nem is a kisgyermekkori nyelvvelsajátítást tárgyalja a szerző, Búzás Klára. Búzás az első osztályos gyermekek beszédét vizsgálja.⁴⁶ Az osztály tanulóinak el kellett mesélniök, hogy hogyan kell bújócskát játszani. A vizsgálat során a gyerekeket két csoportra osztották: fizikai dolgozók és szellemi munkát végző szülők gyermekeire. A két csoport beszéde (beszédfejllettsége) közti különbségeket tárja fel a szerző a gyermeknyelvi mondatok nyelvi elemzése alapján. A nyelvi elemzés módszerét (és ennek eredményeképpen a dolgozat „pszichológiai és szociológiai” következtetéseit) még tovább lehetne finomítani, de ennek ellenére a vizsgálat rendkívül érdekes. A „fizikai dolgozók — szellemi munkát végzők” gyermekei csoportra osztás alapvető különbségeket tüntet fel a gyermekek beszédében és beszédfejllettségében, de hogy ez az osztályozás további finomításokat igényel, annak bizonyítására álljon itt a szókincs összegző táblázata⁴⁷ (a bújócska elmesélésekor használt összes szó):

⁴⁵ Uo. 397.

⁴⁶ Első osztályos gyermekek beszéde. 96: 191 — 202.

⁴⁷ A szerző a szókincs mellett a főneveket, mellékneveket, igéket és a viszonyszókat vizsgálja. Az utóbbiakat nem részletezzük.

Csoportok az összes szavak száma alsó határ felső határ

Csoportok	az összes szavak száma	alsó határ	felső határ
A	812	14 szó	150 szó
B	592	10 szó	69 szó

Az *A* (szellemi dolgozók gyermekei) csoport minden tekintetben felülmúlja a *B* csoportot (fizikai dolgozók gyermekei), de érdemes figyelni arra, hogy míg az alsó határt tekintve alig van különbség, addig mekkora eltérés van a felső határt tekintve a két csoport között. A szerző összegzése a szókincsről: „A felmérés eredménye azt mutatja, hogy az *A* csoport szókincsének gyarapodása a társadalmi környezet hatására ma még gyorsabb.”⁴⁸ De mi a magyarázata egyfelől annak, hogy az alsó határt tekintve alig van különbség? Másfelől, miben jelentkezik az óvoda nivelláló hatása („... a felmérésben részt vett gyermekek is voltak óvodások.”⁴⁹)? Tudunk olyan jugoszláv óvodai törekvésről, mely az anyanyelv tudatosabb — lényegében tantárgyszerű — oktatását, művelését tűzte ki célul. Az egységes program megvalósítása érdekében audio-vizuális eszközök felhasználását is tervezik a jugoszláv kollégák.

Búzás gyakorlati célokat szolgáló közleménye jól betölti funkcióját: célja a tényfeltárás. A tények a hiányosságok megszüntetését követelik. A megszüntetés preventív módja mutatkozik — számunkra legalábbis — a leggyümölcsözőbbnek és leghatékonyabbnak, azaz átgondolt, megtervezett óvodai anyanyelvi oktatást, ellenőrzött nyelv- és beszédfejlődési vizsgálatokat kell folytatni. A jelenlegi ellenőrzés többnyire csak a hangképzésben mutatkozó lemaradások és hibák kiküszöbölését célzó logopédiai oktatásra terjed ki. De azért ma még nem visznek egy gyereket sem logopédushoz, mert mondjuk szegényes a szókincse, vagy mert nem ismeri még (pontosabban: nem használja még) a melléknév fokozását stb. Persze azt is tegyük hozzá, hogy jelenleg nincsenek megbízható, egzakt eredményeink, felméréseink, tesztjeink arról, hogy két-, három- stb. éves gyereknek mondjuk a grammatikai fejlődés melyik stádiumában kellene már lennie. Ha vannak is ilyen dolgozatok, ezek eredményeinek óvodai felhasználásáról nem sokat tudunk.

Rövid és csak egy folyóirat publikációit számításba vevő tudománytörténeti áttekintést igyekeztünk adni, és végül az aktuális, napjaink társadalmi követelményei diktálta feladatok felvillantásához jutottunk.

Lengyel Zsolt

⁴⁸ Uo. 193.

⁴⁹ Uo. 191.

A generatív nyelvelméletről

1. A generatív nyelvelmélet lassan húsz éves múltra tekinthet vissza. Ez az idő elegendő ahhoz, hogy ennek az elméletnek az eredményeit tárgyilagosan felmérhessük és kiértékelhessük, és hogy világosabban láthassuk azokat a kérdéseket is, amelyeket ez az elmélet nem tudott megoldani.

A generatív nyelvelmélet minden kétséget kizáróan a mai nyelvtudomány legfontosabb elmélete. Erről külső szemlélőként is könnyen meggyőződhetünk: az általános nyelvészeti tanulmányok jelentős része generatív jellegű, a nyelvészeti találkozásokon elhangzó előadások tekintélyes része generatív fogantatású, és a nemzetközi általános nyelvészeten legtöbb vitatott kérdések a generatív nyelvelmélethez kapcsolódnak. Éppen ezért az általános nyelvészet művelője — függetlenül attól, hogy melyik iskolának a híve — nem kerülheti el a generatív elmélet kérdéseivel való foglalkozást. Ma már anakronizmusnak hat a generatív nyelvelméletnek kézlegyintéssel való elintézése; ezzel legfeljebb tájékoztatatlanságunknak adunk kifejezést. A mai általános nyelvtudománynak vannak ugyan más elméleti irányai is, ezek azonban egyelőre nem állnak azon az elméleti szinten, hogy a generatív nyelvelmélettel egybevetethetők lennének. A generatív nyelvelmélet ugyanis nemcsak hatásában a legfontosabb elmélete a mai nyelvtudománynak, hanem (és elsősorban) belső értékei miatt is. A következőkben ezekről a belső értékekről kívánunk néhány szót szólni.

2. A generatív nyelvelmélet magasabb követelményeket támaszt a nyelvi jelenségek magyarázatával kapcsolatban. Igaz, a korábbi nyelvészet és más nyelvészeti irányzatok sem elégedtek meg (legalábbis nem mindig) a nyelvi jelenségek megfigyelésével és rendszerezésével. A jelenségek magyarázata azonban vagy történeti-összehasonlító jellegű volt, vagy pedig tágabb értelemben vett jelentéstani, azaz a magyarázatban szerepet kapott az egész művelődéstörténet. A generatív nyelvelmélet ezzel szemben a nyelvi jelenségek magyarázatát a nyelvi rendszer belső összefüggéseiben keresi. Ezek az összefüggések lényegében *strukturális* jellegűek, azaz a nyelvi rendszer jellegéből következnek. A történelem és a társadalmi valóság csak közvetve tükröződik a nyelvi rendszerben.

A fentiekből azonban nem következik, hogy a generatív nyelvelmélet nem tekinti feladatának a nyelv fejlődésének és változásának a magyarázatát. A nyelv egy-egy történeti metszete zárt rendszer (olyan értelemben, hogy a nyelvtörténettel foglalkozó nyelvész csak adott és szükségképpen véges korpuszt vizsgálhat, az anyanyelvi beszélő intuíciójára nem támaszkodhat) éppen ezért a nyelvtörténet nem lehet a generatív nyelvelmélet sajátos területe. Ennek ellenére a generatív módszerek a történeti nyelvtudományt is gazdagították. A generatív nyelvelmélet alapján lehetővé vált, hogy azokat a nyelvi változásokat, amelyek strukturális okokra vezethetők vissza, pontosabban elkülönítsük az olyan változásoktól, amelyek más, sokszor nyelven kívüli okokra

vezethetők vissza. A generatív nyelvelmélet szempontjából a történeti nyelvtudomány legérdekesebb területe a nyelvi változások elmélete. Ez az elmélet nemcsak a változások lehetséges okait keresi, hanem a változások módjait is igyekszik pontosítani. Vajon új szabállyal gazdagodott a grammatika, vagy már meglevő szabály változott meg, vagy a változás több szabály alkalmazásának sorrendjében nyilvánul meg? A szinkrón nyelvállapot leírásánál azonban a történeti módszerek nem alkalmazhatók. Ez az állítás persze csak akkor válik világossá, ha pontosan megmondjuk, hogy mit értünk „nyelvállapot”-on és „leírás”-on.

3. A generatív nyelvelmélet az anyanyelvi beszélő nyelvi készségét (kompetenciáját) kívánja leírni. Ebből következik, hogy az elmélet *deszkriptív* (leíró), nem pedig *normatív*. A megfigyelt nyelvi összefüggésekkel kapcsolatban nem törekszik értéktételekre, az esetleges hibákat nem egy kodifikált normatív rendszerhez viszonyítja, hanem az egyes anyanyelvi beszélő nyelvi rendszeréhez. Ezzel azonban az elmélet nem kívánja tagadni a normatív szempontok fontosságát. Ezek azonban inkább társadalmi-kulturális, mint nyelvészeti szempontból fontosak.

Abból, hogy a nyelvi készség leírása a generatív nyelvelmélet központi problémája, az is következik, hogy a beszélt nyelv az elsődleges és az írott nyelv a másodlagos. Egyrészt az írott nyelvnél nagyobb mértékben jutnak szerephez a normatív szempontok, mint a beszélt nyelvi rendszerhez tartozó szabályoknál, másrészt az írott nyelvnek sok olyan szabálya van, amely aligha tekinthető nyelvinek (a fogalmazás pontossága, a „tárgyhoz” való ragaszkodás stb.). A beszélt nyelv, a nyelvi kompetencia az egyén életében szinte teljes egészében kialakult már, amikor az írott nyelv szabályait kezdjük elsajátítani. A beszélt nyelv tehát ebből a szempontból is elsődleges. Ebből következik, hogy az írott nyelvet valójában a beszélt nyelvhez való viszonyában értjük meg igazán és nem fordítva.

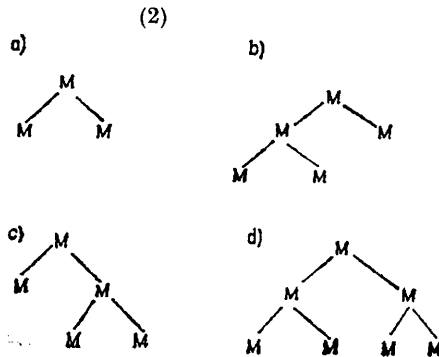
Az anyanyelvi beszélő nyelvi kompetenciáját már nagyon korán elsajátítja. Köztudott dolog, hogy egy iskolás korba kerülő gyermek lényegében már elsajátította nyelvének grammatikáját. Amit a gyermek ebben a korban még nem tud, azok a nyelvi kompetenciája szempontjából általában másodlagos kérdések. Így például egy bonyolult morfológiájú nyelv esetén előfordulhatnak az iskolás korban is még morfológiai tévedések, ezek azonban majdnem mindig kivételekre vonatkoznak. Az is természetes, hogy egy iskolás korba kerülő gyermek szókészlete még eléggé korlátozott, nyelvének legfontosabb szavait azonban már elsajátította, amit hozzátanul, az a szakszókincs és fordulatok, valamint kifejezések, amelyek az írott nyelvből kerülnek át a beszélt nyelvbe. Ez utóbbiak éppúgy másodlagosak, mint a szakszókincs szavai.

Nyelvi kompetenciánk teszi lehetővé, hogy soha nem hallott mondatokat mondjunk vagy értsünk meg. Ezért mondjuk, hogy a nyelvi kompetencia *végtele*n. Az új mondat nemcsak azt jelenti, hogy egy-egy mondatstruktúrában újabb meg újabb szavakat használhatunk (tehát: *a fiú elment, a gyerek elment, Pista elment, Anna elment* stb.), hanem azt is — és ez az érdekesebb tulajdonság —, hogy a grammatikai szabályokat rekurzív módon tudjuk alkalmazni (tehát: *Anna elment ahhoz a fiúhoz, akivel tegnap moziban találkozott; Anna elment ahhoz a fiúhoz, akivel tegnap abban a moziban találkozott, ahol a Karenina Annát adták, vagy: Anna főz és Péter ír, Anna főz, Péter ír és János olvas, Anna főz, Péter ír, János olvas és Zoli hallgatja a rádiót* stb.). Egy adott mondatot tehát tetszés szerinti mellé- vagy alárendelt mondatral egészíthetünk ki. A nyelvi struktúrák potenciális végtelensége azonban nemcsak a „rekurzió” fentebb bemutatott típusainak köszönhető. A nyelvi kompetenciának tehát egyik alapvető tulajdonsága, hogy potenciálisan végtelen számú mondatok „generálását” (előállítását és megértését) teszi lehetővé. A nyelvi kompetenciának ezt a tulajdonságát a generatív nyelvelmélet olyan szabály-

rendszerrel kívánja leírni, amely végtelen számú mondatot képes generálni. Formális szempontból elegendő, ha az ilyen szabályrendszer egyetlen egy úgynevezett rekurzív szabályt tartalmaz, például (1)-et:

$$(1) \quad M \rightarrow M + M$$

ahol M mondatot jelent. Az (1) szabály alkalmazása már egymagában végtelen sok mondatstruktúra generálását teszi lehetővé. Így, többek között, (1) segítségével a következő struktúrák generálhatók:

amelyek két, három és négytagú mellérendelő szerkezetnek felelnek meg.

A nyelvi kompetencia azonban nem egyenértékű bármilyen végtelen (helyesebben rekurzív) rendszerrel. Az (1)-hez hasonló szabályokat tartalmazó formális grammatikák túl erősek (azaz olyan struktúrákat is generálnak, amelyeknek nincsen természetes nyelvi megfelelőjük). Éppen ezért a generatív nyelvelmélet arra törekszik, hogy a grammatika szabályrendszerét leszűkítse, korlátozza.

Az előbb említett tulajdonságot, vagyis azt, hogy az anyanyelvi beszélő végtelen sok mondatot képes létrehozni, a grammatikának egy másik tulajdonságával hozhatjuk kapcsolatba, amelyet prediktabilitásnak nevezhetünk. Így például az (1) szabály lehetővé teszi annak előrejelzését, hogy az „ $M + M$ ” struktúrájú mondat is helyes mondata a grammatikának. Más szóval, (1) így is megfogalmazható: Ha M helyes mondata valamely N nyelvnek, akkor $M + M$ is helyes mondata N -nek. A prediktabilitás azonban tágabb fogalom, mint a rekurzió. Mint láttuk, egyetlen rekurzív szabály már biztosítja a generált nyelv végtelenségét. (1)-en kívül azonban a következő szabályok is „előre jeleznek”:

$$(3) \quad \begin{array}{ll} (a) & FCs \rightarrow (Det) + F \\ (b) & ICs \rightarrow I + (FCs) \end{array}$$

Azaz, egy főnévi csoportnak (FCs) tartalmaznia kell legalább egy főnevet (F), fakultatív alapon azonban tartalmazhat egy determinánst is (Det , a zárójel a fakultatív jellegre utal), hasonlóképpen az igei csoportnak (ICs) tartalmaznia kell egy igét (I), de ha tárgyas ige, tartalmazhat egy tárgyat is (Cs). Más szóval, grammatikánk előrejelzi, hogy FCs helyett állhat F vagy $Det + F$ és ICs helyett I vagy $I + FCs$. A prediktabilitás azonban nemcsak (1), (3) típusú szabályok segítségével fejezhető ki. A prediktabilitás tulajdonsága lehet egy-egy definíciónak is. Így például a következő definíció rendelkezik a prediktabilitás tulajdonságával:

(4) Egy M mondat ellentmondó, ha egymásnak ellentmondó szemantikai jegyeket tartalmaz.

A (4) definíció előrejelzi az (5) mondat ellentmondásosságát:

(5) Péter aggregény és nő.

A prediktabilitás önmagában még nem korlátozza grammatikánkat. A prediktabilitással szemben azonban már támaszthatunk különböző követelményeket, amelyeket ki kell elégítenie ahhoz, hogy szabályaink adekvátak legyenek.

4. Az adekvátság mint a nyelvi leírás kritériuma több szintre vonatkozhat. Az első és alapvető szint a nyelvi adatok adekváttsága. Más szóval: azoknak a nyelvi adatoknak, melyeket a nyelvész meg akar magyarázni, helyeseknek kell lenniük. Ez egyrészt azt jelenti, hogy magyarázatunk eleve helytelen, ha olyasmit akarunk megmagyarázni, ami helytelen. Ha például valaki a magyar szórendről értekezve lehetséges szórendi variánsoknak tekinti a (6) mondatokat, akkor a nyelvi adatok adekvátsága ellen vét, mivel a (6) mondatok nem lehetséges mondatai a magyar nyelvnek.

(6) Péter nem megmondta az igazat.

Péter megmondta nem az igazat.

Péter megmondta az igazat nem.

A (6) alapján felállított prediktív szabály nem vezethet helyes eredményre. A prediktív szabályokat generatív szabályoknak is nevezhetjük, ezért azt is mondhatjuk, hogy a grammatikánk által generált mondatoknak helyeseknek kell lenniük.

A nyelvi adatok adekvátsága azonban nemcsak a generált mondatok helyességével függ össze. Ha szórendi szabályunk a (7) mondatokat generálja, de a (8) mondatokat nem, akkor ugyan a generált mondatok helyesek, mégsem mondanánk azt, hogy szabályunk helyes vagy kielégítő.

(7) Anna szereti Pétert.

Anna Pétert szereti.

Szereti Anna Pétert.

(8) Pétert Anna szereti.

Pétert szereti Anna.

Szereti Pétert Anna.

A nyelvi adatok adekvátsága tehát azt is jelenti, hogy az adatoknak teljeseknek kell lenniük. Az adatok teljességének kritériuma könnyen eldönthető (7) esetén, mivel mondatunk három szóból áll, a három szó összesen hat permutációt tesz lehetővé és mind a hat változat mondata a magyar nyelvnek. Vegyük most a következő mondatot:

(9) Anna nem ment el.

Ennek a mondatnak néhány lehetséges variánsa (10) alatt található:

(10) Nem Anna ment el.

Anna el nem ment.

El nem ment Anna.

Sok variáns azonban nem mondata a magyar nyelvnek:

(11) Nem Anna elment.

Anna elment nem.

Ment Anna el nem.

Ment nem Anna el.

stb.

Az adott szempontból számításba jövő adatok teljességének megítélésénél tehát nagy segítséget nyújthat azoknak a mondatoknak a figyelembevétele is, amelyek nem mondatai a magyar nyelvnek. Más szóval: nemcsak azt érdekes vizsgálunk, hogy mi lehetséges, hanem azt is, hogy mi nem. Ennek a szempontnak azonban elsősorban az adekvátságnak egy magasabb fokánál, a magyarázat adekvátságánál van fontos szerepe.

A nyelvi adatok adekvátságának kritériuma talán túlságosan egyszerűnek látszik, de csak akkor az, ha feltesszük, hogy a nyelvi adatokról mindig egyértelműen megállapítható, hogy helyesek-e, vagy nem. Tudott dolog azonban, hogy milyen sokszor

bizonytalankodunk, és nem tudunk ilyen egyszerű választ adni. Így például feltehető a kérdés, hogy a (12) mondat grammatikailag rossz-e, vagy pedig csak „stilisztikailag”: (12) Anna nem vette Péternek a télikabátot tegnap reggel kilenc órakor a városban meg. Amennyiben (12)-t grammatikailag rossznak tekintjük, akkor ezzel azt kívánjuk, hogy szabályaink zárják ki (12)-t: ha viszont csak stilisztikailag tartjuk rossznak (12)-t, akkor egy másik megoldás is elképzelhető. Ebben az esetben ugyanis grammatikai szabályainak generálhatják (12)-t, és nem a grammatikai szinten működő szabályok (nyelvhasználati szabályok, stilisztikai szabályok) fogják kizárni (12)-t.

Bizonytalan esetekben a megoldás tehát attól függ, hogy milyen feltevésekből indulunk ki. Az ilyesfajta bizonytalansági tényezők, ha világosan utalunk rájuk, nem befolyásolják megoldásunk érvényességét.

Bonyolultabb nyelvi jelenségeknél tehát nem is olyan egyszerű az adekvátság eme legegyszerűbb kritériumának eleget tenni, hiszen nagyon nehéz az összes szerkezeti változatokat figyelembe venni. Az adekvátság következő foka, amely feltételezi a nyelvi adatok adekvátságát, a *leírás adekvátsága*. A leírás legalacsonyabb foka az *osztályozás*. A nyelvi jelenségek osztályozásának pedig ugyanazok a kritériumai, mint minden osztályozásnak: teljesnek és ellentmondásmentesnek kell lennie. (Az ilyesfajta osztályozásnak számos jó példáját találhatjuk a hagyományos leíró nyelvtanokban). A leírásnak azonban van egy magasabb foka is: a nyelvi jelenségek szabályokba foglalása. (Habár a hagyományos nyelvtanokban is találhatunk szabályokat, ezek a szabályok legtöbbször pontatlanok és sokszor hibásak. A szabályok megfogalmazásánál a generatív grammatikához fogható egzakttságot sehol sem találunk.) Ennek az egzakttságnak nem kell föltétlenül formulákban kifejeződnie; a pontosan megfogalmazott szabály általában könnyen formalizálható is. Sokszor hallhatjuk azt az ellenvetést, hogy a természetes nyelv nem ismer pontos szabályokat. Ez nagyon sok esetben valóban így van, de a generatív nyelvelmélet számos területen megmutatta, hogy a grammatikai szabályok lényeges mértékben pontosíthatók. Így például a természetes nyelvekben ismert jelenség a megismételt főnévi csoport névmással való helyettesítése. A hagyományos grammatika vagy egyáltalán nem foglalkozott a névmásítás (pronominalizáció) kérdésével, vagy pedig csak megfigyelte a jelenséget, de nem adott rá szabályt. A generatív nyelvelmélet ezzel szemben megközelítőleg pontos szabályt adott a névmásításra. (Ez a szabály természetesen még tovább pontosítható. A generatív grammatika szabályait tehát nem szabad végső megoldásnak tekintenünk.) Ha figyelembe vesszük, hogy a névmásítás a magyarban sokszor a névmás törlését vonja maga után, a szabályt körülbelül így fogalmazhatjuk meg. (1) Mellérendelő szerkezetben csak előre lehet névmásítani, vagyis (13) (a)-ban a „vele” névmás „Anná”-ra utal, (13) (b)-ben viszont nem, az utóbbi esetben „vele” tehát nem az adott mondaton belüli névmásítás eredményeként jön létre.

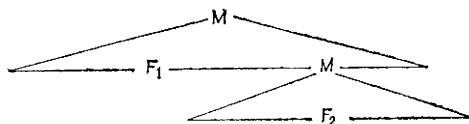
- (13) (a) Találkoztam *Annával* és elmentem *vele* moziba.
(b) Találkoztam *vele* és elmentem *Annával* moziba.

Az alárendelő szerkezeteknél bonyolultabb a helyzet. Jelöljük a névmásító főnevet F_1 -gyel, a névmásított főnevet pedig F_2 -vel. A következő négy lehetőséget kell figyelembe vennünk:

- (a) F_1 a főmondatban áll és F_2 az alárendelt mellékmondatban, továbbá F_1 megelőzi F_2 -t:

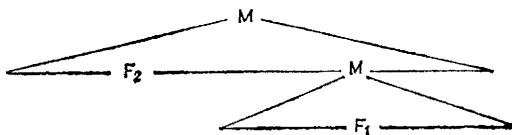
- (14) Péter tudta, hogy nem mehetek el *vele*.

Ábrázolva:

- (b) F_2 áll a főmondatban és F_1 a mellékmondatban, továbbá F_2 megelőzi F_1 -et:
 (15) + (Ó) tudta, hogy nem mehetek el Péterrel.

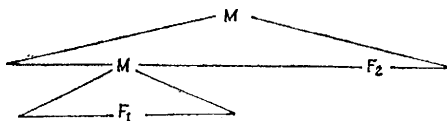
Ábrázolva:

Itt δ nem vonatkozhat Péterre.

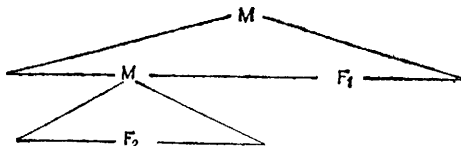
- (c) F_1 a mellékmondatban és F_2 a főmondatban áll, és F_1 megelőzi F_2 -t:
 (16) Miután Péter elvégezte a munkáját, (δ) elment sétálni.

Ábrázolva:

- (d) Végül: F_2 a mellékmondatban áll és F_1 a főmondatban, és F_2 megelőzi F_1 -et:
 (17) Miután (δ) elvégezte a munkáját, Péter elment sétálni.

Ábrázolva:

A névmásítás csak a (b) esetben van kizárva. A névmásításnál két reláció játszik döntő szerepet: (a) az egyik az „ F_1 megelőzi F_2 ”-t vagyis a „megelőző” és a másik (b), hogy melyik főnév áll a főmondatban, ill. mellékmondatban. A főmondatban levő F -ről azt mondhatjuk, hogy magasabban áll mint a másik F . A kizárt esetet most már így fogalmazhatjuk meg: Valamely F_1 nem használható fel F_1 névmásítására, ha F_1 magasabban áll, mint F_1 és ugyanakkor megelőzi F_1 -t. A szabály újabb fogalmak bevezetésével tovább pontosítható és általánosítható úgy, hogy a mellérendelő és alárendelő szerkezetekre egysegesen álljon.

Ez az eredmény része a generatív grammatika szabályrendszerének. Jegyezzük azonban meg, hogy a névmásítás szabálya független attól, hogy elfogadjuk-e a generatív nyelvelméletet vagy nem. A szabály fontos eredmény mindenfajta nyelvészeti kutatás számára. És ez a szabály csak egy a sok közül, melyet a generatív nyelvelmélet „fedezett fel”.

A névmásítás szabályának megfogalmazása egy további problémát is felvet. Nyilvánvalóan a leírás akkor is adekvát lenne, ha külön fogalmaznánk meg egy szabályt a mellérendelő szerkezetek és külön az alárendelő szerkezetek számára. Nyilvánvaló azonban, hogy rokon jelenségről van szó. Éppen ezért arra törekszünk, hogy a szabályszerűséget egyetlen szabályban fogalmazzuk meg. Ez következik többek között az egyszerűség kritériumából, amelyre a későbbiekben még visszatérünk.

Az egyszerűség kritériuma vezet el bennünket az adekvátság harmadik fokához: a magyarázati adekvátsághoz. A leírás adekvát a második szinten, mint

láttuk, ha a helyesen felismert nyelvi adatokat helyesen osztályozza, és ha a helyesen felismert nyelvi jelenségekre pontos szabályt ad. A magyarázat azonban ennél lényegesebben többet jelent. Így például a névmásítás szabályával kapcsolatban választ keresünk olyasféle kérdésekre mint (1)–(4):

(1) Mi a névmások funkciója? Erre a hagyománynak megfelelően azt válaszolhatjuk, hogy a névmásoknak általában kettős funkciója van: az anafora és a deixis. Az anafora egy már említett főnévre vagy főnévi csoportra utal, a deixis pedig a nyelvi kontextuson kívül álló tárgyra, személyre vonatkozik. Névmásítás esetén tehát anaforáról van szó. A névmásítás magyarázatához ez azonban nem elegendő. Kielégítőbb magyarázathoz vezethet el bennünket a következő gondolat. Mondanivalónk elején bevezethetjük annak a tárgynak vagy személynek a nevét, amelyről valamit mondani akarunk. Ha a továbbiakban ettől a személytől vagy tárgytól nem térünk el, akkor nem kell még egyszer megemlítenünk: elég, ha egy utalószócskával utalunk rá, vagy sokszor (legalábbis a magyarban) egyszerűen elhagyjuk. Ez az elv megmagyarázná a fent említett névmásítási esetek közül a mellérendelést és az alárendelések közül az (a) és (c) eseteket. A (d) eset megmagyarázása már bonyolultabb megfontolásokat kíván.

(2) A fentiekből már sejthetjük, hogy a névmásításnak valami köze lehet a téma-réma struktúrához. A magyarázatnak általában része annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy a megfigyelt jelenség milyen rokon jelenségekhez kapcsolódik. Nyilvánvalónak látszik, hogy névmásítani csak témát (tematikus elemeket) lehet. Ahhoz tehát, hogy (b) lehetetlenségét és (d) helyességét megmagyarázhassuk, azt kell megmutatnunk, hogy a mellékmondatban nem vezethetem be a főmondat témáját, ha a főmondat megelőzi a mellékmondatot. A főmondat és mellékmondat viszonyának továbbá a lineáris sorrend (a „megelőző” — reláció) gondos téma-réma elemzése választ ad erre a kérdésre is.

(3) Harmadik kérdésként felmerül az univerzalitás problémája. Amikor egy-egy adott nyelvben megvizsgáltunk egy nyelvi jelenséget, szükségszerűen felmerül a kérdés, hogy vajon ez a jelenség csak a vizsgált nyelvben található-e meg, vagy ennél általánosabb. Ha a jelenség más nyelvekben is megtalálható, akkor meg az a kérdés merül fel, hogy a vizsgált nyelv megfelelő szabálya eltér-e, és ha igen, mennyiben a más nyelvekre érvényes szabálytól. A teljes azonosság csak ritkán fordul elő. Így például a topikalizáció (más szóval: téma-réma felbontás; megjegyezzük, hogy a topikalizáció más értelemben is használatos) a természetes nyelveknek egy nagyon általános tulajdonsága, vagyis az új információ (szemben a már adottal) és az, amit állítunk (szemben azzal, amiről valamit állítunk) grammatikailag kitüntetett szerepet kap a mondatban. Ez a kitüntetett szerep jelölhető hangsúllyal (pl. a magyarban „*Péter* tanul angolul”), szórenddel (a hangsúly és a szórend sokszor összefügg egymással, pl. a magyarban „*Péter Párizsba* utazott”), külön morfémaival (pl. a japánban a *wa* és *ga*), kiemelő szerkezetekkel (pl. a franciában a „*c'est lui qui . . .*” szerkezet) és így tovább. A topikalizáció eszközei nyelvenként változhatnak, de a topikalizáció funkciója és szerepe a nyelvi kommunikációban univerzálisan jellemezhető. Ismert dolog az is, hogy a topikalizációval függ össze egy sor szintaktikai (transzformációs) szabály. Így például a passzívum képzése par excellence topikalizációs szabály. A topikalizáció következményei közé sorolhatjuk, mint már említettük, a névmásítást (pronominalizációt) és a törlést is: a tematikus elemek vagy névmásíthatók, vagy törölhetők, vagy mindkét művelet elvégezhető rajtuk. (18)-ban például a tematikus elemek törlését figyelhetjük meg.

(18) (a) Péter haragudott Jánosra és Béla is.

(Kire haragudott Péter?)

(b) Péter haragudott Jánosra és Bélára is.

(Ki haragudott Jánosra?)

(c) Péter Jánosra h a r a g u d o t t és Béla Károlyra.

(Ki haragudott kire?)

Az „x haragudott y-ra” mondatstruktúra háromféleképpen bontható fel témára és rémára, és a háromféle bontásnak háromféle törlés felel meg ((a) – (c)).

A topikalizáció tehát nemcsak egy szintaktikai szabály, mely bizonyos rokonságot mutat a névmásítással és törléssel, hanem a topicalizáció a legáltalánosabb szabály, mely ez utóbbi szabályokat magában foglalja. Ez az összefüggés, valamint a topikalizáció általános szabályai univerzális jellegűek.

(4) Egy elmélet akkor adekvát magyarázati szinten, ha lehetővé teszi a leíró szempontból adekvát alternatív megoldások közötti választást is. Már említettük, hogy a névmásításra tulajdonképpen két szabályt is adhatunk, egyet a mellérendelő szerkezetekre és egyet az alárendelő szerkezetekre. A két szabály azonban újabb fogalmak segítségével egyetlen szabály formájában is megfogalmazható. A generatív nyelvelmélet az egyszerűség kritériumára támaszkodva azt a megoldást, amely csak egy szabályt tartalmaz, magasabbra értékeli, mint azt, amely két szabállyal dolgozik. A szabályok megfogalmazásánál azonban nem annyira a formai egyszerűség a döntő, hanem a tartalmi egyszerűség: a rokon jelenségek egységes és általános jellemzésére kell törekedni. A megfelelő általánosítás hiánya mindig komoly érv valamely megoldás ellen, még akkor is, ha pillanatnyilag nem áll jobb megoldás rendelkezésünkre.

Az egyszerűség kritériuma tehát a következő szempontokat foglalja magában:

(a) formai egyszerűség: például két egyébként adekvát grammatika közül az a jobbik, amelyben kevesebb szabály van,

(b) tartalmi egyszerűség; például az összetartozó jelenségek egységes jellemzése jobb, mint minden egyes jelenség külön jellemzése.

Az adekvátság különböző fokai általános követelményeket támasztanak mindenféle nyelvi leírással szemben. Ha a fenti kritériumok szempontjából vizsgáljuk meg a nyelvészeti irodalmat, akkor könnyen láthatjuk, hogy sok munka nem éri el az adekvátság első szintjét sem. Ez annál inkább meglepő, mivel a fent említett kritériumokat talán mindenki elfogadja és természetesnek tartja.

Az adekvátság három kritériuma és az egyszerűség kritériuma lehetővé teszi egy-egy javasolt generatív szabály vagy szabályrendszer kiértékelését. E kritériumokat tehát a generatív grammatika megalkotásánál figyelembe kell vennünk. Az adekvátság legmagasabb fokát azonban csak úgy érhetjük el, ha elméletünket további hipotézisekkel gazdagítjuk.

5. Az elmélet gazdagodását kívánja szolgálni az a gondolat, hogy a szintaktikai struktúráknál két különböző szintet érdemes feltételezni: a mélystruktúra és a felszíni struktúra szintjét. E feltételezés szerint a grammatika rekurzív mechanizmusa csak mélystruktúrákat generálna, ezekből további szintaktikai szabályok (transzformációs szabályok) állítják elő a felszíni struktúrákat. Min alapszik ez a feltételezés?

A nyelvészek általános gyakorlata mondatvariánsok elemzésénél, hogy a variánsok közül egyet alapstruktúrának tekintenek, és a többit ehhez a struktúrához viszonyítják. Valószínű, hogy a magyar mondatok sorrendjének kutatói a (19) mondatvariánsok vizsgálatánál a (19) (a) mondatot tekintenek kiinduló mondatnak.

- (19) (a) Péternek van pénze.
 (b) Péternek pénze van.
 (c) Pénze Péternek van.
 (d) Pénze van Péternek.
 (e) Van Péternek pénze.
 (f) Van pénze Péternek.

Szórendi változásról csak akkor beszélhetünk, ha ezt a változást valamihez viszonyítjuk. Így például (19) többi variánsát az (e) mondatához is viszonyíthatnánk. Az a körülmény, hogy az (a) mondatot választjuk a viszonyítás alapjául, azzal függ össze, hogy az (a) mondat a jelöletlen variáns, a többi mondat általában bizonyos kontextusokat tételez fel, amelyek az (a) mondatnál nem szükségesek. A generatív grammatika itt csak abban különbözik a szokásos nyelvészeti gyakorlattól, hogy az (a) mondatnak megfelelő mondatstruktúrát tekinti mélystruktúrának, és a többi variánst szórendi transzformációval állítja elő. Természetesen az (a) mondat is felszíni mondat; míg azonban az (a) mondat felszíni struktúrája majdnem teljesen megegyezik a mondat mélystruktúrájával, ez nem áll a (b)–(f) mondatokra.

Hasonlóképpen a (20) mondatokról is feltételezhető, hogy ugyanarra a mélystruktúrára vezethető vissza:

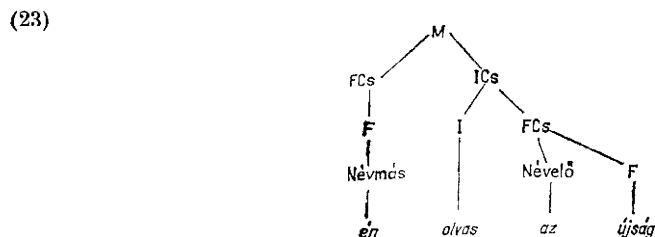
- (20) (a) Péter haragudott Jánosra és Béla is haragudott Jánosra.
 (b) Péter haragudott Jánosra és Béla is haragudott rá.
 (c) Péter haragudott Jánosra és Béla is ezt tette.
 (d) Péter haragudott Jánosra és Béla is.
 (e) Péter és Béla haragudott Jánosra.

Itt is az (a) mondat áll legközelebb a (20) mondatok mélystruktúrájához. (b) úgy áll elő (a)-ból, hogy „Jánosra”-t a második mondatban névmásítjuk; (c) esetén az egész igei csoportot „névmásítjuk”, (d) esetén az igei csoportot töröljük, végül (e) esetén a törlésen kívül az alanyi főnévi csoportokat közvetlenül egymás mellé helyezzük. A (b)–(e) mondatok generálásánál felhasznált szabályok nem ad hoc jellegűek, vagyis nemcsak ezeknek a mondatoknak a generálására szolgálnak, hanem a magyar nyelv grammatikájában általánosan érvényes szabályok. Azt is szoktuk mondani, hogy a (20) mondatoktól független okokból is szükség van rájuk. Ez a gondolat rendkívül fontos szempont annak eldöntésénél, hogy egy bizonyos generálási mód elfogadható-e vagy sem. Minden olyan megoldás „gyanús” ugyanis, amely új, más esetekben nem használható szabályokkal dolgozik.

Végül tekintsük a (21) és (22) mondatpárokat!

- (21) (a) Olvasom az újságot.
 (b) Én olvasom az újságot.
 (22) (a) Ne kiabálj!
 (b) Te ne kiabálj!

A (21) mondatokat is lényegében szinonimeknek tekintjük, (a) alanya éppúgy „én”, mint (b)-é. Itt azonban a jelöletlen mondat áll távolabb a mélystruktúrától. Feltételezhető ugyanis, hogy a két mondat, (21) (a) és (b) a következő mélystruktúrára megy vissza:

Hangsúlytalan esetben a névmási alanyt töröljük; ily módon, valamint morfológiai és fonológiai szabályok alkalmazásával áll elő (21) (a). Hasonló megfontolások érvényesek (22) (a) és (b)-re is.

A mélystruktúra tehát közös kiinduló struktúrája bizonyos szintaktikailag szinonim szerkezeteknek. A megfelelő mélystruktúra fölállításánál (posztulálásánál) a parafrázis (= szintaktikai szinonímia) fontos módszertani eszköz. Valamely M mondat mélystruktúrájának úgy kell kinéznie, hogy belőle általános (tehát a grammatikában másutt is ható) szintaktikai szabályokkal (transzformációkkal) M, valamint M minden parafrázisa előállítható legyen.

A mélystruktúra feltételezése tehát komoly eszközt ad kezünkbe rokon mondatok közti kapcsolatok megmagyarázásához.

Valamiféle kiinduló struktúrát minden generatív nyelvész elfogad. A vélemények azonban megoszlanak arra vonatkozóan, hogy ez a kiinduló vagy mélystruktúra hogyan nézzen ki. Ebben az összefüggésben érdemes megjegyeznünk: olyasfajta kérdés, hogy létezik-e mélystruktúra, fel sem tehető, mivel a mélystruktúra „létezése” nem ontológiai kérdés. A mélystruktúra a nyelvész hipotézise, mellyel bizonyos nyelvi jelenségeket kíván megmagyarázni. Ha nem sikerül célját elérnie, vagyis nem sikerül a nyelvi jelenségeket megmagyaráznia, amelyek magyarázatára a mélységstruktúra fogalmát megalkotta, akkor joggal mondhatjuk, hogy a mélystruktúra főlegfogalom, de azt nem mondhatjuk, hogy nincs mélystruktúra. A mélystruktúra körüli viták egyébként nem a mélystruktúra feltételezésének jogosultságát vagy indokoltságát vonták kétségbe, hanem csak egy bizonyos fajta mélystruktúrát. A generatív nyelvelmélet eredeti elképzelése szerint ugyanis a mélystruktúra a következőképpen definiálható:

A mélystruktúra a nyelvi leírásnak az a szintje, amely

- (a) egyedül határozza meg a mondatok jelentését;
- (b) amelyben a jelentésanalízis fontos mondattani kapcsolatok határozhatók meg;
- (c) mely egy sajátos fajta szintaktikai szabályrendszerrel állítható elő (mondat szerkezeti szabályokkal — szemben a transzformációs szabályokkal);
- (d) a lexikai elemek a (c) által generált struktúrákba e generálás lezárása után úgynevezett behelyettesítő transzformációk segítségével kerülnek be.

Az ily módon definiált mélységstruktúra több problémát vet fel. Először is felmerül a kérdés, hogy mit értsünk (a)-n. Ahelyett, hogy ezen a ponton a generatív nyelvelmélet részletes elemzésébe bocsátkoznánk, itt most csak arra utalunk, hogy (a) egyenértékű azzal a feltevéssel, hogy a transzformációk nem változtatják meg a jelentést. Joggal kérdezhetjük azonban, hogy miféle jelentést nem érintenek a transzformációk. Vegyük például a következő mondatot:

(24) Anna vasárnap Bécsbe utazott.

és (24)-re alkalmazzuk a topikalizáció szabályát!

- (25) (a) Anna utazott vasárnap Bécsbe.
(Ki utazott vasárnap Bécsbe?)
- (b) Anna vasárnap Bécsbe utazott.
(Hová utazott Anna vasárnap?)
- (c) Anna vasárnap utazott Bécsbe.
(Mikor utazott Anna Bécsbe?)
- (d) Anna vasárnap Bécsbe utazott.
(Mit csinált Anna vasárnap?)

és így tovább.

Nyilvánvaló, hogy (25)(a)–(d) nem teljesen egyenértékűek szemantikailag, (a) feltételezi (26) (a)-t, (b) (26) (b)-t, (c)-t és (d) (26) (d)-t.

- (a) Valaki vasárnap Bécsbe utazott.
- (26) (b) Anna vasárnap utazott valahová.

(c) Anna valamikor Bécsbe utazott.

(d) Anna valamit csinált vasárnap.

Ezeket a feltevéseket kontextuális feltevéseknek nevezhetjük. (25) mondatainak tehát különbözők a kontextuális feltevései. Mindegyik mondatban azonban, függetlenül ezektől a kontextuális feltevésektől, *Anna*, *utazott*, *Bécsbe* és *vasárnap* szerepel és ezeknek az elemeknek egymáshoz való szintaktikai-szemantikai viszonya minden mondatban azonos (*Anna* az alanya mindegyik mondatnak stb.). Ennek következtében elképzelhető, hogy ez a jelentésváltozás nem lényegi. Mielőtt azonban megkísérelnénk megfogalmazni azt a jelentésfajtát, amit a mélystruktúra teljesen meghatározhat, vizsgáljunk meg még egy jelentésfajtát. A (b) mondat transzformációs variánsa az (a) mondatnak:

(27) (a) Ha Péter Stockholmba költözött, akkor Svédországban maradt.

(b) Péter Svédországban maradt, ha Stockholmba költözött.

A (b) mondatból következik, hogy Péternek előzőleg is Svédországban kellett lennie; ez a következmény nem lép azonban fel (a)-nál. Tegyük fel például, hogy Péter Budapestről Stockholmba költözött; akkor ebből már következtethetünk arra, hogy nem tért vissza Budapestre, azaz, hogy Svédországban maradt. A (b) mondat esetén viszont ez a helyzet nem képzelhető el. A (b) mondatához kapcsolódó feltevést nevezhetjük előfeltevésnek. (b)-nek tehát előfeltevése, hogy Péter esetleges Stockholmba költözése előtt is Svédországban volt. Az (a) mondatnak ez nem előfeltevése (legalábbis nem föltétlenül), (27) esetében tehát két transzformációs szempontból rokon mondat között előfeltevésbeli (preszuppozíciós) különbségeket találtunk. Ha a fent említett előfeltevés nem teljesül, akkor a (b) mondat helytelen, ha viszont teljesül, akkor helyes. Az előfeltevéseket olyan feltételeknek tekintjük, amelyeknek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondat érvényes legyen. Az előfeltevések tehát szintén nem a mondat tulajdonképpeni jelentését fejezik ki, hanem inkább állításunkhoz kapcsolódó feltételeket képviselnek.

A fenti megfontolások szerint elképzelhető, hogy a mélystruktúrától csak azt követeljük meg, hogy a kontextuális feltevésektől és előfeltevésektől (és talán néhány más jelentésfajtától) különböző úgynevezett kognitív jelentést határozza meg. Így például a

(28) Péter agglegény

kognitív jelentése a következőképpen írható le

(29) $\text{Élő}(x) \wedge \text{Ember}(x) \wedge \text{Férfi}(x) \wedge$

$\wedge \text{Felnőtt}(x) \wedge \text{Nőtlen}(x)$

vagyis (28) igaz, ha Péter élő, ember, férfi, felnőtt és nőtlen, de hamis, ha Péter vagy nem élő, vagy nem ember, vagy nem férfi vagy nem felnőtt vagy nem nőtlen (vagy ezek valamely kombinációja). Nyelvészeti szempontból természetesen nem az a fontos kérdés, hogy egy adott mondatnak (ítéletnek) mi az igazságértéke (tehát hogy adott esetben igaz-e vagy hamis), hanem az, hogy milyen feltételek teljesülése mellett lehet igaz vagy hamis. Ha a lényegi jelentést (kognitív jelentést) így definiáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy (25) mondatainak ugyanaz lesz a kognitív jelentésük. Ugyanez vonatkozik (27)-re is. Mondhatjuk-e ezek után, hogy a mélystruktúra meghatározza a kognitív jelentést, és hogy a transzformációk csak az olyan jelentésfajtákat változtathatják meg, mint a kontextuális feltevések és az előfeltevések? A válasz nem egyszerű. Először is tudunk olyan példáról, ahol a transzformációk a kognitív jelentést is megváltoztatják.

(30) (a) Ausztriában németül beszélnek.

(b) Ausztriában beszélnek németül.

Ha (b)-t kimerítő válasznak tekintjük a következő kérdésre: Hol beszélnek németül? akkor (b) nyilván nem igaz. Ugyanakkor viszont (30) (a) igaz. Hasonló problémával talál-

kozunk az úgynevezett kvantorszók (a logikából vett kifejezés, olyan szók, mint például *sok, néhány, egy, minden, mindegyik* stb.) esetén is:

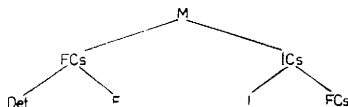
- (31) (a) Minden magyar ellátogatott három idegen országba.
(b) Három idegen országba minden magyar ellátogatott.

Az (a) mondatban minden egyes magyar más-más három országba is ellátogathatott, a (b) mondatban azonban minden magyar ugyanabba a három országba látogatott el. Ha tehát hipotézisünket fenn akarjuk tartani, akkor (30) (a) és (b), valamint (31) (a) és (b) számára különböző mélystruktúrákat kell felvennünk. Ez azonban azt jelentené, hogy a transzformációk jelentéstartását hipotézis helyett kritériumként kezeljük. Ahhoz, hogy a feltevés hipotézis jellege megmaradjon, a feltevéstől független szintaktikai érvekkel kellene igazolnunk, hogy (30) (a) és (b), illetve (31) (a) és (b) különböző mélystruktúrákra vezető visszafordítások.

A probléma tehát világos: az a feltevés, hogy a mélystruktúra meghatározza a jelentést, csak bizonyos módosításokkal tartható fenn. Ha az előfeltevéseket és a kontextuális feltevéseket kizárjuk a mélystruktúrából, akkor e jelentésfajtákat másképpen kell tudnunk megmagyarázni. Ugyanakkor viszont a kognitív jelentéssel kapcsolatban is számos, máig is tisztázatlan probléma merül fel.

Térjünk most a mélystruktúra definíciójában szereplő második feltételre, (b)-re.

A generatív grammatika eleinte abból a feltevésből indult ki, hogy a szemantikailag releváns szintaktikai relációk a következők: alany, állítmány, tárgy stb., amelyeket a mélystruktúra szerkezeti felépítése alapján határozott meg, azaz például a mondat alanya az a főnévi csoport, melyet a mondat kategóriája M közvetlenül dominál (amelynek közvetlen fölérendelt kategóriája a mondat szerkezetben (M = mondat, FCs = főnévi csoport, ICs = igei csoport, Det = determináns, F = főnév, I = ige) M közvetlenül dominálja a baloldali FCs-t és ICs-t, FCs közvetlenül dominálja Det-et és F-t stb. Vagy másképpen: a baloldali FCs közvetlenül fölérendelt kategóriája M, Det és F közvetlenül fölérendelt kategóriája FCs stb. Erre joggal azt válaszolhatjuk, hogy ezek a kategóriák

nem a mélystruktúrában relevánsak, hanem a felszíni struktúrában, és nem a jelentést határozzák meg, hanem a felszíni struktúrában betölthető pozíciót, az egyeztetést stb. A (32) mondatban az a körülmény, hogy Péter a mondat grammatikai alanya, szemantikailag nem releváns:

- (32) Péter Jánostól két pofont kapott.

Hasonlóan (33)-ban „a virágok” grammatikai alany volta nem játszik semmiféle szerepet a mondat jelentése szempontjából.

(33) A virágok, amelyeket tegnap Pétertől születésnapomra kaptam, nagyon szépek. Itt „szép” egyezik az alannyal, éppúgy többes számban áll, mint „virág”. Ezenkívül a mondat alanyából transzformáció révén a mondat tárgya állhat elő és a mondat tárgyából alany, anélkül hogy közben a kognitív jelentés megváltozott volna. Ez a helyzet a szenvedő szerkezeteknél:

- (34) (a) Peter hat das Buch gekauft.
(b) Das Buch wurde von Peter gekauft.

Ugyanakkor a szemantikailag valóban releváns relációk nem definiálhatók a szokásos

mélystruktúra-konfiguráció alapján. Ha például (32)-t (35)-tel vetjük egybe, akkor láthatjuk, hogy a két grammatikai alany lényegesen különböző szemantikai funkciót tölt be a két mondatban. (32)-ben elszenvedi a cselekvést („szenvedő alany”), (33)-ban pedig elköveti („agens”). Hasonló megfontolások érvényesek a grammatikai tárgyra is. (35) (a) és (b)-ben két különböző tárgyat találunk.

(35) (a) Péter cikkeket írt.

(b) Péter agyonütötte a legyet.

(35) (a)-ban a tárgy Péter tevékenysége révén jött létre (eredménytárgy), (b)-ben pedig Péter tevékenysége egy meglevő tárgyat érint (iránytárgy). Végül egy harmadik példát véve, (36) (a) és (b) két különböző *-val*, *-vel* ragos határozót tartalmaz.

(36) (a) Péter kalapáccsal szöget üt a falba.

(b) Mária legyezővel a kezében táncolt.

(36) (a)-ban *-val*, *-vel* ragos határozó valóságos, a téma lényeges „kelléke”, (36) (b)-ben az eszközhatózó másodlagos, „díszítő” jellegű.

A fentiek alapján a következő következtetésre juthatunk. A mondatrészek közötti szemantikai relációk magyarázatához nem elegendő a szokásos módon definiált szintaktikai mélystruktúra. Két megoldás képzelhető el: vagy olyan mélystruktúrából kell kiindulni, amely a különböző „szerepeket”, amelyeket az egyes mondatrészek betölthetnek, explicitté teszi (ez az úgynevezett esetgrammatika), vagy pedig egy olyan szemantikai mélystruktúrából, amely lehetővé teszi a mondatrészek közötti szemantikai relációk meghatározását. Nem arról van tehát szó, hogy a mélystruktúra fogalmát fel kell adnunk, hanem arról, hogy másfajta mélystruktúrára van szükség, mint amit eredetileg feltételezünk.

A mélystruktúra definíciójában szereplő harmadik kikötéssel, (c)-vel kapcsolatban nincs különösebb megjegyezni valónk. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy akárhogy is fogalmazzuk meg a mélystruktúrát (szintaktikai, esetgrammatikai vagy szemantikai alapon), ennek a mélystruktúrának a generálásához másfajta szabályokra van szükség, mint a felszíni struktúra generálásához.

A negyedik feltétel (d) is felvet néhány problémát. Ezek közül csak egyre kívánunk itt utalni: a szóalkotás kérdésére. A szóalkotás sokszor világos szintaktikai összefüggésekre vezethető vissza. Köztudott dolog, hogy az olyan összetételek, mint például „vasgolyók”, „rézagyú”, „bőr cipő” (37)-szerű szintaktikai struktúrából származtathatók:

(37) x, mely y-ből készült (van),

amiből transzformációs szabály állítja elő a megfelelő összetételeket. Az ily módon alkotott szók gyakori tulajdonsága a lexikalizáció, azaz ezek a szók gyakran vagy teljesen elveszítik eredeti jelentésüket, vagy olyan jelentéselemekkel gazdagodnak, amelyek e szók összetevőiből nem származtathatók: az *aranylakodalom* nem aranyból való lakodalom, a *vasmacska* nem vasból való macska, a *vaskéz* nem vasból való kéz, a *vasút* nem vasból való út, az *aranyér* nem (vagy legalábbis nem mindig) aranyból való ér stb.

A jelenség általánosan ismert és nem szorul bővebb magyarázatra. Ha mármost az összetételeket transzformációs szabályok segítségével generáljuk, honnan vegyük ezt a plusz információt, vagy a teljesen új jelentést? Vagy arról kell tehát lemondanunk, hogy a szóalkotást, szintaktikailag oldjuk meg, vagy pedig arról a feltevésről, hogy a szintaktikai mélystruktúra meghatározza a jelentést, és tartalmazza az összes lexikai információt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szóalkotás általában sok problémát vet fel, és helye a grammatikában egyáltalán nem világos.

A fentiek alapján annyit leszögezhetünk, hogy a nyelvi leírás számára valamiféle mélystruktúra posztulálása mindenképpen hasznosnak látszik, hogy azonban ez a mélystruktúra részleteiben milyen tulajdonságokkal rendelkezzen, azt ma még korai lenne eldönteni.

Tegyük most fel, hogy a generatív nyelvelmélet rendelkezik megfelelő mélystruktúra-fogalommal és nézzük meg, hogy milyen további feltevést javasol az elmélet a természetes nyelvek grammatikájának belső struktúrájára vonatkozóan.

6. A generatív nyelvelmélet minden grammatika számára azt a célt tűzi ki, hogy bármely mondat m hangalakját egy j_m jelentéssel lehessen összekapcsolni. Más szóval, a grammatikától (m, j_m) -párok generálását követeljük meg. Ezt a célt a generatív grammatika csak úgy érheti el, ha a szintaxison kívül egy szemantikaelméletet és egy fonológiai szabályrendszert is tartalmaz.

A szintaxis a generatív grammatika felfogása szerint legalább két szintből áll: a mélystruktúrát generáló szintből és a felszíni struktúrát generáló szintből. Nevezzük a hagyományoknak megfelelően a szintaxisnak azt a komponensét, amely mélystruktúrákat generál, *bázis-komponensnek* és a felszíni struktúrákat generáló komponens *transzformációs komponensnek*. A grammatikának tartalmaznia kell a szintaxison kívül egy *szemantikai komponens*t, amely a mondatok jelentését és a mondatok közötti jelentésszefüggéseket írja le, egy *morfológiai komponens*t, amely az adott nyelv morfológiai szabályait tartalmazza, egy *fonológiai komponens*t, amely az adott nyelv hangtörvényeit tartalmazza és végül egy *pragmatikai komponens*t, amely a megnyilatkozások (nem a mondatok) konkrét helyzetekben való használatának szabályaival foglalkozik.

A grammatika különböző „szintekre” való felosztása természetesen nem új. A generatív nyelvelmélet kísérelte meg azonban először az egyes komponensek következetes szétválasztását. A hagyományos grammatika sokszor azért nem tudott kellő eredményt felmutatni, mert állandóan keveredtek benne a szintaktikai és szemantikai szempontok. Szintaktikai kategóriákat gyakran szemantikai eszközökkel határoztak meg, ott is, ahol erre nem lett volna szükség. A generatív nyelvelmélet egyik alapfeltevése, hogy az egyes komponensek élesen elhatárolhatók egymástól. Ez többek között azt jelenti, hogy a szintaktikai szabályok indokolása csak szigorúan szintaktikai alapon történhet, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy egy-egy szintaktikai szabálynak szemantikai kihatásai is lehetnek. Ugyanakkor azonban a komponensek egymástól való éles elválasztása azt is jelenti, hogy a szintaktikai szabályok természetüket és lényegüket tekintve mások, mint a szemantikai szabályok, és éppen ezért a kétféle szabály nem keveredhet egymással a grammatikában. Ugyanez áll a morfológiai és fonológiai szabályokra is: egy morfológiai szabály tartalmát tekintve lényegesen más, mint egy fonológiai szabály. Formai szempontból azonban mindkét szabály egyforma tulajdonságokkal rendelkezhet. A generatív grammatikának belső szerkezetére vonatkozóan tehát feltételezzük, hogy különböző komponensekből áll, amelyek egymástól élesen elválnak (1. sz. feltevés).

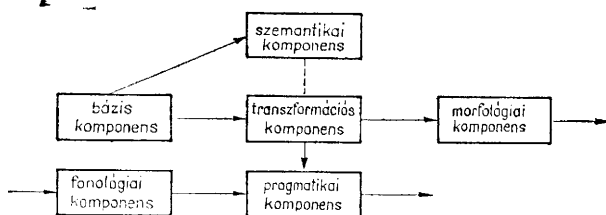
Ugyanakkor a generatív nyelvelméletben azt is feltesszük (2. sz. feltevés), hogy az egyes komponensek nem függetlenek egymástól, azaz tagadjuk az „autonóm szemantika”, „autonóm fonológia”, „autonóm morfológia” fogalmát. Egy adekvát fonológiai vagy morfológiai leírásnak tekintetbe kell vennie a szintaktikai struktúrát, de egy adekvát szintaktikai leírásnak is látnia kell, hogy egy-egy szintaktikai struktúrának mik a fonológiai vagy morfológiai következményei. Hasonló megfontolások érvényesek a többi komponensre is.

Az eddig említett két feltevés is felvet bizonyos eddig megoldatlan problémákat (ilyen pl. a hangsúly és a jelentés kölcsönhatása), a legtöbb vitát mégis a harmadik feltevés váltotta ki.

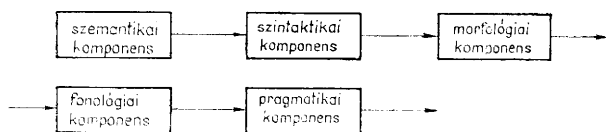
A grammatika komponenseire vonatkozó harmadik feltevés így hangzik: a komponensek nemcsak hogy nem függetlenek egymástól, hanem bizonyos hierarchikus rend-

szert alkotnak. Mármint elvileg többféle hierarchikus rendszer képzelhető el, valójában azonban csak kétféle modellel találkozunk. Ezek a következők:

(38)(a)

(b)

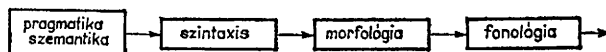
A (38) (a) modellt szokták standard modellnek tekinteni, a (b)-t pedig generatív szemantikának. A standard modellben a rekurzív („generáló”) komponens a bázis, amely szintaktikai mélystruktúrákat generál. Ezek a mélystruktúrák elegendő információt tartalmaznak a szemantikai komponens számára, amely ezeket a struktúrákat jelentésük szempontjából értelmezi (interpretálja). A mélystruktúrákból transzformációs szabályok segítségével kapjuk a felszíni struktúrákat, amelyeket a morfológiai komponens igazít ki morfológiailag („összerakja” a megfelelő morfémákat), és a fonológiai komponens lát el hangalakkal. Végül az így kapott struktúrákat a pragmatikai komponens értékeli a különböző beszédhelyzetekben betöltött szerepük szerint. A generatív szemantikában a rekurzív komponens a szemantika, amely szemantikai mélystruktúrákat generál. Ezeket a struktúrákat transzformációs szabályok alakítják át felszíni struktúrákká. A többi lépés az előző modellekével megegyezik. A két modell közti lényeges különbség tehát abban van, hogy a standard modellben a szintaxis generál és a szemantika interpretál, míg a generatív szemantika modelljében a szemantika szintaxissal együtt generál, interpretál. A kettő közti választás többek között attól függ, hogy miféle mélystruktúra mellett törünk lándzsát. Mindegyik modellnek vannak előnyei és hátrányai: a standard elmélet könnyebben boldogul a szintaktikai struktúrával, de nem mindig tudja megoldani a szemantikai értelmezést. A generatív szemantika ezzel szemben könnyebben oldja meg a szemantikai problémákat, nehézséget jelent azonban számára a szemantikai struktúrák szintaktikai struktúrákká való átalakítása.

A két modell közti választás attól is függ, hogy milyen jellegű nyelvi jelenségeket akarunk megmagyarázni. A kvantorszók viselkedése például keményebb problémát jelent a standard modell számára, mint a generatív szemantika számára. Ugyanakkor a lexikai jelentés és a szintaktikai jelentés könnyebben szétválasztható a standard modellben, mint a generatív szemantikában: a generatív szemantika jelenlegi formájában nem boldogul a lexikai jelentéssel annak sokszor idioszinkratikus (nem rendszerezhető, szabálytalan, véletlenszerű) jellege miatt. Következtethetünk-e ezekből a nehézségekből, vagyis abból, hogy az egyik modell sem kielégítő, arra, hogy az egész elmélet nem jó? Ilyenfajta következtetés két okból is helytelen. Először is azért, mert abból, hogy egy modell nehézségekkel küzd, még nem következik, hogy a modell ab ovo helytelen, hiszen állandóan születnek újabb meg újabb megoldások, amelyek, ha nem is teljesen kielégítőek,

a legtöbb esetben egy-egy lépéssel közelebb visznek bennünket a probléma megoldásához. A másik ok, ami miatt a fenti következtetés helytelen, az, hogy a generatív elmélet nemcsak a (38)-ban vázolt két lehetőséget engedi meg. Tehát ha ki is derülne, hogy (38) (a) vagy (b) vagy mindkettő belső okoknál fogva képtelen leírni a természetes nyelveket, ebből még mindig nem következne, hogy a generatív nyelvelmélet helytelen. (Természetesen az elmélet helyessége nem tekinthető bizonyítottottnak.) Az elmélet tulajdonképpen feltételeket szab arra vonatkozóan, hogy milyen követelményeknek kell egy modellnek eleget tennie, de azt nem határozza meg, hogy milyen legyen a modell belső felépítése. Az eddigi modellek hiányosságai is a generatív nyelvelmélet általános követelményeinek alkalmazásával kerültek napvilágra.

Térjünk még egyszer vissza a (38) alatti modellekhez. Figyelembe véve a sokféle komponenst, felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért csak ez a kétféle modell született. Emlékeztetünk arra, hogy a generatív nyelvelmélet szerint a grammatika valamelyik komponensének rekurzív szabályokat kell tartalmaznia. Mármost sem a morfológiai, sem pedig a fonológiai komponens nem képes mondatstruktúrák generálására, éppen ezért a megkívánt rekurzió sem lehetett ezeknek a komponenseknek a tulajdonsága. A pragmatikai komponens pedig eredetileg nem szerepelt a modellben, szükségessége csak a legutóbbi években vált nyilvánvalóvá, és róla való ismereteink egyelőre még nagyon gyérek. Elvileg azonban elképzelhető, hogy kommunikációs szándékokat „generálunk”, amelyeket aztán lexikalizálunk és szintaktikai köntösbe öltöztetünk. Valahogy így:

(39)

Ebben az esetben a pragmatika és a szemantika nem válna el élesen egymástól. Egy ilyesfajta modell is összeegyeztethető lenne a generatív nyelvelmélet követelményeivel.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy különbséget kell tennünk generatív grammatika és generatív nyelvelmélet között. A generatív nyelvelmélet elveit kísérl meg a generatív grammatika egy adott nyelv leírásában megvalósítani. Ehhez a leíráshoz modellre van szüksége. Ennek a modellnek vannak univerzális, minden természetes nyelvre érvényes részei — ennyiben a modell hipotézisként részévé válik a generatív nyelvelméletnek. Egyes részei viszont csak valamely adott nyelv leírására szolgálnak. A generatív nyelvész feladata, hogy az univerzális és nem univerzális tulajdonságokat gondosan elkülönítse egymástól.

A generatív nyelvelmélet bírálatánál is külön kell választani magát az elméletet és az elmélet keretén belül kidolgozott modellt. A generatív nyelvelmélettel szemben például felhozható, hogy egyes kritériumai sokszor túlságosan az intuícóra támaszkodnak és nehezen ellenőrizhetők (mit mondjunk ebben az esetben a nem generatív elmélet-ről?), vagy hogy maga a generálás gondolata helytelen, mert egy elképzelt (ideális) anyanyelvi beszélő/hallgató nyelvének működését írja le, nem pedig az aktuális beszélőben vagy hallgatóban végbemenő folyamatot. Ez utóbbi érv viszont olyasmit kér számon a generatív nyelvelmélettől, amit nem tart feladatának vagy legalábbis nem közvetlen feladatának. A nyelvi kompetencia, amely minden nyelvi folyamatnak alapja, nem írható le kellő absztrakció nélkül. Ezért fogadható el az az elképzelés, hogy a kompetencia leírásánál nem kell különbséget tenni beszélő és hallgató között. Más természetesen a helyzet a performancia, a beszéd leírásánál. Így tehát az egész kérdés a kompetencia és performancia megkülönböztetésére megy vissza. Erről is lehet, és kell is vitatkozni, de nem szabad szem előtt téveszteni az elmélet célkitűzéseit, és csak olyasmit vethetünk szemére, amit szeretne, de nem tud megmagyarázni, nem pedig olyat, amit nem tud, de nem is tart feladatának megmagyarázni.

A generatív nyelvelmélettel kapcsolatban gyakran hallható kifogás az, hogy formalisztikus és hogy egyenlőségjelet tesz a nyelv szabályai és a logika szabályai között. Ennek az ellenvetésnek csak az első része jogosult: a generatív nyelvelmélet valóban arra törekszik, hogy a természetes nyelvek szabályszerűségeit egzakt módon írja le. A leírás egzaktságából viszont már következik a formalizálhatóság lehetősége, vagyis a formalizálás csak lehetséges, de nem szükséges következménye a nyelvi leírás egzaktságának. A generatív nyelvelméletnek éppen ebben rejlik egyik nagy erénye: ha eredményei nem lennének formalizálhatók, akkor nem lennének igazi eredmények. Ugyanakkor viszont óvakodnunk kell az elhamarkodott formalizálástól. A formalizálás nem lehet öncél, csak akkor van értelme, ha új összefüggések felismeréséhez vezet. Éppen ezért egy ismert szabály képletszerű kifejezése önmagában még nem eredmény. Ami a második ellenvetést illeti, a generatív nyelvelmélet művelői mindig is hangoztatták, hogy a nyelvi rendszer nem azonos egy logikai rendszerrel sem. A logika formalizmusa nem elégséges a természetes nyelvek leírására. Éppen ezért sokan a logika rendszerének megfelelő megváltoztatását tűzték ki célul, oly módon, hogy a természetes nyelvek leírására felhasználható legyen („természetes logika”).

A pszichológiai realitás kérdése a kompetencia leírásával kapcsolatban is felmerült. Igaz, azt senki sem követeli egy nyelvelmélettől, hogy pszichológiai folyamatokat modellezzen, de nem mindegy, hogy a nyelvelmélet hogyan éri el a célját, azaz hogy milyen követelményeket támaszt a grammatikával szemben. Az absztrakció ugyanis veszélyeket is rejt magában, és a nyelvelmélet „formalisztikus jellege” nem mindig alaptalan vád. Ugyanakkor a pszichológiai realitás kérdése sem világos, mivel a pszichológiai folyamatok éppúgy ellenőrizhetetlenek, mint a bennünk végbemenő „nyelvi folyamatok”, vagy legalábbis ugyanolyan mértékben megközelíthetetlenek. Egy pszichológiailag realisabb nyelvelmélet ugyan valószínűleg magasabb érdemjegyet kapna, mint egy a pszichológiai realitástól elrugaszkodó elmélet, de egyelőre nem rendelkezünk megbízható mércével ahhoz, hogy ezt a kérdést eldönthessük.

Egy adott modellel kapcsolatban már más jellegű kifogásaink lehetnek. A standard modell és a generatív szemantika vázlatos összehasonlításánál már láttuk, hogy miféle érvek szólhatnak a standard elmélet ellen és a generatív szemantika mellett, vagy fordítva a generatív szemantika ellen és a standard elmélet mellett. Ezek az érvek az egész modell felépítését érintik. Sokszor azonban kifogásolhatunk egy-egy szabályt is. A generatív grammatika egyik alap gondolata volt például már a kezdet kezdetén, hogy a melléknévi jelzőket célszerű kopulát tartalmazó (névszói vagy névszói-igei állítmányt tartalmazó) mondatból transzformációval származtatni. Ezek szerint a (40) mondat a (41) alatti mondatokból állna össze:

(40) Láttam az öreg embert.

(41) (a) Láttam az embert.

(b) Az ember öreg.

A generatív grammatika művelői (és ellenfelei) azonban hamar észrevették, hogy ez a szabály nem általános. Így például (42) nem vezethető le (43)-ból:

(42) néhai elnök

(43) + az elnök néhai

Ugyanez áll (44)–(45)-re és (46)–(47)-re:

(44) előző feleség

(45) + a feleség előző

(46) az utóbbi kérdés

(47) + a kérdés utóbbi

Kivételekről minden grammatika tud, így tehát elképzelhető, hogy a (42), (44) és (46)-ban szereplő jelzők egyszerűen kivételnek tekinthetők (a generatív grammatikában külön

„kivételt jelentő jegyet” kapnának). Ebben az esetben a (40)–(41)-ben bemutatott szabály még mindig érvényes lenne, csak egyszerűen nem vonatkozna a kivételekre. A további kutatások azonban kimutatták, hogy ez a megoldás nem kielégítő. Egyrészt a „kivételek” száma sokkal nagyobb, mint eredetileg gondoltuk, másrészt a kivételek „kivétel jellege” legtöbb esetben általánosan jellemezhető (azaz: megmagyarázható). Így például a fent idézett példákban „néhai”, „előző” és „utóbbi” (idődeixist az időtengely valamely pontjára történő utalást) foglal magában, azaz az utána következő főnév által jelölt személyt vagy tárgyat elhelyezi az időben. Más esetekben lexikológiai egységekről van szó, amelyek épp azért lexikológiai egységek, mert nem bonthatók fel elemekre. Ilyenek

- (48) címzetes docens
 egyetemi hallgató
 kereskedelmi dolgozó
 tiszteletbeli tag

További vizsgálatok tovább pontosították az eredményt. Így például (49) (50) megfelelő mondataiból származtatható:

- (49) (a) katonai létesítmény
 (b) stilisztikai elemzés
 (c) vidéki szervezet
 (d) egyetemi épület
 (50) (a) a létesítmény katonai
 (b) az elemzés stilisztikai
 (c) a szervezet vidéki
 (d) az épület egyetemi

Ugyanakkor viszont (51) szerkezetei nem származtathatók (52) megfelelő szerkezeteiből:

- (51) (a) városi fejlődés
 (b) szocialista újjáépítés
 (c) kapitalista kizsákmányolás
 (d) szocialista építés
 (52) (a) a fejlődés városi
 (b) az újjáépítés szocialista
 (c) a kizsákmányolás kapitalista
 (d) az építés szocialista

Ez a körülmény nyilvánvalóan nem tulajdonítható az (51) (a)–(d)-ben előforduló jelzőknek, hanem inkább a jelzett szók jelentésével függ össze. Ha a (49) és (51) szerkezetekben található jelzett szókat egymással összehasonlítjuk, akkor szembetűnik, hogy (49) jelzett szói valamilyen tevékenység eredményét fejezik ki, míg (51)-ben a jelzett szók jobban megtartották igei természetüket, és folyamatra vagy tevékenységre utalnak. A jelzők transzformációs származtatása csak a (49)-ben található jelzett szók esetén lehetséges.

Összefoglalva: a jelző + jelzett szó problémája lényegében bonyolultabb, mint azt a korai generatív grammatika művelői hitték. A (40)–(41) szabállyal szemben elhangzott kritikák a módszer finomításához vezettek. A kutatók mindinkább azt az elvet követték, hogy nem elég megállapítani, hogy valamely jelző nem származtatható nominális mondatból, arra is választ kell adni, hogy ennek mi az oka. Mint láttuk, lehetséges hogy a jelző egy szemantikailag egységesen jellemezhető osztályhoz tartozik, és szemantikai okokból nem választható el a jelzett szótól. Az is lehet azonban, hogy a főnév jelentése akadályozza meg a nominális mondat képzését. Ezzel eltértünk ugyan a generatív grammatika eredeti elképzelésétől, de még mindig a generatív grammatikán belül maradtunk. Egy szabály helyettesítése egy jobb szabállyal éppúgy nem jelentheti a generatív

grammatika (egy adott modell) elvetését, mint ahogy egy adott modell helyettesítése egy adekvátabb modellel nem jelenti a generatív nyelvelmélet elvetését.

A jelzők származtatásának még ennyire vázlatos ismertetése is elegendő talán ahhoz, hogy megállapíthassuk: a jelzők viselkedésének leírása olyan eredmény, amely független az alkalmazott modelltől vagy elmélettől: kézzelfogható, világos, mindenki számára használható. Ugyanakkor azonban ezt az eredményt generatív módszerek alkalmazásával sikerült elérni, ami a módszer helyességét bizonyítja.

Ez vezet el bennünket egy újabb gondolathoz. A generatív nyelvelméletet kétféleképpen értékelhetjük: egyrészt elméleti értékei, másrészt azoknak a konkrét eredményeknek az alapján, amelyeket az elmélet révén nyertünk. A nyelvtenár vagy az alkalmazott nyelvész természetesen felhasználhatja a generatív nyelvelmélet néhány gyakorlati eredményét anélkül, hogy művelné az elméletet. Az eredmények azonban sohasem olyanok, hogy a „gyakorló nyelvész” felhasználhatná őket az elmélet ismerete nélkül.

7. A generatív nyelvelmélet nem kívánja megmagyarázni a természetes nyelvek minden jelenségét. A generatív grammatika sem törekszik arra, hogy valamely nyelv grammatikáját kimerítően leírja. Egy teljes grammatika megalkotása nemcsak gyakorlatilag megvalósíthatatlan célkitűzés, hanem egy ilyen grammatika gyakorlatilag használhatatlan és elméletileg érdektelen lenne. Gyakorlati használhatatlansága abból eredne, hogy rendkívül sok szabályt és még több kivételt tartalmazna. A gyakorlatilag jól használható grammatika csak az adott helyre vonatkozó legfontosabb információkat tartalmazza, és ily módon átsegítheti az idegen nyelvet tanulót a kezdeti nehézségeken. A nyelv sok szabályát az adott nyelvvel való közvetlen érintkezés révén sajátítjuk el. (Ezt szokták „nyelvérzéknak” nevezni.) Egy teljes grammatika azonban elméletileg is haszontalan, mégpedig azért, mert szükségszerűen tartalmaznia kell az adott nyelv nem rendszerezhető, idioszinkratikus tulajdonságait is, tehát minden szabály mellett fel kellene sorolni az összes kivételt is, így a grammatika leltárrá válna.

A generatív nyelvelmélet a nyelv rendszerezhető, a nyelvi struktúrát meghatározó tulajdonságait kívánja megmagyarázni. Ezek a tulajdonságok nem képezik a teljes nyelvet, de annak legfontosabb részét alkotják. Ha azt kérdezzük, hogy hogyan működik egy nyelv, akkor erre nem azzal válaszolunk, hogy felsorolunk egy sor kivételt vagy idioszinkratikus jelenséget. A rendszerezhetőség is mást jelent a generatív nyelvelméletben, mint a hagyományos nyelvészetben. A szótár például a generatív nyelvelmélet felfogása szerint nem képez szigorú rendszert, mert a szótári jelentés (lexikai jelentés) a mondat-jelentéssel szemben nem határozható meg pontosan. A szinonímia éppen azért nem definiálható kielégítő módon, mert az adottnak tekintett szótári jelentések nem pontosak. A szómagyarázatok csak egy bizonyos fokig pontosíthatók vagy tehetők explicitté. A szókészlet nagy része éppen ezért kívül esik az elméleti nyelvész érdeklődésén. A szókészletből elsősorban azok a szavak érdeklik, amelyek a mondatban fontos szemantikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Ezért fordul figyelmre a kvantorszók (*sok, kevés, összes, mind* stb.), a névelők, a modalitást kifejező szavak (*lehet, kell, valószínű, elképzelhető*) és bizonyos típusú predikátumok (pl. implikatív predikátumok) felé. Egy nyelvi probléma csak akkor érdekli, ha a probléma megoldása vagy megfogalmazása révén megfelelő általánosításra juthat.

Hasonló okokból kívül esik a generatív nyelvész érdeklődési körén az olyan kérdések vizsgálata, amelyek a társadalmi valóság és a gondolkodás viszonyát tükrözik. Így például aligha a generatív nyelvelmélet feladata annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy társadalmi vagy politikai előítéletek hogyan tükröződnek a nyelvben. Ezeknek és hasonló kérdéseknek a vizsgálatát azonban nem kívánja kirekeszteni a nyelvészetből. Éppen ezért helytelen lenne a generatív nyelvelmélet ellen azzal érvelni, hogy nem szentel

kellő figyelmet a lexikológiának vagy a szociolingvisztikának. Nem egy elméleti nyelvész szívesen elidőzik a tulajdonképpeni nyelvelméleten kívül eső területen, mivel valójában minden érdekli, ami a nyelvhez kapcsolódik, az is, hogy hogyan mondják ezt vagy azt tagalóul, mert talán még ebből is tud elméleti következtetéseket levonni. A nyelvtudomány fejlődése nem zárult le; lehet, hogy olyan kérdések, amelyeket ma elméletileg érdekelnenek találunk, holnap már fontos szerephez jutnak az elméletben.

A legutóbbi években nemcsak a generatív grammatika, hanem maga a generatív nyelvelmélet is az eredeti elképzelésekhez képest lényegesen megváltozott. Ez a változás olyan mértékű, hogy sokszor felmerül a kérdés, hogy vajon generatív-e még ez a nyelvelmélet? Sokan úgy vélik, hogy a generatív nyelvelmélet már a múlté. Valóban, sok az új elméleti irányzat, de a gazdag nyelvészeti eredményeket (amelyek nagymértékben a generatív grammatikának köszönhetőek) még nem sikerült egy mindent átfogó elméleti keretbe beágyazni. Az új elméleti próbálkozásokat is csak a generatív nyelvelmélet ismeretében érthetjük meg, hiszen ennek az elméletnek továbbfejlesztéseként vagy ellenhatásaként jöttek és jönnek létre. Így a generatív nyelvelmélet nem „halott”; mint minden igazi hagyomány ma is tovább él, és mélyen áthatja az elméleti igényű általános nyelvészeti kutatások szinte minden területét.

Kiefer Ferenc

Magyar nyelvjárási mondattanok?

1. Magyar nyelvjárási mondattan — sem leíró, még kevésbé történeti — még csak vázlatos formában sincsen (legalábbis nem jelent meg nyomtatásban).

A magyar nyelvjáráskutatás — miként a külföldi is — előbb szókinszközpontú, majd hangtansközpontú volt. A múlt század végén és a századfordulón az újgrammatikus iskolának a beszélt nyelv és a nyelvjáráások felé fordulása eredményezte, hogy a dialektológia alak- és mondattani jelenségekkel is foglalkozott. Mégpedig nem véletlenszerűen, hanem rendszeresen. Ám a nyelvjárási leírások megrekedtek a felszínen: szerzőik többnyire csupán azt jegyezték föl és írták meg, ami a köznyelvtől elütött. A század elején a Nyelvészeti Füzetek című sorozatban, Simonyi szerkesztésében körülbelül másfél évtized alatt 25 terjedelmesebb nyelvjáráisleírás jelent meg, s egyikből sem hiányzik a mondattani fejezet. Ezek az egyébként hasznos fejezetek azonban mondattani vázlatnak sem tekinthetők. Jellemzőek valamennyiükre a következő megállapítások: „Az összetett mondat nem sok eltérést mutat a köznyelvtől” (Beke: A pápavidéki nyelvjárá. NyF. 17. sz. 19), „mondatszerkesztés tekintetében a balatonfelvidékiek nyelve a köznyelvtől alig különbözik” (Édes Jenő: A balatonmelléki nyelvjárá. NyF. 40. sz. 31), „Nyelvjárá-sunk mondattana általánosságban megegyezik a köznyelvvél” (Böszörményi: A jános-falvi nyelvjárá. NyF. 29. sz. 26). A kevés szembeötlő, illetőleg nyilvánvaló eltérés leírása pedig nem sok helyet, többnyire pár lapot vett csupán igénybe (ezek a dolgozatok korántsem a teljesség szándékával íródtak). Jellemző az akkori szemléletre — ezt nem elítélés-képpen vagy megrovásként mondom —, hogy Erdélyi Lajos, a nyelvjáráások kutatásának nagyérdemű szorgalmazója 1904-ben nyelvjárásgyűjtési tájékoztatójában a 9. alpontban ajánlja mondattani jelenségek gyűjtését, ekképpen: „Érdekes és jellemző mondatbeli dolgokat és mondatszerkezeteket [ti. gyűjtsünk]” (NyF. 13. sz. 23). Beke — úgy látszik — tovább akart lépni ennél és — saját korábbi gyakorlatát (l. a fenti idézetet) is bírálva ezzel — azt írta: „Mondattani sajátyságot is többet, s köztük sok érdekeset és régiest jegyeztem föl. Meg akartam szakítani a nyelvjárástanulmányok azon sorát, melyek e helyet rendesen azok [azaz] kezdik, hogy »nem sok eltérés van a köznyelvtől«” (Kemenesalja nyelve. NyF. 33. sz. 16). A Nyelvészeti Füzetek nyelvjáráisleírásai közül kitűnik részletességével Szabó Lajos mondattani fejezete (A nagykanizsai nyelvjárá. NyF. 48. sz. 34–52). Nyelvjárási mondattani jelenségekre l. még: Horger: Nyj. 163–72; Laziczius: Nyj. 41–4.

A nyelvjárási mondattani vizsgálatokat tekintve is igaza van Lazicziusnak, aki azt írta: „ami nálunk történt, az szinte szószserinti ismétlődése volt a külföldön történeteknek” (Nyj. 17; l. még Imre Samu: A mai magyar nyelvjáráások rendszere 7–9). Két példát említek csak: W. Mitzka szerint — 1943-ban — egy 1899-ben megjelent mondattani leírás a legterjedelmesebb a német dialektológiában (Deutsche Mundarten. Heidelberg, 1943. 138). Finnországban a hangtani monográfiák mellett számottevő a mondattani leírások száma is, amelyeknek mintája Setälä egyik 1883-ban megjelent munkája (Lauseo-

pillinen tutkimus Koillis-Satakunnan kansankielestä) volt (I. Suomen kielen käsikirja: Szerk. O. Ikola. Helsinki, 1968. 526–7). A mondottakat egy régi és egy új idézettel támasztom alá: „A dialektusok nyelv t a n á b ó l leginkább csak a hangtant és alaktant szokták vizsgálni. A mondattanról nem kell szólnom, mert avval eddig nem foglalkoztak, tehát nincs is mit bírálni” (Lundell: Nyr. 1885: 264), illetőleg „In der Dialektologie war man leider zu sehr gewohnt, unter Grammatik bloß Laut- und Formenlehre zu verstehen, allenfalls noch die Wortbildung” (A. Ruoff: Grundlagen und Methoden der Untersuchung gesprochener Sprachen. Tübingen, 1973. 58; 1. még B. Martin: Die deutschen Mundarten.² Marburg, 1959. 127).

A századforduló után pang a nyelvjáráskutatás Magyarországon. Csűry, illetőleg a Csűry-tanítványok, valamint néhány szegedi nyelvész visz csak új elképzeléseket, terveket és lendületet a 30-as évektől dialektológiánkba. Mondattani leírások azonban nem születtek, miként 1945 után sem. Csűryék figyelmét és idejét a szervezési munkálatok, a szókincsgyűjtés, a tárgykör- és a jelenségmonográfiák kötötték le elsősorban, 1945 után pedig a nyelvatlasz-munkálatok, illetőleg a nyelvjárási szókincs gyűjtése-feldolgozása (ÜMTsz., regionális nyelvjárási szótárak). Nem véletlen, hogy Imre Samu nagy munkája (A mai magyar nyelvjáráskor rendszere) bevezetőjében, az újabb magyar nyelvjáráskutatás történetéről szólva egyetlenegyszer sem írja le a *mondattan* vagy *mondattani* szót (10–34): nem volt mit megemlítenie. A nyelvjárási mondattani vizsgálatok legújabbkori helyzetét jól szemlélteti a következő összeállítás is: a Nyelvőr 1950-től 1970-ig és a Magyar Nyelv 1955-től 1970-ig terjedő évfolyamainak nyelvjárási tárgyú közleményeit csoportosítva a következő eredményre jutunk: szókincs 66, hangtan 27, morfológia 10, mondattan 2 (!). A nyelvjárási szakirodalom egészét bemutató szemlék (P. Hidvégi—Papp László: MNy. 55: 554; Balogh Lajos: MNy. 65: 357) is szükségképpen igen szűkszavúak a szintaxishoz érve: a mondattani tanulmányok nagy része ugyanis egy-egy ragozási kérdést tárgyal csupán (MNy. 55: 554).

A nyelvatlasz-munkálatok, a nyelvföldrajzi vizsgálat új lendületet, új szempontokat adott a dialektológiának. Hang- és szóföldrajzi tanulmányok születtek és születnek, mondatföldrajzi kutatások azonban a nyelvatlasz kevés mondattani anyagát nem tekintve (I. Bárczi: MNy. 1: 151; Deme: in: Nyatlmunk. 66 — 7) — tudtommal — máig sincsenek. Ez persze nem csoda. Amíg nincsenek megbízható mondattani leírásaink egy-egy helyi nyelvjárásról, addig nincs mit összehasonlítani. A mondatföldrajzi kutatás azonban másutt is mostohagyereke a nyelvészetnek, I. J. Goossens: „Die Formenlehre und der Satzbau sind ja immer die Stiefkinder der Dialektgeographie gewesen” (Strukturelle Sprachgeographie. Heidelberg, 1969. 24). Nyelvjáráskutatásunk jelen állapotában sürgősebb és fontosabb egy-egy helyi nyelvjárás mondattani jelenségeinek a felgyűjtése és leírása, mint mondatföldrajzi vizsgálatok elvégzése.

Mi az oka annak, hogy a mondattan ennyire háttérbe szorult a nyelvjáráskutatásban? Úgy vélem, a következő tényezőknek volt fontos szerepe ebben: 1. a nyelvtudomány uralkodó szemlélete történeti volt s az érdeklődés a mondatnál kisebb nyelvi egységekre irányult (hangtan, etimológia); 2. a mondattani jelenségek alkotják a legnagyobb, legnehezebben gyűjthető és rögzíthető nyelvi korpuszt egyfelől, másfelől éppen a mondattanban van a legkisebb eltérés a köznyelv és a nyelvjáráskor között, ezért a mondattan vizsgálata kevés „eredménnyel” (értsd: érdekes újdonsággal vagy régiséggel, I. Beke fenti idézetét) kecsegtet (annak számára természetesen, aki csak az eltérésben lát eredményt). 3. a nyelvjárásgyűjtők tudatosan vagy nem tudatosan érezték, hogy erre a munkára a teljes megbízhatóság igényével csak a vizsgálandó nyelvjárás biztos ismeretében (legjobban anyanyelvi fokú ismeretében) lehet vállalkozni, ezért eleve idegenkedtek mondattani vizsgálatoktól; 4. nem álltak a kutatók rendelkezésére a ma már használatos technikai eszközök, amelyek segítségével mondattani vizsgálatokra alkal-

mas, tetszés szerinti hosszúságú szövegek vehetők fel, rögzíthetők s játszhatók vissza. Az utóbbi évtizedek szemléletbeli változásai következtében az élő nyelv, a beszéd elfoglalta őt megillető helyét a kutatásban. Ez pedig maga után vonja a mondattani vizsgálatok intenzívebbé válását. A dialektológiában is. Minthogy azonban a nyelvleírás új módszereit általában a jól rögzített s könnyen ellenőrizhető köznyelvi korpuszon kísérletezik ki, az új módszerek — eltekintve a nyelvföldrajzi aspektusoktól — a dialektológiában több-kevesebb időbeli eltolódással szoktak jelentkezni. Ez vonatkozik a mi nyelvjáráskutatásunkra is.

A nyelvjárási mondattani vizsgálatokban speciális bökkenőkkel is szemben találjuk magunkat, ezért írhatta joggal Végh József: „A problémákat nem látjuk annyira tisztán, mint a hangtanban” (MNYj. 2: 50) és Imre Samu: „a nyelvjárási mondattani problémáinak tárgyalása módszertani vonatkozásaiban nálunk még egyáltalán nem alakult ki, sőt kísérlet is alig történt erre” (NyttudÉrt. 72. sz. 79).

2. A következőkben néhány gondolatot kívánok fölvetni azzal a szándékkal, hogy bizonyos kérdések tisztázását elősegítsem.

Sorrendben első feladatunk az anyaggyűjtés, amely két részből áll. Először azt határozzuk meg, mit gyűjtünk (a kérdőívek összeállítása), majd ennek birtokában azt, hogyan végezzük a gyűjtést (a tulajdonképpeni gyűjtés). Sajnos, már itt többrendbeli nehézséggel találkozunk.

A kérdőív feladata az, hogy segítségével a gyűjtő a nyelvjárás valamely részlegének teljes anyagát vagy az illető részleg összefüggéseit, pillanatnyi állapotát a nyelvi tényeknek megfelelően hordozó és mutató reprezentatív mintát gyűjtsön. Mondattanról lévén szó a teljes vonatkozó anyag felgyűjtése és rögzítése illúzió csupán. Ezért „A teljességre törekvés kielégíthetetlen igényét a vizsgálandó jelenségek s az azokra adott példák jó megválasztásának megvalósítható törekvésével kell helyettesítenünk” (Deme: in: NyatIMunk. 50). Marad tehát a reprezentatív minta, amely viszont a kérdőív függvénye. A kérdőív nagy, sőt alapvető fontosságát nem árt hangsúlyoznunk: a kérdőív ugyanis nagymértékben befolyásolja, sőt meghatározza nemcsak a korpusz nagyságát, de részint a leírás eredményeit is („ergebnisdeterminierende Wirkung des Questionärs”: W. Putschke: in: Sprachwissenschaft. München, 1974. DTV. 4227. 343). A jó kérdőív összeállítása ennek következtében az egész vállalkozás egyik legfontosabb része. Ez viszont föltételezi a vizsgálandó nyelvjárás alapos ismeretét, amely nélkül produktív és improduktív, fontos és kevésbé fontos jelenségeket és elemeket nem tudunk megbízható módon elkülöníteni egymástól. A nyelvjárás ismerete nélkül nem tudjuk pontosan, milyen jelenségek aktívak, mire kell kérdeznünk (Végh József: MNYj. 2: 51, MNY. 68: 100; Deme: in: NyatIMunk. 66). Mert bár a nyelvjárási mondattana nagyjából megegyezik a köznyelvével, a különbségek sem lényegtelenek (gondoljunk azonos jelenségek eltérő funkciójára és megterheltségére is!) s ha ezekről nem tudunk, nem is kérdezhetünk rájuk. Jól látható ebből, hogy a gyűjtés megkezdését mennyi munka előzi meg: a nyelvjárás alapos megismerése, a nyelvjárás vizsgálandó részlegében a produktív, illetőleg fontos jelenségek, szabályok, elemek megállapítása s azok alapján a kérdőív összeállítása. De még így is fölvetődik a kérdés: föltételezve, hogy minden fontos mondattani jelenségre kérdezni akarunk, nem lesz-e kérdőívünk olyan terjedelmű, hogy majd nem tudjuk felgyűjteni? Nem beszélve a kérdőívvel nem vagy alig gyűjthető mondattani jelenségekről (például a szupraszegmentális elemekről). Erre l. Deme: „Ha minden elképzelhető hangtani és alaktani jelenségre csak két-három példát akarunk is felvenni — pedig ennyi nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az egyszeri előfordulások ne lehessenek megtevesztők — kérdőívünk máris gyűjthetetlen nagyságúra dagadna; pedig a lehetséges igevonzatok és az egyéb szintaktikai formák példáiról... még nem is volt szó” (in:

NyatiMunk. 50). Végh József is azon a véleményen van, hogy „itt [ti. a mondattanban] lényegesen kevesebbet tudunk begyűjteni kérdőívvel” (MNYj. 2: 50).

Ájánlatos vizsgálatunkat inkább leszűkíteni, mint túl sokat markolva esetleg csak felszínes leírást adni. „Nagy témákból... kellő dokumentáció híján csak riport-szerű leírások születnek, amelyek semmivel sem gazdagítják eddigi ismereteinket” (Végh József: MNYj. 6: 108). Úgy gondolom éppen ezért, az első lépés az lehetne, hogy egy szakértőkből álló munkaközösség kidolgozna egy viszonylag kis terjedelmű mondattani kérdőívet (vö. Deme: NytudÉrt. 3. sz. 169, I. OK. 6: 103–4), kiindulva abból, amit ma nyelvjárásaink mondattanáról tudunk. A kérdőívnek csak a vizsgálandó jelenségeket kellene meghatároznia, a kérdéseket nem. Ez a kérdőív kettős célt szolgálna. Egyrészt tájékozódhatnánk segítségével a kérdőíves mondattani gyűjtés lehetőségeiről (ennek szükségességére l. Deme: in: NyatiMunk. 66–7), másrészt a gyűjtésre vállalkozó dialektológusok tapasztalatai és anyaga alapján korrigálhatnánk, kiegészíthetnénk a bővíthetnénk a kérdőívet.

Hogyan gyűjtünk mondattani jelenségeket kérdőív segítségével? Itt is ugyanazok az arany szabályok és mesterségbeli fogások követendők, amelyek mindenféle aktív módszerű nyelvjárási gyűjtésre jellemzőek (l. Lőrincze: A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. MNYTK. 90. sz; Végh József: Nyr. 1957: 102). A kérdőíves direkt gyűjtési módszer hasznosságát jól ismerve és elismerve rá kell azonban mutatnunk a módszer buktatóira-korlátaira, amelyek a nyelvjárások visszaszorulásával, a nyelvjárási beszélők kétnyelvűségének egyre általánosabbá válásával csak nőnek (Végh: MNYj. 2: 50; Deme: NytudÉrt. 40. sz. 69–71). A többé-kevésbé mesterséges, a nyelvjárási beszélő számára zavaró beszédhelyzetben, az — esetleg — záporozó kérdések fárasztó egymásutánjában hamis, illetőleg nem a nyelvjárásra jellemző vagy nem a nyelvjárási főalakok, — jelenségek hallhatók (Balogh Lajos: MNY. 58: 112–3). S hogy tesztünk különbséget köztünk? Ha a vizsgált nyelvjárást nem ismerjük alaposan, a legtöbb esetben sehogy sem (vö. például Horváth Endre bírálatát Beke pápavidéki gyűjtéséről: Nyr. 36: 36–8, 283–4). Ezért írja Végh József, hogy a mondattani jelenségek megfigyelésére „általában csak passzív módszer alkalmas” (MNYj. 2: 50, l. még uő.: Nyr. 1957: 108). Az a módszer követendő tehát — ha kérdőívvel gyűjtünk is —, hogy lehetőleg passzív megfigyelők maradjunk. A passzív megfigyeléssel — a német szociológiai szakirodalomban „beobachtende Teilnahme”-nak nevezett módszerrel — kapott indirekt válaszokat rávezetjük kérdőívünkre, illetőleg följegyezzük gyűjtőfüzetünkbe. Attól függően, mennyi időnk van a gyűjtésre, ezt a módszert hosszabb-rövidebb ideig követhetjük, de föltétlenül azon legyünk, hogy így annyit gyűjtsünk, amennyit csak lehet. Passzív gyűjtés esetén is van ugyanis lehetősége a gyűjtőnek arra, hogy valamilyen formában (témaváltás, közbeszólások, váratlanul föltett kérdések) a beszélgetést a tőle kívánt mederbe terelje. A megfigyeléses passzív gyűjtés azonban nem ad minden kérdésre feleletet. A hiányzó anyagot aktív kérdező módszerrel kell felgyűjtenünk. Törekednünk kell arra, hogy a rendelkezésre álló technikai eszközökkel minél több jó szöveget vegyünk fel, mivel a mondattani vizsgálatokhoz elsősorban szövegek kellene. Nagy hiba lenne azonban azt gondolnunk, hogy a nyelvjárási anyag gyűjtése viszonylag rövid idő alatt elvégezhető. Akárhogy is gyűjt a gyűjtő, munkáját máról holnapra nem végezheti el még a legideálisabb körülmények között sem (l. Végh: MNYj. 2: 47; Kálmán Béla: Nyelvjárásaink 105, 116). Vö. W. Mitzka: „Syntax ist eben im ganzen Umfange der Mundart in langen Jahren nur von wenigen Kennern zu bewältigen, und auch das ist nur für einen einzelnen Ort möglich. Auch dazu gehört eine Beobachtung von vielen Jahren. Sie läßt sich nur direkt erfassen” (Deutsche Mundarten. Heidelberg, 1943. 133).

A nyelvjárási mondattani leírásokat, adalékokat, illetőleg szerzőik megjegyzéseit olvasva azonnal látjuk, hogy a nyelvjárások mondattana nem különbözik lényegesen a

köznyelvétől. Az a benyomásunk támadhat, köznyelvi leírás áll előttünk, csak a példák nyelvjárásiak („a nyelvjárástanulmány írója akarva-akaratlanul is közmagyar nyelvtant ír, megfűszerezve egy-két nyelvjárási példával”: Végh József: MNyj. 2 : 50). Önkéntelenül is fölvetődik a kérdés: nem lenne célravezetőbb, egyszerűbb, papírt és időt egyaránt megtakarító eljárás, ha a nyelvjárási mondattani leírásokban a köznyelvivel egyező jelenségeket nem írnánk le „még egyszer” (végülis ezeket — ha nem is mindet — megtalálhatjuk a köznyelvi leírásokban), hanem utalnánk valamilyen formában a köznyelvre, illetőleg a köznyelvi leírásra. A csak nyelvjárási jelenségeket viszont leírnánk annak rendje és módja szerint. Bármennyire is érthető és követendő is az egyszerűsége, racionális közlésre törekvés, ez a fajta leírás nem fogadható el (különösen az első nyelvjárási mondattanok esetében). Ha ugyanis komolyan vesszük a nyelvjárások önálló nyelvváltozat, illetőleg önálló nyelvi rendszer voltát, akkor e nyelvi rendszer minden tagját és jelenségét azonos mércével kell mérnünk s ugyanúgy le kell írunk a más nyelvváltozatokkal egyező, mint az azoktól különböző elemeket és jelenségeket, leírási alapul az egyidejű nyelvi rendszerben elfoglalt helyüket véve. A megfelelő köznyelvi jelenségekre, szabályokra való utalás nem leírás. Ha így tennénk, eleve lehetetlenné válna az összefüggésekben történő látás és láttatás, azaz a tudományos igényeknek megfelelő leírás. Az nem helyteleníthető, sőt tanácsolható, hogy a köznyelvitől eltérő sajátosságokat több példán mutassuk be, mint az egyezőket; „de ez nem mehet a teljesség rovására, sőt túlzottan még az arányosságára sem” (Deme: I. OK. 6: 103). Elképzelhetőnek tartom azonban, hogy bizonyos esetekben csak a köznyelvitől eltérő jelenségeket írjuk le; gondoljunk például a vonzatokra. A nyelvjárásgyűjtő följegyzi a nyelvjárási vonzatokat s csak azért ne közölje őket, mert a köznyelvi vonzatok még nincsenek leírva s így a köznyelvvel egyezőket nem, legföljebb kis hányadát (l. MMNy. 331) tudná csak közölni? Az aligha várható el a nyelvjárási monográfia írójától, hogy minden ilyen esetben elvégzi a hiányzó köznyelvi elmunkálatokat is (a MMNyR. a névutókat és igekötőket például azért nem írta le a teljesség igényével, mert hiányzott akkor még monografikus feldolgozásuk; l. Tompa: MNy. 66: 16). Ne feledjük, a nyelvjárásgyűjtő a köznyelvet vizsgáló kollégájával szemben nagy hátrányban van: míg a köznyelv írásos formában is, sőt nyelvészeti feldolgozásokban (szótárak, nyelvtanok) is hozzáférhető, a nyelvjárásoknak csak beszélt nyelvi változata van s megragadásának többrendbeli nehézségei vannak. Ha csak a nyelvjárási jelenségeket közöljük bizonyos kivételes esetekben, ezzel persze csorba esik az elmélet szigorúságán, de — a gyakorlat kényszerítő hatására és é r d e k é b e n — nem tehetünk mégis kivételt? Különösen akkor, ha — mint most — a nyelvjárási mondattanírás kezdetén állunk?

Érdemes azon is gondolkodnunk, mi az, ami nyelvjárási leírásokból elhagyható anélkül, hogy a leírás csorba esnék. Úgy vélem, a nyelvtani definíciók például következmények nélkül kimaradhatnak. Nem szükséges nyelvjárási leírásokban meghatároznunk, mi a mondat, a kérdés, milyen szófajok vannak, mi az alanyeset, a felkiáltó mondat, a határozatlan alany, a névszói állítmány, az emelkedő hangjelzés stb. Ez esetben valóban elég, ha az olvasót köznyelvi leírások vagy megfelelő kézikönyvek definícióihoz, illetőleg felosztásaihoz utasítjuk. Nem lenne helyénvaló grammatikai problémák taglalása, elméleti kérdések fejtegetése sem (l. Bárczi: I. OK. 6: 79). A monográfia írójának döntenie kell valamelyik módszer, megoldás mellett, ezt kell leírásában követnie. Ha azonban a szerző az általánosnak mondható felfogástól, illetőleg a legfontosabb korszerű kézikönyvek megállapításaitól eltér, meg kell okolnia eljárását. Nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti adatok, magyarázatok és fejtegetések sem leíró monográfiába valók. Szinkrón leírás és diakrón vizsgálat következetesen különválasztandó.

Tételezzük fel, valamely nyelvjárás mondattanáról vagy egy bizonyos részlegéről megbízható reprezentatív minta, a leíráshoz elegendő anyag áll rendelkezésünkre. Mit

csinál a dialektológus, milyen mondattant ír? Ez koncepciójától, elképzeléseitől függ első sorban. Fontos azonban, hogy csak a nyelvjárást szem előtt tartó, önelvű leírást készítsen (l. Lyons: Einführung in die moderne Linguistik. München, 1971. 49). Ez persze nem zárja ki, hogy — bizonyos jelenségek előfordulási gyakoriságának és produktivitásának a minősítésekor például (a még világosabb információközlés érdekében) — a köznyelvhez való viszonyítás lehetőségével éljünk. (Például: az *ember* főnév általános alanyi funkcióban némely nyelvjárásunkban gyakoribb, mint a köznyelvben, miként a dativus eticus — *jó légy nekem* — is.) Ez a viszonyítás azonban nem lehet a leírás vezérfonala.

És milyen típusú legyen a monográfia? Hagyományos, funkcionális, strukturális, generatív vagy más? Úgy vélem, a követendő út nem jelölhető ki abszolutizáló módon. A módszerbeli megközelítések sokfélesége jobban szolgálja itt is nyelvtudományunkat.

Mivel teljes mondattan a gyakorlatban nem írható meg, eleve válogatnunk kell. A nyelv funkcióját szem előtt tartva, a kommunikációs dinamizmust figyelembe véve a vizsgált nyelvjárás adott állapotában aktív jelenségeket és szabályokat kell megragadnunk. A produktivitás vizsgálata van ebben segítségünkre. „Az ilyen nyelvtan — írja Károly Sándor — nem a kivételek nyelvtana, hanem az igen erős és kevésbé erős, de mégis jelentős szabályoknak a gyűjteménye, amelyek mellett mellel a kivételek is felsorolhatók” (MNy. 67: 272).

A grammatikákkal szemben támasztandó követelmények vonatkoznak a nyelvjárási mondattani leírásokra is: általánosítás, elvonás, szabállyá emelés. E követelményeknek legjobban a mondattani leírások tehetnek eleget. Minél kisebb nyelvi egységről van ugyanis szó, annál kevesebb az általános szabály s annál több a közlendő anyag (a fonémamegterheltség például csak a fonémákat hordozó morfémák közlésével írható le). Minél magasabb nyelvi egységről van szó, annál jobban lehet általános szabályokkal dolgozni s ezért annál kevesebb anyagot kell közölni (például a BAN morfémaváltozat veláris és egyes hangrendű morfémákat követhet néhány kivételt nem tekintve; a célhatározói mellékmondat állítmánya felszólító módú). Segítségünkre vannak szimbólumok, táblázatok, statisztikák és ábrák is. Szemléltető anyag közléséről azonban nem szabad lemondanunk akkor sem, ha szabályaink és szimbólumaink, képleteink tökéletesnek látszanak is.

Valamennyi nyelvjárásra, a nyelvjárások mindenegyes részlegére jellemző, hogy variációk sorát mutatják fel. Ezek a változatok — miként a nyelvjárások valamennyi eleme és jelensége — társadalmi érvényük (fontosságuk) szerint két csoportra oszthatók: szociális érvényű (aktív) és nem szociális érvényű (passzív) elemekre és jelenségekre. A változatok nagy része nyelvészociológiai kötöttségű: a nyelvjárási beszélők életkorával, foglalkozásával, műveltségi fokával, nemével, állásával, vallásával, a mindenkori beszédhelyzettel függ össze. Leíró monográfiákban a szociális érvényű elemeket és jelenségeket kell leírnunk. A perifériára szorult vagy még csak ott levők passzív szerepük miatt (már, illetőleg még) nem teljes jogú és szerepű tagjai a nyelvi rendszernek, ezért ezeket nem célravezető az aktívakkal együtt leírni. De nem is hagyhatók ki véleményem szerint — mondattani leírásokból sem. A nyelvjárások dinamizmusának, életének egzaktabb, mélyebb megragadása érdekében ezeket is le kell írunk (vö. Kelemen J.: NNy. 1936: 33—41; Végh J.: MNy. 1941: 314—43, ÖHA. 66—87), és pedig pontosan megjelölve helyüket a nyelvben, leírva szociológiai kötöttségüket. Gyakorlati megfontolásokból is tanácsosnak látszik, hogy a passzív mondattani jelenségeket az aktívaktól elválasztva, a nyelvészociológiai, tehát egy külön fejezetben írjuk le.

A százesztendőös csoze. 1. Nem lévén magyar nyelvész, szentesi lakos létemre sem tudtam, hogy a *csoze* szó etimológiája nincs tisztázva. Csak az ÉKsz.-ban vettem észre véletlenül, hogy a szó ismeretlen eredetű.

Szentesen másképp tudják. Idézem betű szerint abból a cikkből, amely a Szentesi Élet c. lapnak 1968. június havi számában jelent meg, a 4. lapon:

A CSOZEK

Századfordulónkban két sajátos szentesi szó járta, melyen a bevándorlottak mindig megütköztek, mert soha nem hallották és elcsodálkoztak hallatán. Egyik volt a *csuvár* — a szentesi malmok lisztjével házaló ember, aki liszteszsákokkal rakta meg szekérét — a másik a *csoze*.

Kevés törzsökös szentesi ismeri a szó érdekes eredetét, és egyre kevesebben vannak, akik még ismertek is néhány „szentesi csozé”-t.

Hogyan is született ez a nem valami díszítő jelző, amely már több alföldi városban, Szolnokon, Vásárhelyen, Kecskeméten is fel-felbukkan.

*

A múlt század ötvenes éveiben a város központjában, a mai Petőfi Nagyszálló helyén álldogált egy földszintes, terjedelmes vendégfogadó és egyben kocsmá, söntéssel a „talponállók” számára. Bérleje volt pediglen bizonyos Rambovszky nevű lengyel származású ember. A kocsmá előtt a padkán üldögélt vagy a falat támasztotta mindig öt-hat toprongyos alak, akik alkalmi munkából tengették életüket. Egyikük sem vetette meg a szeszt és éppen csak annyit dolgoztak, hogy meglegyen a napi betevő falatjuk mellé a napi pálinka adagjuk.

Az öreg Rambovszky kocsmáros — a „csozék” állandó munkaadója — minden reggel, azzal köszöntötte a kocsmá előtt danguáló törzs-alakokat:

— Co zse?! — ami magyarul olyasfélét jelent: na, mi van?!

Hallván ezt a kocsmá előtti téren nyüzsgő piaci nép, ők nevezték el ezeket a rendszeres munkát megvető, részeges alakokat „csoze”-nak.

A szó jelentése sértő ugyan, de nem becsmérlő. Inkább csak olyan naplopó, munkakerülő, részeges, semmiházi. Ma is használják kedélyes formában is: *Ej, de nagy csoze vagy!*

... a szó a lengyel *co zse* elferdítéséből ered. Jelentése nagyjából megfelel az amerikai *hobo*-nak, azzal a különbséggel, hogy nem jártak faluról-falura munkát keresni; nem csavarogtak el, soha el nem hagyták Szentes határát. Itt születtek, itt élték le meddő életüket, itt is vannak elföldelve a bányaháti temetőben. Régen kihaltak. Már csak emlékük él Szentesen és a *csoze* szó, mellyel gyarapították a magyar szókincset.

A cikk **(bi)* jelzéssel jelent meg, írója Bugyi István Kossuth-díjas sebészprofesszor.

2. A szót fölveszi az EtSz. is, közölve, hogy „adatok Szolnokról, Kecskemétről, Csanád-, Csongrád m.-ből”. Ez így igaz; ez a tömörítés mégis egy kicsit félrevezető. Mert ha közelebbről megvizsgáljuk, honnan és mikor érkeztek be az adatok, a következő képet kapjuk:

- 1877 — Szentes (Nyr. 6: 179),
- 1880 — Szentes (Nyr. 9: 94),
- 1888 — Szentes (Nyr. 17: 46),
- 1902 — Csanád (Nyr. 31: 468),
- 1908 — Kecskemét (Nyr. 37: 473),
- 1911 — Szolnok (MNY. 7: 427),
- 1911 — Szegvár (Nyr. 40: 139),
- 1916 — Szentes (Nyr. 45: 344).

A kép teljességéhez hozzátartozik még két múlt századi adat.

1895-ben jelent meg Justh Zsigmondnak „Delelő és egyéb elbeszélések” című kötete, amely a *csoze* szónak talán első szépirodalmi lelőhelye. Érdemes megemlíteni: a Delelő c. elbeszélésben azt, hogy Szentes környékére helyezi a cselekményt, az író már az 5. lapon elárulja ezekkel a szavakkal: „A szentesi út percfelhőben úszik arra nyugatnak...”

19 esztendő alatt négyszer bukkan fel a *csoze* szó, mindannyiszor Szentesről (esetleg környékéről) jelzik. Érthető tehát, hogy a MTsz. számára még nem volt kétséges, hogy a szó szentesi.

21 évvel az első adat után, 1898-ban jelent meg Dobos Károlynak „A magyar diáknyelv és szótára” c. művecskéje. A szerző igen meglepő három helyen mutatja ki a *csoze* szót: Rimaszombatban, Tordán és Versecen. Meglepő, mert a három város igen messze esik nemcsak Szentestől, hanem egymástól is. Nem lehet azonban véletlen, hogy az EtSz. nem sorolja fel a Dobos idézte három várost a többi adatszolgáltató hely között, hanem figyelmen kívül hagyja őket.

1902-ben a Nyelvőr szerkesztőségének kérdésére Csanádból érkezik válasz: „*Csozni* nincs, hanem *csoze* . . . , *csoze* koma . . . , *csozeleves* . . .” Itt csak annyit kívánok megjegyezni: Teljesen érthetetlen, hogy az adatszolgáltató (K.) mért nem nevezte meg a községet, miért csak a megyét.¹

1908-ban Kecskeméten bukkannak rá a szóra, 1911-ben Szolnokon. Ugyancsak 1911-ben Szegvárról küldik be, mint ott ismert szót. (Szegvár 9 km-re van Szentestől). Az 1916-ban megjelent közlemény a *csoze* szót sajátosan szentesinek tartja.

Ezek után nézzük sorban, milyen jelentéseket tulajdonítottak a *csoze* szónak. Szentes, 1877: 'egy rendesen részeg ember; tulajdonkép: teherhordó; átvitt értelemben igen sűrűn használtatik'.

Szentes, 1880: 'naplopó, csavargó'.

Szentes, 1888: 'elzüllött, rongyos emberek, akik a piacon lézengenek foglalkozás nélkül; városszerte ismert alakok, kikből mindenki gúnyt űz. E név másokra alkalmazva a legnagyobb sértés'.

Rimaszombat, Torda, Versec, 1898: 'fickó, gyerkőc.'

¹ Lehet, hogy a *Csanád* nem is a megyét jelenti, hanem valamelyiket azok közül a községek közül, amelyekre a századforduló helységnevtárai a *Csanád* névnél utalnak, s amelyek közül elsősorban Németcsanád, Szerbcsanád és Ócsanád (mindhárom Torontál m.) jönnek számításba.

Csanád, 1902: 'szegény, ügyefogyott, gyámoltalan = használhatatlan (ember v. állat)'.

Kecskemét, 1908: 'csavargó'.

Szolnok, 1911: 'korhely, elzüllött'.

Szegvár, 1911: 'csavargó, megvetett alak'.

Szentes, 1916: Az 1877, 1880, 1888-ból származó közlemények összefoglalása, kiegészítve azzal, hogy a *szentesi csoze* kitételt számtalanszor hallotta egy évekig ott élt rokonától a cikkíró (Marót Károly).

A fenti jelentések között három csoport különböztethető meg: a) a diáknyelvi 'fickó, gyermek', amelynek nincs különösebb hangulati értéke; b) a csanádi, inkább sajnálkozó értelmű 'szegény, ügyefogyott, gyámoltalan, használhatatlan'; c) a szentesi, kecskeméti, szolnoki, szegvári határozottan lenéző, megvető értelem, amely minden közlésből kiderül.

Már Marót észreveszi, hogy a Csanádban följegyzett *csoze* inkább melléknévi értelmű: 'szegény' stb., továbbá: „*csoze koma* a. m. hitvány koma, *csozeleves* a. m. szegényes leves stb., míg Szentesen határozottan főnév.” (Nyr. 45: 344). Mellesleg: Marót szépíti a csanádi közlést, mert a *hitvány* szó helyén az eredetiben (Nyr. 31: 468) durva szó áll, teljesen fölöslegesen s minden ok nélkül, hiszen értelmezésről van szó. Ugyanitt a *csoze koma* külön íródik, a *csozeleves* azonban egybe, igaz ugyan, hogy az utóbbi egybeírását csak a sor végén levő kötőjel biztosítja. Egyébként a *csozeleves*-ről pontosan így szól a közlés: „Cigányosan: *csóróleves* = *csozeleves* (a fölforrt savóleves), szegény, szegényes leves, étel.”

Mindent összevetve a csanádi közlést legalábbis gyanúsak találom. Nincsen kibékülve vele az EtSz. sem, mely az „állítólag”, „jelentés?”, „megerősítésre szorul” szavak kíséretében idézi így: „2. állítólag állatról is. l. Nyr. XXI, 468. — Összetételek: *csozekoma* [Nyr. XXI, 468] jelentés? — *csozeleves* [uo.] 'a felforrt savóleves'; mindkét adat megerősítésre szorul.” Még megjegyzendő, hogy az EtSz. a csanádi *csoze* esetleges melléknév voltára föl sem figyelt, ezért összetett szavaknak tekinti mind a *csozekomá*-t, mind a *csozeleves*-t.

Bizonytalanságban hagy a csanádi jelentés felől az a kései (1964-ből való) közlemény is, mely Asztalos P. Kálmántól származik, s mely szerint az ő gyermekkorában (50 évvel azelőtt) Csanádpalotán a kevésbé megbízható személyre mondták azt, hogy *csoze*. — *Nem bízhattam rá, hiszen csozē* (Nyr. 88: 336).

A nyelvészeti folyóirataink által idézett többi négy helyen a *csoze* szó 'elzüllött, rongyos ember, naplopó, csavargó' (EtSz.) megvető értelmében járja, de szembeötlő az, hogy egyedül Szentesen van határozottan körülírt jelentése.

Először Szentesen jegyezték fel a szót (1877-ben), de már ezen az első szűkszavú híradáson érződik: megfogalmazója kiment a helyszínre, s ott győződött meg, hogy a *csoze* „egy rendesen részeg ember; tulajdonkép: teherhordó” (Nyr. 6: 179); s 11 évvel később Négyesy László határozottan állítja, hogy a *csozek* „városszerte ismert alakok, kikből mindenki gúnyt űz” (Nyr. 17: 46). Nem kétséges, hogy Szentesen ismert, név szerint ismert emberekről van szó, ezek tehát i g a z i *csozek*, de ugyanitt a szó „átvitt értelemben igen sűrűn használtatik” (Nyr. 6: 179), s akkor „e név másokra alkalmazva a legnagyobb sértés” (Nyr. 17: 46).

Dobos a diáknyelvből 'fickó, gyermek' jelentéssel mutatja ki a *csoze* szót. Sajnos, nem árulja el, hogyan jutott ehhez az adathoz.

Idézem inkább a minket érdeklő egész szócikket:

„*csoze*: ficzkó, gyermek (? tót *csoze* vagy a régieknél használt *socé* meg *socius* rövidítése, betűinek fölcseréléséből. l. Nytsz. *Socé.*) (*Rszbt.*, *Torda*, *Versecz.*)” (Dobos i. m. 38).

Dobos elmondja, hogy Bodor Dezső tanárjelölt gyűjtéséből számos szót fölvelt (i. m. 7), hogy Simonyi Zsigmond a Nyelvőr révén gyűjtetett számára, hogy Budapesten kívül Esztergom, Ada és Székesfehérvár voltak azok a helyek, ahol részint gyűjtöttek számára, részint közleményekkel támogatták (i. m. 9), de a *csoze* szónál említett három városról egy szót sem ejt. Feltűnő továbbá, hogy bár Dobos nemcsak a Nyelvőrről hivatkozik, hanem (a NySz.-on kívül) a MTsz.-ra is (pontosabban: annak A-tól P betűig terjedő részére) (uo.), a szentesi tájszót mégsem idézi, vagyis észreveszi ugyan a NySz.-ban a *sócé* szót, de nem veszi észre azt a *csoze* szót, amelyet (a Nyelvőr három különböző kötetéből) a MTsz. közöl, s mely legalábbis azonos alakú a diáknyelvi *csoze* szóval. Talán a szentesi *csoze* 'elzüllött, rongyos ember, naplopó, csavargó' (MTsz.) jelentését nem tudta összeegyeztetni a 'fickó, gyerkőc' jelentéssel, de lehet, hogy csak elkerülte a figyelmét? Nem tudjuk. Ez azonban mindenképpen arra int, hogy kezeljük óvatosan, fenntartással Dobos adatait.

Háttra van még annak áttekintése, milyen próbálkozások voltak a *csoze* szó etimológiájának kiderítésére.

Marót a szerb-horvát *čosa* 'szakálltalan ember' átvételének gondolja (Nyr. 45: 344). Ez a származtatás teljesen elfogadhatatlan, mivel sem a hang-, sem a jelentésváltozás nem magyarázható meg, azonkívül a *csosza* szó 'csoszogó, nehézkes járású' nem ismeretlen Szentesen; némileg elhomályosult jelentéssel férfiak utóneve helyett gúnynévnek is használják, pl.: *Török Csosza*.

Figyelemre méltóbb Dobos tapogatódzása a szlovák *čoze* és a régi nyelvi *soce* szavak körül.

A szlovák nyelv értelmező szótárában három (homonim) *čoze* szó is található. A szlovák szónak a jelentése sem zavaró (nem úgy, mint a szerb-horvát szóé), a hangváltozás is magyarázható volna egyszerű disszimilációval.

A *čoze* jelentése az EtSz. szerint 'quid est? was ist es?', a TESz. szerint 'micsoda ez?'. Ezek az értelmezések helyesbítésre szorulnak.

'Quid est?' szlovákul: '*čo je?*', magyarul: 'mi az?', vulgárisan: 'mi van?' A 'mi ez?'-nek megfelelő szlovák kérdés általában '*čo je to?*', esetleg — 'mi is ez?' értelmében — '*čoze je to?*' és '*čoze je toto?*'

De mindehhez még hozzá kell fűznünk, hogy ritkán, nem éppen udvarias hangzással ilyen kérdés is elhangzik: '*čoze?*' Ez kb. azt jelenti: 'hogyan mi? hogyan mit?', vagyis annyi mint 'tessék? mit mondasz? nem értettem.' Csak ebből az utóbbi '*čoze?*' kérdésből alakulhatott volna ki magyar szó, de nehezen képzelhető el az a beszédhelyzet, amelyben ez megtörténhetett volna.

Paszlavszy József „Kis természetrajz” című tankönyvében (Második rész⁴. Bp., 1919.) a 77. lapon a következőket olvashatjuk:

„A szegedvidéki nép azt tartja, hogy háromféle béka szól:

1. Német béka: Kom, kum, kom, kum! (Jer!)

Társ: Wart, wart, wart! (Várj!)

2. Tót béka: Cso-zse-je toto, cso-zse-je toto? (Mi ez?)

3. Magyar béka: Adtateremtette, adtateremtette!”

Az idézett „cso-zse-je toto?” pedig nemcsak hiteles szlovák mondat, hanem annak is bizonyítéka, hogy a Csongrád megyei nép k i t u d j a e j t e n i a *csozse* szót kiejtés-könnyítő disszimiláció nélkül is, tehát nem ebből lett a *csoze*.

Dobos másik szava, amelyből a *csoze* szót származtatná, a régi nyelvi *sócé* (*soce*). Mivel Dobos a *csoze* szót 'fickó, gyerkőc' jelentésűnek találta, lehet, hogy a *soce* szónak nem is annyira a hangalakja ragadta meg a figyelmét, mint inkább a NySz.-ban közölt jelentése: 'adolescentulus, tiro; gesell'. Ez a jelentés nem egészen vág a szentesi *csoze* szóéval — bár ellentétük nem kibékíthetetlen — a szentesi fül mégis ismerős han-

gulatúnak találja a NySz.-ban a *sócé* szóciikkében közölt példákat: *lódör socenak*; az *rossz soce*; a *soce hazugságinak*; *kapcza folt soceual*; az *sóczé fiát* . . . stb. Azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk, ez a hangulat csalókéának bizonyul: a *lódör*, *rossz*, *kapcafolt* jelzők stb. sugallják ezt a Szentesen ismerős megvető értelmet, s ebben a környezetben fölcserélhető a *soce* nemcsak a *csoze*, hanem akár a *csavargó* vagy *csibész* szóval is — anélkül, hogy a hangulat megváltozna.

Nem meglepő ezek után, hogy a MTsz.-beli *sócé* szó már 'naplopó, csavargó, csirkefogó' jelentésű. (A MTsz. egyetlen forrása Ballagi Aladár közlése Ceglédről.)

(Az EtSz. tömörítő megfogalmazása úgy tünteti fel, mintha Dobos nemcsak a NySz., hanem a MTsz. *sócé* szavára is hivatkozna. Valójában Dobos a MTsz.-t — mint már említettük — csak a *P* betűig használta föl.)

A *soce* (*sócé*) és a *csoze* szavak jelentése tehát rokon; az sem lehet kizáró ok, hogy — a MTsz. tanúsága szerint — a két szó egyidőben fordul elő Cegléden, illetve Szentesen, azonban azt alig hiszem, hogy a *soce* *csoze* alakúvá válhatott volna a nép ajkán. Persze, ha a Dobos kutatta diáknyelvre gondolunk, akkor másképp áll a dolog, mivel a diáknyelvben mindenféle játékos szócsavarás, ferdítés lehetséges.

3. Lengyel eredetűnek tudva a *csoze* szót, a következőket mondhatjuk el róla:

A '*co ze?*' valóban azt jelenti: 'no, mi az? na, mi van?'. A lengyel '*co ze?*' kérdés, amelyet így is hallani: '*ze co?*' nem irodalmi nyelvi (zsargon). Az irodalmi nyelvben több megfelelője lehet, ezek közül talán a legközelebb áll hozzá a '*co z tego, ze . . .?*' kifejezés, de míg ez utóbbi nem befejezett mondat, a '*co ze?*' igenis az. A kérdésből, kérdőmondatból keletkezett szavak pedig nem mennek ritkaságszámba: *mitugrász*, *vigéc*.

A *coze* > *csoze* hangváltozás magyar anyanyelvűek számára teljesen érthető, de a biztonság okáért még ellenőriztem is. Megkértem néhány egyszerű szentesi embert, mondják utánam: *coze*. Nem tudták kiejteni. Próbálkozásuk eredménye egyaránt *csoze* volt, illetve egy esetben a nagy igyekezettől: *csozeb*. Aligha tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy a Szentesen fölkapott lengyel szó nem fokozatosan, idővel változott át, hanem a szentesiek ajkán azonnal *csoze*-nak hangzott. — A *csoze* szó e-je zárt, ugyancsak zárt a lengyel *e* hang.

Mint már tudjuk, az a lengyel, aki a szót Szentesen meghonosította, a se magyarul, se lengyelül rendesen nem tudó Rambovszky vendéglős volt. Hogy ez valóban így történt, arról Bugyi István professzor Rambovszky rokonságától szerzett tudomást, egészen pontosan id. Várady Lajos szentesi gyógyszerésztől hallotta, akinek a családjából nősült Rambovszky fia.

Szentesen jóformán ujjal meg lehet mutatni, hogy hol keletkezett a *csoze* szó. A mai Petőfi szálló helyén állt a Zöldkoszorú nagyvendéglő, amelynek a gazdája a város, vendéglőse pedig 1866-tól Rambovszky József volt. A szentesi levéltári adatok szerint ugyanis 1865. október 3-i kelettel még Rácnagyszentmiklóson (Torontál m.)² adnak ki erkölcsi bizonyítványt Rambovszky Józsefnek, mivel az Szentesre akar költözni. 1866-ban Rambovszky József már a Zöldkoszorú vendéglőseként Szentes városához folyamodik „javítmányok eszközöltetése iránt”. 1867-ben a várostól „lakossági jogot” kér. Ezzel végleges a megtelepedése Szentesen. — Négyesy László tehát, amikor 1888-ban azt írta, hogy a *csoze* szót Szentesen az ötvenes évek óta hallani (Nyr. 17: 46) — egy évtizedet tévedett. A hatvanas években vagy a hetvenes évek elején keletkezhetett, s vált városszerte ismertté a *csoze* szó, s Szentesről eléggé fűgőn, a Magyar Nyelvőrnek már a 6. évfolyamába beküldték a szót.

² Rácnagyszentmiklós (később hivatalosan is: Szerbnagyszentmiklós) járásbíróságához és adóhivatalához tartozott az 1. jegyzetben említett Németcsanád, Szerbecsanád és Ócsanád.

További adatok a csözelek "természetrájához". A csözeleket Szentesen vezették-nevükön ismerték és emlegették. A „híresebbek” nevére máig emlékeznek az idősebb emberek. Tkp. alkalmi munkásokként tartotta őket számon a város lakossága, s megszokott dolog volt az, hogy szükség esetén elszalasztották a gyereket valamelyik név szerint megnevezett csözeért. Volt a csözelek közt lecsúszott, deklasszált katonatiszt is: T. Tódor, akinek furcsa, idegenszerű vezetéknéve a legjobb úton volt a köznévvé válás felé, a *csöze* szinonimájának értelmében: „Olyan vagy, mint egy t...” — szokták mondani.³ Egy időben Szentes közönsége B. csöze szellemességén derült. B. csöze a társával ugyanis a hívős idő elől egy trágyadomb oltalmába húzódott, s amikor távozott „hazulról”, meghagyta a társának, hogy „szellőztesse ki a lakást”.

Az elmondottakból megállapítható: a szentesi csözelek — a szónak eredeti értelmében — lumpenproletár elemek voltak.

Nem csoda tehát, hogy Szentes nem volt különösképpen büszke a csözelekre, s a város lakosai elhatárolták magukat tőlük. Ez kifejeződött abban, hogy gúnyolták őket (Nyr. 17: 46), de abban is, hogy — az 1880-as évek peres iratainak tanúsága szerint — egyesek a lecsövezés elleni tiltakozásukban a bíróságig meg sem álltak. Ugyanakkor a szentesi újságok gondosan kerültek a *csöze* szó használatát még olyan nap hírekben is, ahová bizony nagyon odailett volna a szó. De két évtized is alig múlt el, a *csöze* szó annyira elterjedt, s oly sokat veszített eredeti jelentéséből, hogy századunk első évtizedében a szentesi lapok már bátran élnek a szóval, összetett formáival is: *csözeletárs*, *csözelefelek*.

Ennek a szónak a jelentése szelídült az évek folyamán 'csavargó'-vá (Nyr. 9: 94, 37: 473, 40: 139) — bár a csözelek soha sem csavarogtak, s ezért itt a *csavargó* szónak csak második jelentése érvényes: 'megvetést... kifejező megnevezés...' (ÉKsz.)⁴ — és 'csirkefogó'-vá a szónak mind első 'haszontalan, semmirekellő ember', mind második 'csintalan lurkó' (ÉKsz.) jelentésében. „Te kis csöze!” — ez a kisgyermekhez intézett, bizalmasan kedveskedő megszólítás az utolsó állomás a szó jelentésváltozásainak útján.

3. A szót ugyan joggal mondják jellegzetesen szentesinek, azonban nem magyar. A hangzása sem az, s morfológiai tekintetben sem fogadta be száz év múltán sem a szentesi nyelv: nem úgy ragozzák, ahogy az ÉrtSz. közli: *csözét*, *csözéja*, hanem ahogy Bálint Sándor SzegSz.-a: *csözét*, *csözéja*, *csözék* (mindig *é*-vel).⁵ A rövid *é* megmarad nemcsak a ragozásban: *csözénak*, *csözéhez*, *csözéért*, hanem mindenféle toldalékoláskor: *csözéség*, *csözéskodik*.

Egyetlen alak van csupán, ahol az *é* helyett *é* állhat, ez a zérus ragos nominatívusi alak: *csözé*, mely a szentesi nyelvben *csözé* formában is ismeretes.

Hosszú *ó*-val legfeljebb a szóval ismerkedő vendégek, más vidékről valók ejtik a *csöze* szót. A TESz. közli a *csözé* alakváltozatot, Justh Zsigmond Delelőjének 52. lapjáról idézve. Ennek alig van több jelentősége, mint bármely elírásnak vagy sajtóhibának, hiszen a műnek már a következő lapján megtalálhatjuk a *csözé* alakot.

Ami a szófajiságát illeti, a *csöze* szó főnév. Elgondolkodtató jelzős szerkezetekben való szerepe, ha a jelző vagy a jelzett szó személynév. Justh Zsigmond a *csözé Vidáról* ír (Delelő 52), viszont ha lett volna Vida nevű csöze Szentesen, azt *V i d a c s ö z e n a k* hívták volna. Vagyis döntő a sorrend. A *csöze Vida* csak annyi mint 'a csirkefogó, semmirekellő Vida'; (meghagyva a nevet) *Vida csöze* azonban i g a z i csöze, azok közül a kevesek

³ Mások szerint a *t.* nem szinonima, hanem a *t.-csöze* (így, kötőjellel) vagy röviden *t.* a csözelek legrosszabb fajtáját, a deklasszált csözelet jelentette; s ezért a titulusért a kocsi mában már ütöttek is.

⁴ Ezért különösen találó a szegvári értelmezés: 'csavargó, megvetett alak' (Nyr. 40:139).

⁵ Bugyi professzor nem ismeri el sajátjának az idézett cikkében szereplő hosszú *é*-s alakokat.

közül való, akiket így hívtak Szentesen. Ebből is látható, hogy Szentesen jóformán foglalkozásnak tekintették a csozeságot: úgy volt (vagy nem volt) *Vida csoze*, ahogyan pl. *Vida asztalos*. És itt mindkét szerkezetet úgy kell felfogni, hogy személynévi jelző áll foglalkozást jelentő főnév előtt (vö. MMNyR. 2: 273–4).

Még egy helyesbítés a *csoze* szó használatára nézve. Justh Zsigmondnál (Delelő 53) ezt olvashatjuk: „De gányós a szerelmed, csozé.” El kell mondanunk, hogy a *csoze* szót így, egymagában ilyen megszólításra nem szokták használni, hanem elébe teszik a te személyes névmást: *te csoze*. Így van ez különben minden rokon jelentésű szóval, akár *bitang*, akár *betyár*, akár *csibész*, akár *zsvány* is az.

4. A *csoze* szó tehát Szentesről terjedt el. Terjedését elsősorban a következő tényezők segítették elő: 1. Szentes Csongrád megye székhelye volt 1878-tól 1950-ig, ezért nagyobb számban fordultak meg itt az ügyes-bajos dolgukat intéző megyebeliek. 2. A szentesi kubikusok is terjesztették a szót. 3. Elkerült a szó más vidékekre a Szentesről elvándorlók révén. 1869 és 1900 közt hét elvándorlás volt a városból, az utolsó, mely mintegy 400 fővel apasztotta a város lakosságának számát, Újszentes telepített községbe, Temes megyébe történt.

Szentes városában azonban napjainkban a *csoze* szó már visszavonulóban van, talán éppen elcsépeltsége miatt. Különösen a fiatalság nyelvében más, divatosabb szavak foglalják el a helyét. Találkoztam olyan egyetemi hallgatónak, aki születése óta Szentesen él, de a szót még nem ismerte.

A szentesi múlt ismeretében nem lehet kétséges, hogy a *csoze* szó itt született, mert csak Szentesen voltak igazi csozek. Nyelvészeti folyóirataink tüzetesebb átvizsgálásából is kiderül, hogy a szó eredetét Szentesen, ott is a piac környékén kell keresni (Nyr. 17: 46). Ha nem is a köztudatban, de azért Szentesen fennmaradt az emléke annak, hogy a szó Rambovsky lengyel anyanyelvű vendéglőstől való.

Hogyan került a *csoze* szó a Dobos Károly idézte három városba: Rimaszombatba, Tordára, Versecre? Ha csak egyet említett volna Dobos, arra következtethetnénk, hogy valamely szentesi diák vitte magával a szót egy másik diákközösségbe, de hogy három különböző városba hasonló úton jutott el, az nem valószínű. Dobosnak az adatait — tudomásom szerint — senki sem erősítette meg. Mint a 2. pontban láttuk, Dobos különben sem dolgozott hibátlanul s eléggé körültekintően. Mivel sok szót Bodor Dezső gyűjtéséből vett föl, elképzelhető pl. az, hogy Bodor jegyzetei teljesen hevenyészett, rendezetlen állapotban voltak, s a három város neve Dobos művében véletlenül egy másik szótól sodródott a *csoze* szóhoz.

Kétségtelen, hogy általános érvényű, a fenti három városra is kiterjedő megoldás az lenne, ha sikerülne bizonyítani a *csoze* szónak a régi nyelv *soce* szavából való eredését, amint azt a TESz. is szeretné: „Esetleges összefüggése a ... *sócé* ... szóval vizsgálatot érdemel.” Ennek az összefüggésnek azonban semmi nyoma sincsen, s hangtani nehézségek miatt a *csoze* nem vezethető le a *sócé* szóból. Ha pedig mégis kapcsolatuk volna (esetleg a diáknyelvben), az ellene mondana a szentesi tényeknek. Akkor már csak egy megoldás lehetséges: valamikor talán létezett egy másik, a szentesivel azonos alakú *csoze* szó is, de ennek csak Dobosnál maradt nyoma.*

* A szerző köszönetet mond segítőtársainak, akik e cikk megírását lehetővé tették, különösképpen Bugyi István professzornak, Golián Béla ny. gimn. tanárnak, Molnár László és Páhi Ferenc levéltárosoknak.

Kónyi Sándor

Betyár, úri betyárság. A TESz. (1: 291) szerint a magyar nyelvbe a szerb-horvát *bečar* 'nőtlen férfi, legényember, — korhely, munkakerülő ember' szó 'állandó foglal-

közás nélküli [paraszt]legény' jelentéssel került át. Ez az általános jelentés később — vidékenként változó módon — különféle foglalkozások megjelöléseként konkretizálódott attól függően, miképpen jutottak keresetbe a facérkodó parasztlegények. Jórészt az ilyenek közül kerültek ki a pusztai útonállók: ez a társadalmi tény magyarázza a köznyelvivé vált 'útonálló' jelentést. Már 1798-ban találunk olyan véleményt, hogy a szabad betyár — „lágyabb kifejezettel élven” — nem azonosítható a közönséges haramiával, az utasokat megvámoló rablóval: a betyár nem olyan rabló, mint a haramia.

A *betyár* szó általunk ismert régebbi előfordulása még nem közös, hanem családnév. Faddon (Tolna m.) 1745. július 25-én felvett jegyzőkönyvben Orbán István azt vallja, hogy Balogh Farkas és Németh Péter parancsolatjára a hencsei kaszálóról 95 darab dunaszentgyörgyi marhát hajtottak be. *Betyár* János, a marhapásztor rájuk fogta puskáját, de Orbán megfogta a puskát. A pásztor nem lőtt, hanem a kezére ütött. Orbán erre elengedte a puskát, ők pedig elvették a marhapásztor „puskaporos szarváját” és „serétes zacskóját”, hogy ne tudjon lőni. Másként nem bántották egymást. (Orsz. Levéltár: Fördös cs. lt. P 1754. sz. 33. fasc. Számozatlan irat.) Keszthely környékén 1789-ben a Gyenesi Kilenced és Hegyvám Boroknak Conscriptioja c. iratban fordul elő Öreg *Betyár* József, fiatalabb *Betyár* József és *Betyár* Mihály neve (Közli Zákonyi Ferenc szerk.: A gyöngyösi csárda. Keszthely, 1973. 9. kiadás. 21). A foglalkozást és társadalmi helyzetet jelölő *betyár* szó családnévként való korai használata azt is mutatja, hogy kezdetben nem fűződtek hozzá olyan pejoratív érzelmi és indulati motívumok mint később, mind az uralkodó osztály, mind az alantasabb nép körében, hanem egyszerűen foglalkozást, társadalmi állapotot és ebből adódó esetleges erkölcsi magatartást jelölt, mint az eredeti szerb-horvát szó.

Végardó község bírása, Sáfrányos János 1807. április 26-án igazolja, hogy „Juhász János tellyességgel nem igyekezett azon, hogy betsületes Ember módgyára gazdálkodgyon, mert mindeneiket elprédált, *betyárkodván*, kondásságra adta magát. Emellett még lopásra is adta magát, Csonokot lopván, azonban utolérték. Azért [ti. a csónakért] az bornyát elfoglalván, ő pedig akkor elszökött, s bujdosóvá lett” (Orsz. Levéltár: Bretzenheim cs.lt. P 66 sz. 132. köteg, úriszéki protoc.). Ez a XIX. század eleji idézet a *betyár* szó jelentésváltozatait egy leíró szövegben is többféleképpen motiválja. A vagyont eltékozló parasztgazda már nem fiatalember. Vagyona fogytán *betyárkodik*, vagyis alkalmi munkássá valik, „kondásságra adja magát”. Mint ilyen lopásba keveredik: bár igaz keresményéből a kárvallottat kártalanítják, a testi fenytés elől elszökik és bujdosóvá lesz. Az elnyomott osztály egyes tagjai a feudális rendben fokozatosan a társadalmi rendszer elleni harc periferiáira kerülnek.

Az uralkodó osztály is korán használja a *betyár* szót, azonban egészen más társadalmi motiváció alapján, mint amilyené a paraszti életmódban és szituációiban alakulnak az egyes jelentésváltozatok. A hévízi gyógyfürdő 1797. évi rendtartásában a 13. pont így szól: „Ha találatnak olyan *Betyárok*, akik a ferdőszobákon kívül a Hévízben ferednének, azoknak a ferdő meg nem fogja engedni, hogy a ferdőházon felül uszkáljanak, hanem a szélről, de olly távolságra, hogy a ferdő szobákhoz ne is közelítsenek” (Zákonyi Ferenc: Hévíz múltja és fejlődése 1820-ig. Hévíz 1974. 50). Bizonyosra vehetjük, hogy nem paraszti fiatalemberekről (napszámosokról, kondásokról, pásztorokról vagy aratókról) van szó a szabályzatban. Feltehető, hogy a fürdőt használó úri osztály paraszt módra, durván incselkedő fiatalembereit jelöli e szóval a szabályzat készítője.

Ezt erősítik meg következő adalékaink is. Gróf Desewffy József bátfai fürdőzéséről egész kötetre való levelet írt Erdélybe 1817-ben Döbrentei Gáborhoz. Ezeket Sáros patakon 1818-ban nyomtatásban is közzétette. Az úri osztály fürdőletével kapcsolatban a 10. levélben „némely *betyárkodó szilajokru*l” emlékezik meg. Így írja le őket és viselkedésüket: „Egy némelyek teljességgel nem kívánnak tetszeni a szép nemnek, és

nem akarják megkedveltetni magokat az idősebb korú férfiaktól... Tsak öltözetük és szilajságuk által, mintha tanulták volna a faragatlanságot, különböztetik meg magokat” (141–2). Eötvös József A falu jegyzője (1845.) c. regénye szerint Kislakó Kálmán — a megye volt alispánjának a fia — „keblében a *betyár* szunnyadott” — vagyis saját maga nyomta el vadul mulatozó hajlamait. Barátja, Réty Ákos pesti diákévei alatt „*betyárrá* lett, vagy jobban mondva iparkodott, hogy annak tartassék, s ezért a megye fiatalsága között határtalan népszerűséget szerzett magának.” Pest megye parlagias viselkedésű nemes ifjainak tetszett, hogy „oly ember, aki angolul, és franciául tudott, s a félvilágot beutazta, amennyire tőle telik utánozza *betyárkodásait*.” Eötvös határozottan az uralkodó osztály szituációjából adódó társadalmi jelenséghez kapcsolja a *betyár* szót, mint már előbb Desewffy. Az elnyomott, alantas paraszti életmód alapján kialakult jelentésváltozatokat — mint pusztai cseléd, munka nélküli napszámos, alkalmi munkás zsellér, zsellér, béres stb. — nyilvánvalóan egyik főúr sem ismeri, pedig ezek, a paraszti életmód fiataljait jellemző ’bújdosó, útonálló, csavargó, rabló’ jelentés elődei. (Eötvös a *betyár* szót Violára, a haramiává lett jobbágyra és társaira egyszer sem alkalmazza.) A XIX. század első felében a népnyelvi jelentések mellett egy előkelőbb, finomabb úri jelentés is élt, amely az uralkodó osztály helytelen, durva, parlagias magatartású fiataljainak viselkedését az elnyomott paraszti osztály egyes rétegeinek tiszteletlen magatartásához hasonlítva, ítélte el mindkettőt.

Ennek az értékelésnek azonban nemcsak erkölcsi, hanem politikai aspektusai is voltak. Pulszky Ferenc írja emlékirataiban (Életem és korom. Bp., 1880. 20–1), hogy 1825–1835 körül a főúri társaság fiataljai körében a magyar szellem felébredése nem a haladó politikai reformok kidolgozásában, hanem nyers tréfákban, cigányzenés éjjeli kórmenetekben, szilaj magaviseletben, garázdálkodásokban és verekedésekben jelentkezett. Nógrádban, Hevesben és Szabolcsban az úri fiatalság e mozgalmának *kolompéria* lett a neve. Voltak mulató csoportok, amelyek kuruckodva szegénylegényeknek nevezték magukat és duhaj tréfák kiigyalásában és véghezvitelében lették meg a magyar virtust, az ősi erények újjáéledését. Heves megyében a durva tréfák elkövetésében gróf Keglevics Miklós lett a főkolompós, kinek tetteit Jókai idézi fel az Eppur si muove (1872.) c. regényében. Bécsben a Karbonárik fiókjait gyanították ezekben az esztelen mulatozásokban, és vizsgálatot rendeltek ellenük. Csakhamar bebizonyosodott, hogy e léha társaságok vad tivornyai mögött, „e *betyárság* alatt nem rejtett semmi politikai cél” (Pulszky: i. h.). Az úri társaság fiatalembereinek szilaj mulatságai mögött elsősorban a minden magyarkodásra gyanakvó császári kodmányzat sejtett csupán politikai célt. Mindenesetre a politikai szervezkedést inkább a léhán mulatozó és szilajkodó nemesi fiatalokról tételezte fel a bécsi kormányzat, mint a paraszti nép munka nélkül kódorgó, munkát, munkaalkalmat kereső parasztlegényeiről. A dolgozó nép szociális helyzete sem a bécsieket, sem a magyar főurakat nem érdekelte. A paraszti nép fiataljainak hetykesége, szilajsága, rendetlenkedése mint közbiztonsági probléma okozott gondot a feudális közigazgatás számára, a fiatal urak, a tehetőes birtokosok fiainak *betyárkodása*, népies viselkedése azonban az osztrák kormányzatban a szervezett politikai ellenállás gyanúját is felkeltette.

A reformkor pejoratív motívumaival szemben a *betyár* szó mai ’szabadságharcos’ jelentésváltozata a szocializmust építő nép forradalmi szemléletét, a népi politika tendenciáit juttatja érvényre a XIX. század első felében divatozó népies és népieskedő *úri betyárkodás* — mai szemmel nézve — burkoltan reakciós politikai nézeteivel szemben. Ezek a felemás törekvések éltek tovább a népies szellemiségben, a gicceses magyarkodásban, amelyet a nép tudatlan tömegei — az uralkodó osztályt majmolva — napjainkig is népi-nemzeti sajátosságnak hittek.

Dömötör Sándor

P. Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában. Bukarest, 1974. Kriterion Könyvkiadó, 240 lap.

A könyv témája a jelentéstannak, a stilisztikának s a költői nyelv vizsgálatának igen érdekes területét öleli fel. Magyar nyelvi anyagon a kérdéskörnek ez az első, tüzetes, könyvméretű feldolgozása. A munka azért is jelentős, mert az újabb költői nyelv egyik olyan stilisztikai jellemzőjét elemzi, amelyre a magyar nyelv talán különösen alkalmas példaanyaggal szolgál. Nem hiába fordult egy külföldi szerző, A. H. Whitney éppen magyar költői anyaghoz, hogy a szinesztéziának általános törvényszerűségeit megállapítsa. A munka, amely a szerző doktori dolgozatnak készült könyve (Magyarországon megfelel a kandidátusi értekezésnek), a színvonalas tudományos munka minden ismervét hordozza. *a)* A külföldi szakirodalom, a tudománytörténeti előzmények igen alapos ismerete jellemzi. — *b)* A feldolgozás módszere célszerű és korszerű. A lyukkártyamódszer alkalmazása követésre méltó körülbelül ilyen nagyságrendű gyűjtött anyaggal (mintegy 10 000 cédula). A nagyarányú és rendszeres gyűjtés (Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc összes költeményeit magában foglalva) lehetővé teszi a sokoldalú statisztikai feldolgozást. — *c)* A világos szerkezet és logikus felépítés könnyűvé teszi az áttekintést.

Az egyes fejezetek, némileg általam módosított csoportosításban, de a sorrendet meghagyva, a következők: I. A szinesztézia fogalma. II. A szinesztézia-kutatás története. III. A szinesztézia a stílustörténet korábbi korszakaiban. IV. A szinesztézia a Nyugat lírájában (tüzetes rész). 1. A szinesztézia jelentéstani struktúrája. 2. A szinesztézia alaki sajátosságai és nyelvtani kifejezésformái. 3. A szinesztézia stilisztikai funkciói. 4. Egyéni sajátosságok a nyugatosok szinesztéziáiban. 5. Stílustipológiai összegezés. — *d)* A könyv nyelve, stílusa mindvégig olyan közérthető (nem számítva néhány terminus magyarázatának a hiányát), sőt élvezetes, hogy a nagyközönség számára is hozzáférhetővé teszi az elvont tartalmat. A népszerűsítést szolgálja a kitűnően megválasztott cím, a fejezetek mottói és a szép idézetek. Az alábbiakban az egyes fejezetekhez teszem meg lényeges észrevételeimet.

A szinesztézia fogalma. A fogalom meghatározását Dombi Erzsébet a következőképpen adja meg: „A szinesztézia két vagy több, különböző érzékterületről vett fogalmat megnevező, szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolata” (15). Ez a meghatározás szemantikailag szűkebb, mint a korábbiak általában, mert kizárja az érzékelés körébe tartozó szavaknak a lelki élet, lelki állapot szavaival való kapcsolatát (*tarna gyász, sötét gondolat* stb.), valamint az olyan szavak kombinációját (*zúgó csönd, vak fény*), amelyek ugyan összeférhetetlenek szemantikailag, de azonos érzékterülethez tartoznak. Nem tekinti a szerző szinesztéziának a különböző érzékterületekről származó szavak kapcsolatát szemantika összeférhetőség esetében (*csendes*

éj, piros pipacsok zizzenése). Érdekelne, bár a szerző nem szól erről, tekintette-e ez utóbbiakat valaki valaha is szinestéziának. Mellékesen jegyzem meg, hogy a *szinesztézia* szónak nem a *szín* szó az eleme. A szót a görög nyelvből alkották: *szün* 'együtt' + *aisthesis* 'érzet, érzéklet' = 'együttérzéklés'. A szerző munkájának egyes részeiben használja az *érzetkeverés* szót is. A szerző definíciója igen szerencsésnek mondható, a terminológiája is, csupán az *álszinesztézia* (pl. *napfényes öröm*) elnevezés ellen volna kifogásom. Az ilyen kapcsolat ugyanis teljesen független, önálló a „valódi” szinesztéziához képest, teljesen más, mint emez, az *ál* megnevezés félrevezető. Az álszintézia meghatározásában („valamely konkrét érzetnek elvont fogalomhoz való társítása” (12), az *elvont fogalom* megjelölés ellen is lehet kifogást emelni, többértelműsége miatt).

A kutatás története. Dombi Erzsébet munkájából kiderül, hogy a szinestézia-kutatás története is azzal az általános tudománytörténeti tanulssal szolgál, hogy a kutatás kezdetben kevésbé volt differenciált, a lélektani-élettani vizsgálat nem különült el élesen a nyelvészeti-irodalomtudománytól. Talán a legújszerűbbnek hat a szerző tudománytörténeti áttekintésében a zenetudomány részvétele, különösen a *színzongoró*-val és a *fényszongoró*-val való kísérletezés. Még ennél is meglepőbb az *illatkoncert* ötlete.

A szinesztézia régen. A Nyugat-korszak előtti idők szinesztéziáiról kapunk e fejezetben rövid áttekintést. A példákat természetesen irodalmi szövegek adják, a kódexirodalomtól kezdve. A mai köznyelv is őriz néhány szinesztéziát a szavak múltjában, etimológiájában. Pl. a *langyos* szó, amely eredetileg tapintásérzetet jelölt vagy a *rikító piros* kapcsolatban a jelző eredetileg hangérzet jelölője. Néhány etimológiai magyarázat azonban a TESz. felfogása szerint nem vonható ide. Pl. a *figyel*-nek a *fül*-lel való kapcsolatát a TESz. nem tartja valószínűnek. A szláv nyelvekben a *hall* → *figyel* jelentésfejlődés viszont gyakori (vö. Fabricius-Kovács: NyÉrt. 61: 37–40.). Ez egyébként az álszinesztézia körébe tartoznék, de véleményem szerint még ide sem. Ha ugyanis az érzetjelölés (*hall*) és a lelki élet jelölése (*figyel*) között reális kapcsolat van, azaz nincs meg az inkompatibilitás, akkor szinesztéziáról vagy akár álszinesztéziáról nem lehet szó. Ugyanerről van szó a *forró* esetében is: a mozgásérzet és a hőérzet körébe tartozó történés kapcsolata reális: a mozgásban levő víz és a víz melegsége eredetileg egyidejű, reális kapcsolat. A TESz. nem mutat ki érzetkeveredést a *doh* és a *fanyar* szó esetében sem: az előbbi mindig szagérzetre, az utóbbi mindig ízérzetre vonatkozott. Dombi szerint a *forr* „a buzgó folyadék mozgásával összefüggő látási élmény” (34). Kérdés, hogy a mozgást kifejező igék besorolhatók-e egyértelműen a látási érzet szavai közé, vagy a mozgásérzet körébe tartoznak. A könyvben mozgásérzet nem szerepel, a klasszikus öt érzékhez csupán a hőérzet járul (56). A mozgás azonban kétféleképpen értékelhető: aki látja a mozgást, annak a számára látási érzés; aki végzi, annak számára mozgásérzet. A szinesztézia besorolása így attól függhet, hogy a szinesztéziás kapcsolat kinek a szempontjából értendő. A *puha, lágy mozgás* valószínűleg inkább annak a szempontjából értékelendő, aki látja a mozgást, viszont a *kemény lépés* kifejezésben legalább ennyire dominál a mozgásérzet is, ami persze a mozgást végző érzékelésére vonatkozik. Még erősebben érvényesül a mozgásérzet szerepe a *keményen dolgozik* kapcsolatban. Ilyen az ÉrtSz. példája is: *A kemény futásban megszakadt (a ló) belseje*. Ez utóbbi példákban a szinesztéziás kifejezés már köznyelvvé vált, így emocionális (stiláris) értéke is elhalványodott, jelentésértéke ('megerőltető') is világosabbá lett. Ezek és ezekhez hasonló példák mutatják milyen sok tanulssággal járhat a szinesztéziás kapcsolatok történetének a nyomon kísérése. Mindez felveti, nem volna-e helyes a mozgásérzettel is számolni. A szerző megemlíti, hogy egyes szakemberek felvették ezt az érzékterületet is, de elhagyását nem indokolja (55). Hogy milyen bonyolult lehet egyes cselekvést jelentő igék vagy főnevek értékelése a hozzájuk reálisan kapcsolódó érzetek szempontjából, arra jó példa a *csók*

szó. A szerző merész, egyéni leleményű képzettársítást lát a következő, virágénekből idézett verssorban: „Érezhessem jó *illatját* gyenge *csózkodnak*” (36). Ámde a *csók*, *csókolni* olyan cselekvés, amelyhez reálisán kapcsolódhat hang-, íz-, szag-, tapintásérzet: a csók lehet hangos, cuppanós; édes; illatos; puha, lágy, sőt meleg, s ezek a kapcsolatok reálisak a csók sajátos jelentéstartalma miatt. Itt tehát nincs szó szinesztéziáról (sem álszinesztéziáról). Egy mozgáshoz egyébként általában kapcsolódhat hangérzet (a mozgás hanggal jár), pl. *zajos munka*, *hangos csapkodás*, *zenés felvonulás*, de ezek nem szinesztéziák. Az viszont: *fűtlyös jókedvében* (álszinesztézia).

A szinesztézia jelentéstani struktúrája. Ebben a fejezetben modern módszerek alkalmazásával a szinesztéziás kapcsolatok jelentéstani szempontú statisztikai feldolgozását kapjuk. A szerző válaszol olyan fontos kérdésekre is, hogy történik-e jelentésváltozás a szinesztéziás kapcsolatban, metaforikus vagy metonimikus jellegű-e a szinesztézia, különbözőség van-e a szinesztézia és az álszinesztézia jelentéstani szerkezetében stb. Dombi Erzsébet határozottan kimondja, hogy a szinesztéziás kapcsolat elemei megőrzik eredeti érzetre vonatkozó alapjelentésüket (52). Ez azonban, úgy vélem, csak arra a típusra vonatkozik, amelyről ő is azt mondja, hogy megállapítása itt a legnyilvánvalóbb, „amelyekben az azonosítás mint mondatstruktúrási eljárás fennáll ugyan, de mind az azonos, mind az azonosított eredeti jelentésében szerepel, tehát nem következik be névátvitel” (53). Dombi hivatkozik rám is (48), de az én észrevételem csak erre a típusra vonatkozik. Valami zavar van a fogalmak körül, amikor a szerző azt mondja, hogy a szinesztézia alkotó elemei nem helyettesíthetik egymást (53), és hogy „nem arról van szó tehát, hogy az egyik osztályszéma (hallás) egyszerűen egy másik osztályszéma (látás) helyébe lép, hanem épp a két ellentmondó szemantikai jegy egyidejű jelentkezése, ötvöződése a lényeg” (72). Ez természetesen igaz abban az értelemben, hogy az *érdes hang* elemei nem helyettesíthetik egymást, de az ilyen kapcsolatban a felcserélhetőség nem is e két elem között van meg, hanem az *érdes* és a között a melléknév vagy körülírás között, amelyet az *érdes* helyettesít. A hangnak egy fajtájáról van itt szó, amelyre nem volt más kifejezés. Az *érdes* jelentése itt már nem az eredeti, hanem 'rekedt, reszelős' stb. De az *érdes* megőrizte eredeti jelentésének a hangulatát, az eredeti érzéklés emocionális-szemléletes kísérmozzanatát. Ebből ered erős stilisztikai szerepe, különösen a szókapcsolat keletkezése után közvetlenül. Dombi szerint jelentésváltozásról csak diakronikus szinten beszélhetünk. Így azonban olyan merev határt húznánk a szinkronia és a diakronia között, amely a valóságban nincs meg. Ebből csak annyi igaz, hogy a szinesztéziás kapcsolat hangulati értéke idővel csökken, ha bekerül a köznyelvbe és ott tartósan megmarad. Az olyan „költői” szinesztéziák, mint *fekete robajok*, *elhallgat a fény* (153) elsősorban hangulati hatáskeltés miatt jöttek létre, nem „elnevező” szerepűek, de már bennük van a csírája az elterjedésnek. Habár a *feketé*-hez és az *elhallgat*-hoz fűződő hangulati tényező még nagyon erős, és a szókapcsolat használata erősen a szöveggörnyezethez kötött, nem vitás, hogy a szavak itt másodlagos jelentésben használatosak, közismertebb és prózaibb szinonimáik (*szomorú*; *kínt vagy halált okozó* [háborúról van szó] és *megszűnik*) helyett. Az elmondottak állnak a szerző által elemzett *fénytrilla* szókapcsolatra is: e szókapcsolat prózaibb szinonimái: *fénymozgás*, *fényvibrálás*. A *trilla* őrzi a hangérzethez fűződő szemléleti-hangulati értéket, de jelentése már nem hangérzetre vonatkozik. A képelemek szemantikai egyenrangúságáról tehát nem beszélhetünk, már csak azért sem, mivel az egyik érzetet képviselő szó eredeti reális értelmében használatos: a *keserű hang*-ban a *hang*. (Egyébként ezt a szerző is *primér érzetnek* nevezi.

A szerző hivatkozik Gomboczra, aki szerint ugyancsak nem történik a szinesztéziában jelentésváltozás. Ámde amit Gombocz a megfelelő helyen (Jelentés tan 84) mond, az nagyon ellentmondásos. Gombocz 15 példát sorol fel. Ezekről mondja összefoglalóan:

„A felsorolt esetekben persze még nem történt valóságos jelentésváltozás, de a jelzős nyelvhasználat megfigyelése már csak azért is fontos, mert az új jelentés állandósulását éppen a gyakori jelzős használat segíti elő, úgyhogy a névátvitel és a syntagmatikus tapadás folyamatai voltaképpen összefonódnak.” Az ellentmondást egyrészt maga az idézett szöveg tartalmazza. Ilyen szempontból kulcs-szövegrészek: még nem történt *valóságos* jelentésváltozás; az *új jelentés* állandósulása. Tehát van már *új* jelentés, de ez nem állandósult. Gombocz nyomán Temesi ezt így fogalmazza meg: „Az említett példák (ezek Gomboczéival nagyjában azonosak) java része még nem a befejezett jelentésváltozást igazolja hanem csak a változás folyamatban létét” (MMNyR. 1: 186). Tehát Gombocz *valóságos* szavát Temesi a *befejezett*, kétségtelenül pontosabb és Gombocz szövegének megfelelő értelmezésű (lásd Gombocz *állandósult* szavát) szóval helyettesíti. Gombocz szövegének ellentmondásosságát érthetővé teszi az akkor uralkodó felfogás: a változás csak akkor fejeződik be, ha hosszabb idő telik el és az új elterjed. De hogy Gombocz az *új jelentés* kifejezést használta, mutatja, hogy érezte az akkori felfogás ellentmondásosságát, hiszen az *új jelentés* kifejezésben benne van, hogy a változás már végbement. (Erre vonatkozólag vö. Károly: Általános és magyar jelentéstan 181–3 és 219.) Gombocz megfogalmazásában tükröződik az a korabeli felfogás, amelyben a változás nyelvi kritériuma keveredik a keletkezett új nyelvrétegbeli elterjedtségének a szempontjával.

Az ellentmondást másrészt az adatokra vonatkozó utalás foglalja magában. Gombocz 15 mellézneves kapcsolatot említ (*nehéz szag, tompa szín, keserű hang* stb.), ezek melléznevei közül 13-nak az ÉrtSz. számon tartja a külön jelentését. Nem valószínű, hogy itt a Gombocz óta eltelt idő adna valamiféle magyarázatot, hiszen ezek a jelentések már az ő idejében is megvoltak. Gombocz két példája a *fehér csönd* és a *veres, lila, kék szavak* különbözik az előzőktől. E példákban annyira dominál a hangulat és annyira háttérbe szorul a jelentés, hogy ez utóbbi szempontból az elemzés problematikus, esetleg lehetetlenné válik. A jel emocionális oldala ilyenkor nemcsak hogy előtérbe kerül, hanem teljesen elnyomja a reális valóságra való utalást. A színesztézia Dombi által is tárgyalt esztétikai funkciói itt döntő szerepet játszanak. Tehát lehetnek olyan esetek, amikor jelentésváltozásról valóban nehéz beszélni, egyszerűen azért, mert a jelentés szerepe, legalábbis a denotatív jelentés szerepe egészen minimális vagy jóformán semmi a színesztéziás szókapcsolatban. Az ilyen esetekre inkább érvényes Dombi megállapítása. A realitástól való menekülés lehet világnézeti, alkati indítású, lehet divat stb. De lehet ez érzéki realitásból való elmerülés, az antiracionalista, illetőleg a tudatalatti világ, élet nagyobb érvényességének a hangsúlyozása.

A színesztézia lehet szubjektív oldalról, a képet használó oldaláról nézve reális, ha színhallásról vagy ehhez hasonló jelenségről van szó. A realitás ilyenkor fiziológiai természetű. Pszichológiai természetű, ha tényleges asszociációk, élmények állnak a színesztézia mögött: például Kosztolányi versében a *kormos dal*-t a versben szereplő *vad kovács* magyarázza (148). Adynál a *fehér csönd* mellett ott van a *fehér lepel*, s hogy *Fehér ördög-lepel hullott miránk* (166). Az ilyen színesztéziákban jelentős szerepe van a metonimiának, s tudjuk, hogy a metonimiában a jelentések is távolabb állnak egymástól, mint a metaforában. Arra is lehetne gondolni, hogy pl. az előbb említett képekben nincs is színesztézia, hanem sűrített kifejezések: *kormos dal* = *a kormos kovács dala*, *fehér csönd* = *a fehér lepel alatti csönd*. Igazán ezeket lehetne „álszínesztéziának” nevezni. A kiemelő vagy díszítő jelző is úgyyszólván predesztinálja a színesztéziás szókapcsolatot arra, hogy csak a hangulati elem domináljon benne. A színesztézia erős hangulata önmagában nem zárja ki a jelentéstani elemzés lehetőségét. Gondolnunk kell arra is, hogy szövegkörnyezet által ez olyankor is lehetővé válik, amikor e nélkül a kapcsolat jelentés-tanilag (például szinonimikusan) nem értékelhető.

A jelentésváltozásnak a szinkroniában illetőleg a mikrodiachróniában való tagadása nagy nehézséget okozna. Például az ige jelentéséhez hozzátartozik a cselekvés végrehajtójának a szemantikai jellemzése is, ahogy ezt az ÉrtSz.-ban is látjuk. A *liktet* ige jelentésének eleme az is, hogy a cselekvés alanya, *vér, szív, ér* stb. A *színek ültetésel* kapcsolatban az alany változása jelzi az új jelentést, amely körül is írható. A színesztéziával annyiban rokon a megszemélyesítés, hogy itt szintén szemantikai összeférhetlenséggel állunk szemben. Tanulságos lehet tehát a kétfajta stílusalakzat összevetése. A kérdés mindenesetre további vizsgálatot igényel. Amit a szerző a képek reverzibilitásáról mond (*fehér csönd, csöndes fehérség*), az egyrészt a színesztéziának csak kis számára vonatkoztatható, de még ezekben az esetekben is kétes a reverzibilitás. Például a fenti példában sem igazi, tudniillik a *fehér csöndnek* a *csöndes fehér* volna a pontos megfordítása, a *fehérség* valószínűleg 'fehér táj' értelmű, ahogy ezt T. Lovas Rózsa magyarázza (52). A megfordíthatóság gyakoribb a tudatalattinak a költői kifejezésében előforduló színesztéziákban.

Az érzékelés kommunikációs folyamatában megállapítható tényezők rendkívül érdekes része a könyvnek (56): adó; kódolás; közlemény; dekódolás, vevő. Egy érzékelőterületen: valaki vagy valami; fényt bocsát ki; fény; látja a fényt; valaki vagy valami. Az íz és a tapintás egyes rovatai üresen maradnak. De miért nem lehet a *bocsát ki* helyett a *van neki* nyelvi formát alkalmazni, akkor mondhatom: valaminek van íze, felülete.

Kár, hogy az igen értékes fejezet a nagyközönség számára nehezen hozzáférhető sok fogalom magyarázatának a hiánya miatt. Például *denotatum, designatum, konnotatum* még nyelvészek számára sem egyértelmű fogalmak. Ez az eljárás nincs összhangban a könyv világos stílusával, amiről már ismertetésem elején szoltam.

A színesztézia alaki sajátosságai és nyelvtani kifejezésformái. A színesztézia sokrétű mondattani felhasználásáról nyújtott részletes statisztikai kép számtalan táblázatával fényesen igazolja, hogy a színesztézia — eddigi tudásunkkal ellentétben — nemcsak hogy nem köthető a jelzős szerkezethez, hanem az adatok többségében nem is jelzős szerkezetekben fordul elő. A színesztéziás jelzős szintagma csak az alárendelő szerkezetekben van többségében, kb. 50 százalékos arányban. A jelzős szintagmák szerepét a stílusvizsgálatban általában is eltűntették a múltban. Ezzel kapcsolatban írtam régebben: „A jelzők egyeduralma ellen! A nyelv, a stílus szépsége nemcsak jelzős kifejezésekből áll. A határozós, tárgyas, alany—állítmányi szerkezetek, nagyobb mondatdarabok, szerkezetcsoporthoz is részt kérnek a stilisztikában. A tankönyvekben túlságosan nagy a részrehajlás a jelzők iránt a többi mondatrész rovására” (Nyr. 84: 59).

Dombi Erzsébet mondattani statisztikái rendszerezését egy mélyebb összefüggésszerűségi rendszeren belül ökonomikusabban is meg lehetett volna oldani, a transzformációs viszonyban álló szerkezetek invariáns magvából kiindulva. Világos ugyanis, hogy a *csókok dalolnak, daloló csókok, csókok dalolása* egy főnévi és igei tartalom aktív kapcsolatát alkotják, s ez a kapcsolat a lényeg, ehhez képest másodlagos fontosságú (persze nem jelentéktelen), hogy ez a kapcsolat hogyan realizálódik. A könyv statisztikájában az alapvető kapcsolat hiányzik. Ugyanígy *dalt didereg* és *dal didergése*, vagy akár *sötéten zúg* és *sötét zúgás* vagy a *fehér csönd* és a *csönd fehér* elszakad egymástól. A szerzőnél az alanynak s a tárgynak is van tárgya, de tudjuk, hogy tárgya itt az ige nem finit formájának (igenév) van, s nem az alanynak vagy a tárgynak, mint olyannak. A jelentéstani és nyelvtani rész szervezesebb összedolgozása által kaphattunk volna statisztikai kimutatást arra vonatkozólag, hogy pl. a primér és a szekundér érzet kifejezése hogyan kötődik az egyes mondatrészfunkciókhoz. Feltehető, hogy a jelzős szerkezetekben a primér érzetet a jelzett szó fejezi ki. De nem biztos hogy ugyanez a helyzet az igenévi jelzős, illetőleg a birtokos jezős szerkezetekben: *hangja selyme*. A birtokos szerkezeteknek a minősítő

jelzős szerkezethez képest ellentétes szintaktikai helyzete (*daloló csókok* — *csókok dalolása*) érthetővé teszi, hogy az utóbbiban inkább a jelző a primér érzet kifejezője. Fontos lett volna szerintem a megkülönböztető és kiemelő, díszítő jelzők közti különbségtétel is, mivel egész más a jelentésbeli szerepük.

A színesztézia stilisztikai funkciói. Ez a fejezet először stilisztikai és poétikaelméleti kérdésekben ad kitűnő tájékoztatást, majd a színesztézia különböző funkcióit mutatja be (megismerő, lélektani, esztétikai, ez utóbbin belül hangulatkeltő, megérezkítő, intellektuális funkció), ezután foglalkozik a színesztéziának a mű poétikai (főleg képi és zenei) struktúrájába való beilleszkedésével (ez nagyon fontos, mert sokszor csak a szöveggörnyezet teszi lehetővé a színesztézia hangulati, illetőleg jelentésbeli értelmezését), végül szófajstatisztikai táblázatokat közöl, a színesztézia szófaji jellegéből fakadó stílusértéket illusztrálva. Talán ebben a fejezetben találkozzunk elméletileg a legtöbb újjal, ugyanakkor ennek a fejezetnek a szempontjai módosulhatnak leginkább a jövőben.

Egyéni sajátosságok a nyugatosok színesztéziáiban. — Stílustipológiai összegzés. E fejezetekben a szerző irodalmi művek kitűnő elemzőjének bizonyul. Amikor a színesztézia szerepét a költői életmű egészébe illeszti, sokoldalúságáról, a költészet iránti finom érzékről tesz tanúbizonyságot. A tipológiai összegezés szempontjai rendkívül tanulságosak, termékenyek. Ezek összeállításában mintegy összegeződnek az előző fejezetek részletvizsgálatai. Itt mutatkozik meg a módszeres, jól megtervezett, igényes munka pozitívuma: a fogalmak részben empirikus, részben deduktív jellegű gondos és terjedelemigényes tisztázása után az alkalmazást, a kutatást a jövőben is befolyásoló szempontrendszer felvázolása már rövidrefogott lehet. Kíváncsinos volna a módszeres kutatást minél hamarabb kiterjeszteni más írókra, a mai irodalomra és az „alszínesztéziára” is.

*

Megerősítve, amit ismertetésem elején mondtam, Dombi Erzsébet könyve mind eredményeit, mind módszerét tekintve igen jelentős munka, amely több tudományágban (nyelvészet, stilisztika, irodalomelmélet és irodalomtörténet) nélkülözhetetlen, s az adott témakörben, sőt tágabb területen is úttörő, inspiráló jelentőségű.

Károly Sándor

Márton Gyula: Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974. Kriterion Könyvkiadó, 286 lap

1. Legrégibb nyelvjárászigetünk, a moldvai csángó nyelvjárás leírása terén Márton Gyula kolozsvári professzor érdeméből újabb jelentős lépéssel jutottunk előbbre: a hozzáértő szakvezetéséről s eddigi kiadványairól méltán elismert Kriterion Könyvkiadónál megjelent a című írt munka. „E tanulságokban talán leggazdagabb nyelvjárás” — ahogy Márton írja (9) — kutatását a lelkes kolozsvári nyelvjárás-kutató gárda példás ügybuzgalommal, következetességgel és szakértelemmel végezte és végzi: a hosszú évekig tartó gyűjtőmunka eredményeképpen — a nem önálló kiadványokat nem tekintve — megjelent a című írt munkán kívül ugyancsak Márton Gyula tollából „A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai” a Kriterion Kiadónál 1972-ben, az elméleti rész ugyan ezen a címen nálunk (NytudÉrt. 66. sz.), s évek óta kiadásra vár a nyelvjárás három kötetes atlasza, egy nyelvjárási szótár nyersanyaga és a nyelvjárás alaktani rendszerének

leírásához szükséges anyag is (7). Arra helyszűke miatt természetesen nem vállalkozhatom, hogy részletesen bemutassam Márton monográfiáját, e munka számos értékes adatát, a szerző finom megfigyeléseit s találó megállapításait. Ezért rövid bemutatásra és néhány módszertani kérdés megemlítésére szorítkozom.

A könyv a következő fejezetekből áll: bevezetés (5–11), ige-tövek (12–134), módjelek (135–162), időjelek (162–172), igei személyragok (173–273), a kutatópontok jegyzéke (274), rövidítésjegyzék (274–5), román (276–9) és német nyelvű összefoglalás (280–3), valamint tartalomjegyzék (285–6).

2. A bevezetésben a csángó nyelvjárás kutatásának rövidre fogott, bő irodalmi adatoltságu történetét olvashatjuk (l. még 135–6, 162). Itt szól Márton a vizsgálata alapjául szolgáló korpuszról is: nemcsak az 1949–1962 között rendszeresen végzett s mindenegyes csángó településre kiterjedt gyűjtések anyagát, de a CsángóSz. nyelvtani mellékletét, illetőleg a szakfolyóiratokban megjelent közleményeket is feldolgozta. A leírás érthetően „korántsem tekinthető teljesnek” (9): a viszonylagos teljesség igényével is csak évek hosszú-hosszú során lehetne 79 kutatópontról anyagot gyűjteni.

A monográfia leíró módszerű. Az ige-tövek bemutatásakor Márton az irodalmi nyelvhez s némelykor a nyelvjárásokhoz is viszonyít (10, 17 stb.). Az anyag tárgyalásakor külön elemzi a CsángóSz., Csűry (6), Szabó T. Attila (uo.), valamint a kéziratok anyagadatait. Ezt követi a töltípusok összegező leírása, amelyben a szerző következetesen érvényesít nyelvföldrajzi és egybevető szempontokat. Az egy-egy töltípus tárgyalását több ige teljes paradigmasora zárja le. A csángó ige-töltípusok — a *j*-s tövel váltakozó *v*-s (*bújik* ~ *búv*-) és a hangváltakoztató töltípus (*ad* ~ *ád*, *ver* ~ *vér*) kivételével — megvannak a mai beszélt magyar köznyelvben is. A két nyelvváltozat közötti különbség elsősorban bizonyos tövek más-más töltípusba tartozásában nyilvánul meg: az *ír*, *néz*, *sír* a csángóban például több alakú (13), a köznyelvben nem. A csángó módjelek: a kijelentő módnak nincs jele (= 0 morféma), a felszólító módé *-j* és 0, a feltételesé *-ná*, *-né*, *-nó*, *-nő* és *-nu*, *nü*. Ezt a fejezetet négy térképlap egészíti ki. Az időjelek: a jelen idő jelöletlen, az elbeszélő múlt jele *-á*, *-é*, illetőleg *-ó*, *-ő*, a múlt időé *t*, *-tt*. Az igei személyragokat a következő csoportosításban mutatja be Márton: alanyiak (a kijelentő mód jelen idejének és az elbeszélő múltnak az ikes és iktelen ragjai, a múlt idő személyragjai, a feltételes mód jelen idejének és a felszólító módnak az iktelen és ikes ragjai) és tárgyasok (kijelentő mód jelen idő, elbeszélő múlt és múlt, feltételes mód jelen idő és felszólító mód). Bőven közöl szemléltető anyagot is Márton: az ikes igék lehető teljes jegyzékét közli (191–203). Ebben a fejezetben 11 térkép segíti a gyors szóföldrajzi informálódást.

Nyelvjárás munkáról lévén szó föl kell vetnünk a gyűjtés kérdését is, de időznünk e problémánál fölösleges, mivel Márton Gyula, illetőleg a többi, „a moldvai csángó nyelvben meglehetősen tájékozottsággal rendelkező kolozsvári nyelvjáráskutató” (Szabó T. Attila: MNyj. 5 : 20), nevezetesen Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Vámszer Márta, Murádin László, Nagy Jenő, Balogh Dezső és Bura László (i. h. 29–30) személye garancia a gyűjtés minőségére. Márton mögött több évtizedes eredményes nyelvjárásgyűjtő munka és dialektológiai tapasztalat, kitűnő nép- és helyismeret s magas fokú nyelvészeti képzettség áll (vö. e tárgykörben tőle: A nagymoni népnyelv ige-tövei és igealakjai. Kolozsvár, 1942. és A borsavölgyi nyelvjárás ige-tövei és igealakjai. NytudÉrt. 32. sz.). Ennek a munkának mind témája, mind műfaja nagyon időszerű (l. legújabbban: Kálmán Béla: NyK. 74: 470; Imre Samu: MNyj. 70 : 119) s például szolgál, továbblépésre ösztönöz és segít magyarországi dialektológiánkban is. A rendelkezésre állott anyag alapján Márton a csángó nyelvjárás igeragozási rendszerének legfontosabb jelenségeit leírta, s következetesen minősítette adatait előfordulási gyakoriságuk szerint, elkülönítve ily módon a nyelvjárás centrális és marginális, fontos és kevésbé fontos elemeit. Dicséretes módon alkalmazta

a szóföldrajzi szempontot is: súlyt fektetett a mindhárom (északi, déli és székelyes) csángó nyelvjárásban meglevő, tehát közös és a nem mindegyikre jellemző, azaz eltérő elemek pontos leírására és egybevetésére. A 15 térképalak hasznos és fontos része a nyelv-földrajzi szempontú leírásnak.

3. Ez a monográfia leíró munka. Fölvetődik a kérdés, a forrásanyag egésze eleget tesz-e a szinkron leírás egyik legfontosabb követelményének: egyidejű-e? A CsángóSz. adatai (Wichmann 1906–1907-ben gyűjtötte anyagát, l. Szabó T. Attila: MNyj. 5 : 14) és az 1962-ben gyűjtött adatok e tekintetben együvé tartoznak-e (nem beszélve korábbi közlések anyagáról)? Úgy gondolom, erről nem ártott volna a szerzőnek néhány szót szólnia. Másodikul egy egyszerre elvi és gyakorlati kérdés említettessék meg: ennek a monográfiának a tanulmányozása is megerősítette bennem a morfémaalakváltozatainak és a morfémaknak, tehát a — fonetikus, illetőleg fonematikus alapú — morfológiai és morfológiai leírás különválasztásának a szükségességét. A morfológiai részbe kerül minden morfémaaváltozat (tehát például a feltételes mód jelének Márton közölte 24 változata: 138), a morfológiai fejezetben csak a morféma szimbólumaival dolgozunk (például $J =$ a felszólító mód jele). A szimbólumokat be kellene vezetnünk a tőtípusok leírásában is s akkor a morfológiai fejezetben a tőtípus és a morfémaaváltozat kapcsolódási szabályainak a leírásakor a körülményes „sz-es és d-s tövel váltakozó v-s igető”-féle megjelölések helyett a rövid szimbólumot idézhetnénk. Ezzel nemcsak sok helyet takarítanánk meg, s az áttekintést könnyűvé, de legalábbis lényegesen könnyebbé tennénk, hanem a morfémaaváltozatok vadonától megszabadulva talán mélyebb összefüggéseket is gyorsabban ismernénk fel. Valami, ami mind a monográfiák íróinak, mind pedig olvasóinak csak előnyére szolgál informálódási-informálási lehetőségeivel. Osztom saját tapasztalataim alapján Márton véleményét, hogy bizonyos tőaváltozatok szabályszerűségeit nagyon nehéz megállapítani (50). Vannak olyan igéink is, amelyek számos tőaváltozatuk miatt több tőtípusba is beletartoznak, például *meleget-ik*, *meleksz-em*, *meleges-tek* (40). Hová soroljuk őket? Az sz-es és d-s változatú, a hangzóhiányos vagy a magánhangzót tartalmazó tőtípusba, vagy csak az egyikbe s a másikban utalunk rá vagy alkotunk egy külön tőtípust? Mindegyik megoldás hívei jogosan érvelhetnek, a döntést a mindenkori monográfiáról koncepciója szabja meg. Köznyelvi, illetőleg más nyelvjárási leírás esetén a kritikus joggal tenné szóvá, miért közli a szerző viszonylag sok ige paradigmáját, s miért kommentálja részletesen adatai egy részét. Márton eljárása mégis helyeselendő. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy a csángó nyelvjárás minden adata fokozottan értékes számunkra. A személyragok leírásában gyakran folyamodik Márton táblázatokhoz (184, 255–6, 256, 260, 266 stb.). Helyesen tette, eljárása követendő. Nem tudom, milyen lehetőségek kínálkoztak volna statisztikai felmérésekre: szívesen vettem volna őket, ahogy szívesen olvastam volna generációs különbségekről is (vö. például Vámszer: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere 170–6) részletesen. A monográfia szintézis volta miatt anyagközlő-leíró-rendszerező funkciója mellett még egy fontos feladatot is teljesít: rámutat hiányosságokra, hézagokra, kijelöli a további kutatások teendőit.

5. A csángó nyelvjárást különleges helyzete — a XIV. század óta a magyar nyelvterületről elszakadva él, legarchaikusabb s „legkülönfejlődesebb” (Benkő: Nyjtört. 31) nyelvjárásunk — a magyar nyelvtudomány kivételes forrásává avatja. Mind a szinkron dialektológia, mind a nyelv- és nyelvjárástörténeti vizsgálat, a nyelvjárásközi összehasonlítás, az etimológia, de az általános nyelvészet is sok tanulságot, értékes, másunnan nem pótolható adatokat meríthet belőle. Kolozsvári kollégáinkat őszinte köszönet és elismerés illeti azért, hogy áldozatos munkával felgyűjtik, ami felgyűjthető, megmenthető még, szakszerű monografikus feldolgozásokban a kutatás számára hozzáférhetővé teszik e

nyelvjárási anyagot. Márton Gyula ismertetett munkája a csángó nyelvjárás leírásának egyik fontos fejezete, amelyet sok tanulsággal és okulással fogunk olvasni, s amelynek korpusza a leírás módszerének változásától függetlenül több irányú felhasználásra is alkalmas, el nem avuló értékes forrásanyag marad. Türelmetlenül várjuk a folytatást, a csángó opus még kiadatlan köteteit!

Kiss Jenő

Fischer Sándor: Retorika. A közéleti beszéd gyakorlata. Kossuth Könyvkiadó. Bp., 1975. 309 lap

1. Megértük: akár válogatni lehet a mostanában íródott retorikai művekben. A „Szónokok, előadók kézikönyve” 1974-ben sikert hozott szerzőinek és a Kossuth Kiadónak: a nagy példányszámú könyv pár hónap alatt kifogyott az üzletekből. Érthető tehát, hogy nemcsak a szónokok, hanem a nyelvészek is kedvezően, sőt nagy örömmel fogadták. (Ism.: Grétsy László, Nyr. 99: 83–7.) Újranyomása helyett a kiadó most Fischer Sándor Retorika c. könyvével segíti a szónoklás iránt érdeklődőket abban, hogy megismerhessék az ékesszólás művészetét. Kérdés: szükséges-e, hogy szinte egymást követően két azonos célú és igen hasonló szerkezetű könyv jelenjék meg akkor, amikor gyakran hivatkozunk a szűkös nyomdai kapacitásra.

2. Fischer Retorika c. könyvének szemléletmódja, gyakorlati haszna, nyelvi-stílusbeli megformáltsága — sajnos — messze elmarad a „Szónokok, előadók kézikönyve” modern szemléletétől, nyelvi igényességétől.

Megtévesztő, hogy sem a címe, sem az alcíme nem utal pontosan a könyv tartalmára. A mű nagyobbik része nem is retorika, hanem beszédtechnika (91–197). Ez a furcsa arány azt az érzést keltheti az olvasóban, hogy a szónoklat sikerének legfőbb feltétele a jó hangképzés, a hibátlan artikuláció. Pedig ma már senki nem vitatja, hogy jó szónok elsősorban az lehet, akinek igaz, őszinte gondolatai vannak, aki természetesen és szuggesztív módon tud beszélni. Az igaz, a hiteles, a hatásos szónoki beszédet hallgatva „megbocsátjuk” az apróbb kiejtési hibákat! A fecsegő, a jó „kiállást” szónok nem indít meg, ha csak a hangtorna bűvésze. Jól írta Faragó Vilmos a mű szerkezetének (konceptióbéli?) hibájáról: „Nem a beszédhibák jelentik a fő bajt, hanem a stílushibák. S mert a stílus az ember, hát a magatartáshibák jelentik a fő bajt: a kapcsolatteremtés szándékának hiánya, a meggyőzni akarás hiánya... a személyesség hiánya” (Élet és Irodalom 1975. aug. 9., 3).

3. A könyv szerkezete:

[I.] BEVEZETÉS (11–8). Témái: A szónoki beszéd fogalma, célja — Rátermettség — tanulás — A közéleti beszéd felelőssége

[II.] ELMÉLETI FELKÉSZÜLÉS (21–88). Témái: Anyaggyűjtés — Elrendezés — Kidolgozás — Stíluskövetelmények

[III.] GYAKORLATI FÖLKÉSZÜLÉS (91–196). Témái: Beszédtechnika — Beszédművészet — A beszéd gyakorlati lélektana — A beszéd fajtái

[IV.] A SZÓNOK ÉS KORA (223–304). Szemelvények szónoki beszédekből

[V.] NÉVMUTATÓ (307–9).

A témák címszerű felsorolása is mutatja, hogy a könyvnek két érdemi része van. egyik a szónoklás elmélete, másik a szónoklás gyakorlata. Minthogy a II. fejezet inkább gyakorlati jellegű, és a gyakorlatinak nevezett III. fejezetben is sok az

elméleti fejtegetés, e formális tagolás helyett értelmesebb lett volna a következő: II. A szóközi beszéd elgondolása, megszerkesztése és megírása. (A szövegalkotás kérdései.) II. A szóközi beszéd előadása. (A szöveg megjelenítése.)

Úgy vélem, hogy „A beszéd fajtái” c. rész (210–20) szervezesebben kapcsolódott volna az I. fejezethez; és a II. fejezet végére jobban illett volna a beszéd lélektana (197–209). Kár, hogy az általános stíluskövetelményeket (60–6) nem a jelenkori szóközi beszédek szövegein mutatta be a szerző. A valamennyi írás- és beszédműre vonatkoztatható, általános stíluskövetelmények tételes felsorolásával nem igen lehet segíteni a szó-nokjelölteket. „A közéleti beszéd stílusa” (66–84) c. fejezet az előzőnél gyakorlatiasabbnak ígérkezik, ám itt sem válik világossá, hogy a kifejezetten írásban rögzített, ún. *írásművek* nyelve, stílusa miben tér el a beszélt nyelv és a hozzá közel álló ún. *beszédművek* (felszólalás, hozzászólás, előadás, szónoklat stb.) stílusától. Ez a fejezet nem más, mint a stílus h i b á k gyűjteménye és a közismert nyelvhelyességi h i b á k (suk-sük nyelv; „Innák egyet”) felsorolása. Sajnos, a szerző fogalmazásában itt a legtöbb a képzavar, az ismétlés, a közhely, a tárgyi tévedés (66, 67, 68, 69 stb.).

A könyvnek talán ez a leggyengébb része. — Ha a mintabeszédeket közlő függelék (223–307) inkább csak „ráadás” a könyvben, a tényleges retorika alig több ötven lapnál. A cím nem ezt ígéri! Feltűnőek tehát Fischer legújabb művének szerkezetbeli hibái.

4. A beszédtechnikai rész (91–195) szerkezete, tartalma nagyjából azonos a szerzőnek „A beszéd művészete” (Gondolat, 1974.) c. könyvével. A terjedelmi korlátok miatt Fischer itt most rövidebben, célratörőbben fogalmazta meg beszédpedagógiai tapasztalatait. A hangképzés sok időt, türelmet kívánó munkájához jó szakismereteket nyújt; mihielyt azonban témájától elkalandozik, elbizonytalanodásában egyre több nyelvi-fogalmazási hibát követ el (97, 98, 105, 106, 111). Az említett hibák nagy része, sajnos tárgyi tévedés. Tévedés például azt állítani, hogy a magyarban nincs szabálya a hanglejtésnek (179). Van, csak meg kell ismernünk! (MMNyR. 1: 117–18 és 2: 503–17; Fónagy–Magdics: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.). Az sem igaz, hogy „Nemcsak élni, de beszélni sem lehet helyes légzés nélkül” (92). Így lenne igazabb: Nemcsak beszélni, hanem élni is könnyebb, ha helyes, egészséges a légzésünk.

A beszéd fajtái (210–20) c. fejezetben nem lehet megállapítani, hogy mi volt a felosztás (a rendszerezés) alapja. Elfogadottabb és helyesebb, ha közlő (elbeszélő-leíró), értekező (megbeszélő) és mozgósító (rábeszélő) jellegű beszédművekről szólnunk. (Rónai–Kerekes: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 41–42) A „jogi beszéd” (212) kifejezés helyett a *törvénytörvényi beszédet* ajánlanám. Szokatlan a „tudományos beszéd” említése is (214). Szerintem ma a tudományos kérdésekről szóló előadásnak lehetnek retorikus elemei, de végül mégis csak előadás marad a műfaja szerint. Zavaró különben, hogy Fischer az előadás és szónoklat szavakat szinonimáknak tartva egymás mellett (és helyett is!) használja. — Elhagytam volna „A társadalmi élet beszédei” c. fejezetet (215–8), hiszen erről a témáról több jó könyvet írtak. 1973-ban jelent meg például Rácz Zoltán „Családi és társadalmi rendezvények kézikönyve”, amely szépen felsorolja a szóközi követelményeket (74–98). — A jogi beszéd (212–4) ismeretanyaga a laikus olvasónak felesleges, a jogásznak meg kevés. Az egyházi beszéd (218) ugyan hagyományos szóközi műfaj, de tartalma és stílusa ma igen kevés embert érdekel.

5. A szerkesztéstani fejezet (21–88) meglehetősen nehézkes, bonyolult fogalmazású (21, 22, 32, 42). Semmi újat nem ad az olvasónak. Itt a szerző elsősorban a beszélő szempontjait vette figyelembe. Pedig közismert tétel, hogy a szónoklat ma sem lehet pusztán információ, hanem „kommunikáció: kölcsönhatás a beszélő és hallga-

tók között” (Deme: Szónokok, előadók kézikönyve 151). A jó szónok már a beszéd megírásakor mérlegeli, hogy a hallgatóság számára a szukoesszív vagy a szimultán szerkesztésű mondat lenne-e az érthetőbb (Deme i. m. 132). Arra is meg kell tanítani minden szónokot, hogy akkor lesz zavartalan a beszélő és hallgató viszonya, ha a szövegszerkesztésben érvényesül a láncszemszerűség, a szigorú egymásra épülés elve (Deme i. m. 128).

Fischer szerkesztéstana a hagyományos retorikai könyvek szemléletét követi, ennél fogva a korszerű szónoklat megszerkesztésének nyelvi-stilisztikai-kommunikációs törvényeit, jellemzőit nem tudta feltárni.

6. A beszédművelés mai álláspontjához igazodva helyesen vélekedik Fischer a tájnyelvi kiejtésről. Igaz, hogy „a tájnyelvet is lehet szépen és csúnyán beszélni” (137); s mert a regionális köznyelv(ek)ben máig tovább él a nyelvjárási beszéd több jellemzője, „saját szűkebb nyelvjárási területén a szónok bátran beszélheti anyanyelvi tájnyelvét” (138). Hozzátehetjük: ma még nem minden szónok képes átváltani a tájnyelvi kiejtésről a köznyelvre (bár ezt ők maguk is szeretnék!), ám ez nyelvfejlődésünk jelenlegi szakaszában természetes.

Helyesen mutat rá a szerző arra, hogy a beszédhibák kapcsolatban vannak egymással. Ezért a javítást a kisebb hibákon kell kezdeni! Feltűnően javul a beszéd ritmusa, ha a jó légzéstechnikát képes elsajátítani a lepeggő vagy a hadaró. Az is igaz, hogy a nyíltabban ejtett magánhangzók egyúttal kissé illabiálisabbak is (140).

A helyes kiejtés tanulását sok jó tanáccsal segíti Fischer. Többször is felhívja a figyelmet arra, hogy a beszédjavítás mindenekelőtt jellemformálás, egyéniség-javítás! A hadarónak például „teljes lelki átváltozásra van szüksége ahhoz, hogy elviselje új [alaku]lóját lényét...” (152). Megfontolandó az a gondolata is, hogy a beszédtanár segítségével önmagában nem elég: meg kell kérni egy-egy jófűlű ellenőrzőt (korrepetitort?) hogy mondjon bírálatot a javulás mértékéről (150). Jó tanácsokat ad arra is a szerző, hogy az „élő beszéd” természetességét miként lehet elsajátítani (194–95).

Valószínűleg megfeledezett róla Fischer, hogy az artikulációs mozgások ellenőrzéséhez tükör is kell. Erre utalni kellett volna (99, 102, 103).

7. Sajnálatos, hogy a könyvben nagy a terminológiai zavar, és sok a tárgyi tévedés.

A szerző a tájnyelvet a csoportnyelvhez tartozónak véli (57); azt állítja, hogy az archaizmusokra tudományos munkákban is szükség van (69); a szóképzést azonosítja a képes beszéddel (84). — A *mély* magánhangzó helyett *sötét* színűről beszél (100), a *magasat* meg *világosnak* mondja (103). Szerintem a *mély* jelzőnek nem szinonimája a *sötét*, és a *magas*-nak sem a *világos*. A hangszín lehet sötét és világos, vagy akár érdes és lágy stb. Általában a színezésteória tartalmú jelzők utalnak a hangszínbeli adottságokra, de itt is határt kell szabni a szinonimáknak, nehogy például *cíngár* hangúnak mondjuk az *éles* hangú embert.

Tévedés hibának minősíteni az „El kell menjek!” — féle mondatokat (78). A kettős tagadás sem hiba a magyar nyelvben (81), mert általa nyomatékosabb lehet az állítás. Ne üldözzük a feltételes módot (83), hiszen vele a szerénység is jól kifejezhető.

Zavaró, hogy Fischer a szokásosabb *hangszalag(ok)* helyett (93) a *hangajakizmok* szót használja. Meglepő, hogy Fischer szerint a mélylégzés ad több levegőt (94). Tapasztalataink szerint a helyes mélylégzés mindig együtt jár a mellkasi (felső) légzéssel. Félreérthető, hogy a gégeinek beszéd közben mozognia kell (105). Helyesen: a gége egészének mozgása minimális. Felszorítása meg határozottan hiba, mert kemény, préselt hangadáshoz vezethet. — Zavaró, hogy „A szájjüregi hangképzés” cím alatt említi Fischer az *m*, *n*, *ny* hangokat (109). — Nem helyes ez a főcím: „A mássalhangzók alkalmazkodása” (111); mert ez, tudniillik az akkomodáció, csak egyike a mássalhangzókapcsolati törvé-

nyeknek. Összefoglaló címnek ez jobb: „Mássalhangzóink egymásra hatása” (MMNyR. 1: 98). — Fischer a hang *alak-járól* beszél (112). Itt valószínűleg arra kell gondolnunk, hogy a hangnak a *minőségét* vizsgálva *képzési* sajátságokról beszélhetünk (MMNyR. 1: 64); illetve a beszédhangnak négy tulajdonsága van: minősége, ereje, időtartama és magassága (MMNyR. 1: 63). — Ha már annyi példát gyűjtött a szerző a hasonulás különböző formáira, egy-egy rövid meghatározást is adhatott volna a főbb típusokra (114). E fejezetben sok a vitatható ejtésváltozat. Szóhatáron a jobban tagoló-értelmező beszédben nem tartjuk hibának a részleges hasonulásos ejtést (nagy csapás > naty csapás). Fischer szerint az efféle példákban teljes hasonulás megy végbe. — Fischer összekeveri a hangkiesést és a mássalhangzó-rövidülést (121, 122). Helyesen: a *pénzsóvár* szóban hangkiesés lehetséges, az *otthon* szóban rövidülés.

A beszédtechnika (91—163) és a beszédművészet (164—96) elkülönítése-szembeállítás azért nem szerencsés, mert arra gondolhat az olvasó, hogy a légzéstechnikát, a hangképzést *bárki* megtanulhatja (ez a legalsó grádus), — ám a helyes hangsúlyozást, a dallamos beszédet és a beszéd folyamat váltásait csak művészek képesek elsajátítani. Ez formális és tarthatatlan elmélet! Mivel a beszédgyakorlatok fokozatok szerint épülnek egymásra, a fokozatokat mindenkinek végig kell járnia! A szorgalmas és fogékony tanuló (akár „átlagos beszélő”, akár színészjelölt!) képessé tehetjük arra, hogy jól bonyolít a mondatfonetikai eszközökkel. De a jó hangsúlyú, kellemes dallamú beszéd még nem művészi beszéd! (A színpadi beszéd fogalmát lásd Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 7; Montágh Imre: *A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája*. ÁNyT 10: 115—29). „A beszédművészet” cím helyett ezt választottam volna: „A szövegértelmezés mondatfonetikai eszközei.”

Hogy mi a hangsúlyos a magyar beszédben, azt nem szófaji kritériumok határozzák meg, hanem a szövegegész. (Deme: *Szónokok, előadók kézikönyve* 135). Fischer csak az önmagukban álló mondatok hangsúlyviszonyait írta le. Hiányolom azt is, hogy a beszédművek hangzásbeli folyamatosságáról keveset mond. A szólamok (166) egybemondása még nem kelti a hallgatóban a mondatkapcsolatok folyamatosságának érzetét. Igaz, hogy Fischer is tud a beszéd folyamat váltásairól („A beszéd modulációi” 184—91), de ezeknek a szövegértelmezésben való szerepét elég elnagyoltan, sematikusan mutatja be. Azt állítja, hogy a váltások „nem jelenhetnek meg külön-külön” (191). Másként vélekedik Deme (Nytr. 94: 270—80) és *Wacha* (A rádióbemondó beszéde. Bp., 1973. 141).

8. A könyvben *szemelvények* is olvashatók (223—304) híres szónokok beszédeiből. A szövegek alapján nem tudta megfejtetni Fischer a beszédek titkait. Igazat kell adnunk Faragó Vilmosnak, aki ezt írta bírálataiban: „Ciceró szövege gyanakvást kelt: ravaszdi és demagóg. Cromwell: egyszerűen zavaros. Kölcsey: cirkalmas, nehézkes. Kossuth . . . dagályosnak tetszik” (i. h.). Mai szónoklatok állnak közelebb a ma emberéhez! Ezekből kellett volna több, nem a „világtörténelmi” (224) beszédekből.

Tanulságos lenne, ha egyszer azt is meg tudná írni valaki, hogy *mi ként nem szabad* szónokolni. (K. Tucholsky retorikai „görbe tükrét” lásd Rónai—Kerekes: *Nyelvművelés*. Tankönyvkiadó, Bp., 1967. 126—29). Jó szónoklatparódiákat írt Mikszáth és Jókai. Kitűnő paródia Csehovnak „A dohányzás ártalmairól” szóló írása, Fejes Endre „Rozsdatemető” c. regényében Seres Sándor szónoklata.

9. A könyv főbb *nyelv helyességi hibái*. — Igen sok a könyvben a nehezen érthető mondat. („Ez a sötét jelző még elmondva is láttat(?), és politikai-társadalmi bírálatot mond” 64). — Több efféle túlzás bosszantja az olvasót: „A neologizmusok . . . nélkülözhetetlenek a társadalmi élet fejlődésében [ezek nélkül] elképzelhetetlen minden további fejlődés” (67). — Gyakoriak a könyvben a szerep nélküli utalások

(32, 33, 87 stb.). — Sok az „elszabadult”, a jelzett szóhoz nem illő jelző a címekben és egyéb helyeken. A „közéleti beszéd” (66) fogalma azért zavar, mert ilyen, szerintem, egyszerűen nem is létezik. Helyesen: a közéleti ember szónokolhat, felszólalhat, vitát vezethet stb.; tehát nem a beszéd közéleti! „Írott és beszélt stílus” (66) sincs; helyesen: az írott beszéd műveinek és az élőszavas előadásnak lehet stílusa. — „A beszéd gyakorlati lélektana” (197) helyett ez egyértelműbb: A beszéd lélektanának gyakorlati kérdései; vagy: A szónoklás lélektana. — Fischer szerint jobb, ha „fejből” (163) mondjuk a szövegeket. Helyesen: papír nélkül, emlékezetből, szabadon stb. — A szerző gyakran teszi idézőjelbe a nem éppen jól megválasztott szavait. A mondatból így kiemelt szavak inkább csak erőltetett jópofaságnak tetszenek: Aki a magyarban „elejt” egy-egy hangot, az hibásan beszél (107). Valószínű, hogy eszerint minden magyar ember hibásan beszél(?), hiszen a *mondta* ejtése: *monta*. Elejteni, szerintem csak tárgyakat lehet. — Több helyütt feleslegesen használja a szerző az idegen szavakat (14, 202 stb.). Magyar címe is lehetett volna a könyvnek! Mondjuk ez: Szónoklattan. — A teljességre törekedvén több témába is belekap, és ezeket befejezetlenül hagyja; mondván: „Nincs módunk megtárgyalni...” (75). — Rengeteg szóbotlás, szótévesztés olvasható a könyvben. Ilyenek: a *bürokrata nyelv*, *hivataloskodó nyelv*, *tudományoskodó stílus* (67, 81, 82), *nyitott hangszín* (140) stb. — Nem lehet megállapítani, mire gondolhatott a szerző, amikor a beszéd *két féle* (?) ritmusát akarta elkülöníteni (188). Szerintem a beszédnek nincs külön belső és külső ritmusa. Csak ritmusa van, amely több tényezőtől függ: a magánhangzók és mássalhangzók előfordulási arányától és váltakozásától, a szótag szerkezetétől, a beszéd gyorsasági váltásaitól, a dallammenettől, a szünetek nagyságától és váltakozásától, valamint a hangerőváltásoktól és a hangsúlyozás erejétől, jellegétől (Király István szerk.: Világirodalmi lexikon 1: 883). — Helyesebb lenne, ha a *taglejtés* (205) szó helyett a „beszédet kísérő *gesztusok*” kifejezést használnák nyelv művelőink (Grétsy László: Nyr. 99: 83–7). — Nehéz megtalálni a szöveg nyugópontjait a kellőképpen nem tagolt bekezdésekben. (A 156. oldal 2. bekezdésében például 6 sor hosszúságú egy mondat. Ez két mondatra bontva követhetőbb, áttekinthetőbb lett volna.) — A gyakori közbevetések (58. 1. 2. és 3. bek.; 87. 1. 2. bek. stb.) zavarják a szöveg folyamatosságát. — Érthetetlen az, amit a szerző a közhely szerepéről megállapít (84). Hernádi Miklós: „A közhely természetrajza” (Gondolat, 1973) c. könyve jól bizonyítja, hogy a közhely világlajelenség, és az ellene való hadakozásunkban megértőbbek lehetnénk (i. m. 140). —

10. Sokan gondoltak már rá, mégis felvetem: van-e értelme annak, hogy a magyar köznyelvi kiejtés sajátosságait az idegen nyelvek artikulációjának jellemzőivel viágtjuk meg? Ezt, szerintem csak a kontrasztív fonetikai munkákban lenne érdemes tárgyalni; — illetve az idegen nyelvet tanuló magyarok és a magyar nyelvet tanuló idegenek helyes kiejtését segítőnek az efféle összevetések: „A magyar beszédhangok... minden helyzetben tisztán, világosan jelennek meg. Némelyik nyelvben (német, angol) a szóvégek elmosódnak... was haben Sie? = vász hábnzi” (Fischer: Retorika. 107). Maga az összevetés ne legyen témája a helyes magyar kiejtés kérdéseit taglaló munkának! Féltő, hogy az idegen nyelveken nem beszélő magyar emberben ez a gondolat támad: „Csak a mi beszédünk szép, mert mi például a szóvégeket nem harapjuk el.” Az efféle tudománytalan felfogás veszélyeit jól jelzi Kosztolányi Dezsőnek egyik játékos írása, ezzel a csatánóval: „az angolok beszéd közben egyáltalán nem nyitják ki a szájukat. Nyilván attól félnek, hogy belepotyog az eső, vagy náthát kapnak a ködtől... Száj semmi esetre sem kell az angol beszédhez” (Elsüllyedt Európa, 123–4).

11. Fischer Sándor Retorika című könyvében — sajnos — sokkal több a kifogásolható szakmai-nyelvi-stiláris hiba, mint az elismerésre méltó érték.

Gondos szakmai lektorálás bizonyára eltüntette volna az ismertetésben felsorolt hibákat. (A könyvet Láng László szerkesztette, nem túl nagy figyelemmel és gonddal!) Minthogy a könyv témája politikai értelemben is közügy, újabb megjelentetése nagyon alapos átdolgozást és szakmai lektorálást igényel.

Pesti János

Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (1770—1970). Budapest, 1974
Akadémiai Kiadó. 362 lap

Alig száz esztendeje folyik a magyar becézőnevek tudományos igényű kutatása, és az eddigi, immár klasszikusnak számító, elméleti-rendszerező munkákon kívül forrásanyagként csak Varga Katalin (*Becéző keresztnéveink*. Szeged, 1931.), s újabban Ladó János (*Magyar Utónévkönyv*. Bp., 1971.) könyvéhez folyamodhattunk. Hajdú Mihály nehéz feladatra vállalkozott, amikor két évszázad csaknem háromszáz keresztnévét s annak mintegy ötezer becézőnévét vizsgálta meg és foglalta rendszerbe, elsősorban saját gyűjtése alapján.

Anyagát a Nyatl. munkamódszerei szerint gyűjtötte össze. A kutatópontok kiválasztásában elsősorban a nyelvjárási szempontok érvényesültek, de az etnikai sajátosságokra is figyelemmel volt. A nógrádi palócok, a Sopron környéki magyar anyanyelvű községek, az Őrség, az Ormánság, Békés és Szatmár megye, ezen kívül a Bukovinából a Dunántúlra települt székelyek körében végzett gyűjtést, valamint három városban (Eger, Veszprém, Csongrád), hogy a városok és a falvak névhasználati különbségeit is bemutatthassa. Gyűjtéskor és a feldolgozásban szintén a földrajzi szempont volt az elsődleges, mivel — a szerző figyelemre méltó megállapítása szerint — a nyelvjárási hangjelenségeken kívül a becézőnévi formákban tűnhetnek fel legélesebben a földrajzi sajátosságok, „s az összevetések új, eddig ismeretlen oldalról világítják meg a magyar nyelvjárásuk különbségét és hasonlóságát” (29). A kutatás időbeli határait viszont már a történeti szempontok figyelembevételével kellett meghúzni. A vizsgált időszak 1770 és 1970 közé esik, kisebb korszakhatárai pedig a névhasználatra is ható történelmi, művelődéstörténeti és politikai események körüli évekkal esnek egybe. Egyébként az eddigi feldolgozásoktól eltérően Hajdú Mihály rövidebb, harmincéves periódusokkal dolgozott, ami valóban indokolt a névdívat nemzedékenkénti változása miatt. A történeti és a jelenkori anyag összegyűjtése természetesen egészen más módszert igényelt. Az előbbit a helyi területi levéltárakban, az utóbbit a helyszínen, a nyelvjárásgyűjtés módszereinek a felhasználásával gyűjtötte össze, de a két gyűjtés tulajdonképpen egymásra épült. Az élőnyelvi adatokat egyezményes fonetikus írásban jegyezte fel, az adattárban így is szerepelnek, de a feldolgozó részben a köznyelvi ejtősváltozat szerint állnak.

A feldolgozás szempontjai közül első helyen kell emlitenünk a földrajzi szempontot. A becézőanyag térbeli és időbeli megoszlásának bemutatása úgy történt, hogy a neveknek szakaszonkénti és vidékenkénti összegezése után a szerző megnézte, hogy mekkora ezeknek a részesedési aránya az ugyanabban az időszakban és ugyanazon a vidéken talált összes becézőnévből. A nagyon gyakori *-i* képzős becézőnevek például már az I. szakaszban, vagyis 1770 és 1800 között az összes becézőnévnek 9,4%-át tették ki, majd az állandóan növekvő megterhelés következtében (ezt egyébként grafikon is mutatja a 77. lapon) az V. szakaszban, azaz 1871 és 1895 között már a becézőneveknek 42,9%-a alakult *-i* képzővel. Vidékenként ez úgy oszlott meg, hogy — különösen a történeti adatokban — a dunántúli területeken volt a legmegterheltebb, míg a Tiszántúlon, főleg Szatmárban jóval kisebb számban fordult elő. A mai adatok szerint kiegyenlítődés

mutatkozik, de még mindig a Dunántúlon gyakoribb ennek a képzőnek a használata. Az adatokat térképre vetítve is megtaláljuk (78), ami még jobban szemlélteti az elmondottakat.

Az értekező részben egy fontos terminológiai kérdésről is szó esik. Már korábban tisztázódott, hogy a „becézőnév” nem több hagyományos műszónál, s tulajdonképpen a nevek alaktani kategóriáját jelöljük vele. Éppen ezért szükséges volt ennek a kategóriának funkció szerinti felosztása, s új terminus technicusok bevezetése. Hajdú Mihály a következő elnevezéseket használja: „babusgatónevek”, „kedveskedőnevek”, „megszólító nevek” (véleményem szerint talán elterjedtebb a „szólítónév”), „említőnevek”, „tréfás nevek” és „gúnynevek”. Ő maga is felhívja a figyelmet arra, hogy valamennyi névtípusnál átmenet, fedés tapasztalható, éles határvonalat nem lehet közéjük húzni.

A szerző ezután tér rá a magyar becézőnevek alaki rendszerének bemutatására. Az eddigi — általában Szabó T. Attila rendszerezésére épülő — osztályozások alapkategóriáin kívül Hajdú Mihály újabb csoportokat is felvett, ezek a következők: mássalhangzóváltozással alakult becézőnevek, pl. *Csuri* (< Gyuri < György); magánhangzóváltozással alakult becézőnevek, pl. *Dini* (< Dénes); névcserék, pl. Antal: *Tomi, Tomka*; becézőnévként használt közszavak és tulajdonnevek, pl. *Sóska* (< Jóska < József) és *Bilicsi* (< Ilona); nevek helyett álló idegen szavak és tulajdonnevek, pl. *Szilvuplé* (< Szilveszter) és *Aida* (< Ida); idegen keresztnévek használata becézőnévként megfelelés vagy hasonló hangzás alapján, pl. *Misel* (< Mihály); végül „a fenti csoportokba be nem sorolható becézőnevek” közé kerültek azok, amelyeknek alakulásmódja nem szabályos és nem is mindig világos, rendszerbe foglalásuk további kutatást igényel. Ezek között találtam egyet, amelyet én a becézőnévként használt közszavak közé vennék be. Ez a *József*-nek *Szepera* becézőnévi alakja, amely, úgy gondolom, hogy a *szépéra* ’fölközt tej, másodrendű tej’ (ÜMTSz. cédulaanyaga), sőt ’tejesarnok’ (Hosszú Ferenc szóbeli közlése) jelentésű tájszóval függhet össze, s a *József* névhez való kapcsolását az alapnév egy másik becézőjéhez, a német eredetű *Szepe*-hez hasonló hangzása is nagymértékben elősegíthette.

A magyar becézőneveknek Hajdú Mihály könyvében bemutatott alaki rendszerét ismertetni helyszűke miatt szinte lehetetlen, ezért csupán annyit szeretnék megjegyezni, hogy az egyes becézőnévképzők és tövek mintaszerű, alapos, minden részletre kiterjedő elemzését kapjuk. A történeti és a jelenkori adatok összevetéséből megtudjuk, hogy az egyes képzési módok és képzők milyen mértékben elevenek, mennyire gyakoriak vagy esetleg visszaszorulóban vannak már. A továbbiakban arra is választ kapunk, hogy az ország melyik vidékén a legelterjedtebbek az egyes képzők, s hogy mely nevekhez járulnak leginkább. A becézőnevek hangulati értékéről és funkciójáról szintén szó esik.

Igaz, hogy a címben is csak a becézőnevek szerepelnek, de a könyv ennél többet nyújt: bepillant a magyar keresztnévek világába is. Mivel a becézőnevek bemutatásakor állandóan hivatkozni kell a teljes név meglétére vagy hiányára, ezért az alapnevek megterheltsége éppúgy szóba kerül, mint a névadási szokások vagy a névdivat. A levont következtetések és általános érvényű megállapítások közül a következőket ragadnám ki. Az egyik szerint nem a név gyakorisága, hanem régisége dönti el, hogy több vagy kevesebb-e a becézőnévi változata (195), a másik szerint „nincsen olyan keresztnévünk, amelyiket egyetlen alakban használtak volna az ország egész területén, minden funkcióban, valamennyi előfordulásban” (38). Bár a mindennapi életben is tapasztalhatjuk, itt a számok is bizonyítják, hogy a női neveknek sokkal több a becézőváltozatuk, mint a férfineveknek (35).

A könyvnek több mint az egyharmadát kitevő adattár teljességre törekedve tartalmazza az összes adatot. A betűrendben álló teljes nevek után először a történeti (T), majd a jelenkori (J) adatok szerepelnek forrás-, illetőleg helymegjelöléssel. Az előbbieknél

számot, az utóbbiaknál utalást találunk a becézőnév gyakoriságára vonatkozóan. A jelenkori adatok hangulata és funkciója szintén kiderül minden esetben. Pl. *Gellért J: Gellértke* (Orosháza, e. → gy. msz); ahol az e. egy személyt, a nyíl a megszólítás irányát, a gy. gyermeknyelvi adatot, az msz. pedig megszólítónevet jelent. (Történeti adat itt nem fordult elő.) A könyvben való könnyebb tájékozódást az adattár után következő névmutató segíti elő.

Bizonyára akadnak olyan kérdések, amelyeket Hajdú Mihály ezúttal nem, vagy csak futólag tudott érinteni, a játékos névalkotásnak például eredetileg külön fejezetet szánt. Éppen ezért reméljük, hogy most megjelent kitűnő munkája után még másokkal is gazdagítja majd névkutatásunknak ezt a — öt idézve — bonyolult, sokrétű és meglehetősen kimunkálatlan ágát.

Posgay Ildikó

Magyar nyelvészeti kiadványok Csehszlovákiában. I. Solamen miseris . . . ! Sok jogos panasz elhangzott már kiadványainknak — nem utolsósorban a Nyelvőrnek — késedelmes megjelenése, az ún. nyomdai átfutási időnek ingatag hosszadalmassága miatt. Ez a helyzet Csehszlovákiában sem ismeretlen. A pozsonyi Komensky-egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszéke 1971-ben konferenciát rendezett az önálló magyar tanszék megalakulásának húszéves jubileuma alkalmából. A konferencián elhangzott előadások az egyetem évkönyvében 1974. végén jelentek meg. (Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Philologica. R. XXV. 1—269).

A két (irodalomtudományi és nyelvtudományi) szekcióban megrendezett szimpozion nyelvészeti előadásai a következők voltak: Bredár Gyula, A magyar nyelv idegen nyelvként való tanításának néhány kérdése; Deme László, Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között; Kálmán Béla, Az amerikai magyarok nyelve; Kázmér Miklós, A csehszlovákiai magyar nyelvjáráskutatás; Kovács István, Zsámboky magyar nyelvű levelei; Ondrus Pavol, O vzájomnom vplyve nepríbuznych jazykov; Sima Ferenc, A Szlovákia területén levő dunántúli és palóc nyelvjárás közti átmenet kérdéséhez; Skalička Vladimír, A magyar nyelvtudomány lehetőségei; Zsilka Tibor, A XX. századi magyar irodalom statisztikai felmérése.

Négy-öt év a tudományos—technikai forradalom száguldó időszakában természetesen már rányomja fejlődési bélyegét minden szakmunkára. Különösképpen elkerülhetetlen ez az egyenlőtlen verseny az idővel akkor, ha olyan élő, le nem zárt, mert le nem zárható kérdések vizsgálatáról van szó, amelyek más időszakban más arculattal, de mindenkor követelő aktualitással merednek a szakemberek elé. Kell-e hangsúlyozni, hogy a nyelvtudomány is bővelkedik ilyen antaioszi feladatokban és problémákban? Éppen ezért méltánytalanság volna az 1971-i szimpozion közreműködőivel szemben, ha előadásukat most akarnánk kritikai mérlegre helyezni. (Milyen mérföldes lépéseket tett már meg azóta például a magyar nyelv idegen környezetben való tanításának problematikája, amellyel ma már hazai és külföldi írók egész sora foglalkozik. Gondoljunk csak a Nyelvőr utóbbi számaiban megjelent cikkekre vagy a Nyelvünk és Kultúránk füzetsorozat lapjaira. A statisztikai vizsgálati módszerek széleskörű kiterjedtségéről meg éppen a pozsonyi szimpozion előadójának, Zsilka Tibornak új könyve [Stilisztika és Statisztika. Bp. 1974. Ism. Nyr. 99: 236—8] tanúskodik.) Mellőzve tehát mindenféle kritikai megjegyzést vagy sablonos kivonatoló ismertetést, arra a közös és változatlanul érvényes funkcióra utalok, amelyet a szimpozion előadásai elhangzásukkor és ma egyaránt betöltöttek és betöltenek. Deme László zárószavait felidézve, az előadások a szlovenszkiai magyar nemzetiségnek olyan lét- és fejlődéskérdéseit vetették fel, amelynek a csehszlovákiai tudományosság a fejlődő tudatformája. Példát adtak a szocialista hazának há-

szocialista közösségnek is arra, hogy a különféle kultúrák anyanyelvűsége csak felületi szinten választ szét, magasabb fokon: a műveltség, a szocialista emberség szintjén már egybekapcsol.

2. A pozsonyi Madách Kiadó 1973-ban jelentette meg Csanda Sándornak Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus c. tanulmányát. Az irodalomtörténész szerző természetesen nem szándékozott nyelvészeti munkát írni, de könyvének tárgya és vizsgálati szempontjai minduntalan nyelvi, stilisztikai módszerek alkalmazására készítetik. A stilisztikai elemzéseknek különböző formájú és szintű megelenése elsődrendűen jellemző Csanda könyvére. Verselemzéseiben az explication de textes hagyományai éppen úgy fellelhetők, mint a modern strukturalista és statisztikai irányzatok megnyilvánulásai. A vizsgált költői mű és a vizsgálat időszaka közötti 400 év elkerülhetlenné teszi Balassi költői nyelvének nyelvészeti (nyelvtörténeti) elemzését is. Csanda elvi álláspontja, vizsgálatának kiindulási alapja igen helyes. Balassi költői nyelvében három réteget különböztet meg: a) a régebbi magyar hagyományt, b) az európai költészet stílusát, főként szóképeit, c) egyéni újításait, eredeti kifejezéseit (8). Kár, hogy ez a differenciáló nézőpont nem érvényesül következetesen és egyenletesen az értekezés egyes részeiben. A szerző nem bontja ki elég plasztikusan és mélyrehatóan azokat a nyelvi, stilisztikai elemeket, amelyek Balassi költészetére elsősorban és specifikusan jellemzők. Íme egy példa:

Vitéz próba hele, kiterjedt sík mező,
S fákkal, kősziklákkal bővös hegy, völgy, erdő,
Kit az sok csata jár s jószerencseleső,
Legyen Isten kozzád sok vitézt legellő!

A szerző a vers archaikus kifejezései közé sorolja a *szerencseleső* szót. Jelentése — Csanda értelmezése szerint — 'leshely az ellenségén való rajtaütésre' (87). Az idézett szóalak azonban *jószerencseleső*. (Így fordul elő Csandánál és Eckhardt [Sándor 1961-i kiadásában is.) Ez pedig lényeges különbség már csak azért is, mert — legalábbis a mai olvasó számára — így még jobban felerősödik az ismert bányászkiöszöntésből is visszacsengő, hangsúlyra, időmértékre egyaránt kottázható zeneiség. Ezt fokozza a két hosszú labiális magánhangzótól közrefogott négy *e* hang játszi könnyedsége is. Bizonytal közrejátszik a *les* szónak mint ősi nomenverbumnak kettős arca s ebből eredőn a szójelentésből kisugárzó feszült, izgalmi állapot és homály, hiszen a szó nemcsak helyet, hanem személyt is jelölhet. A *jár* igéhez kapcsolódó szerkezeti beépítés ez utóbbi mellett szól, de a mondatban alkalmazott megszemélyesítés az előbbi sem zárja ki.

Az ilyenféle mikrofilológiai elemzések hiánya számomra annál feltűnőbb, mint-hogy Csanda nem egy helyen adja tanújelét elemző készségének. Ilyen pl. a költő szórendjével kapcsolatos finom észrevétele: „Balassi a nyomaték kedvéért a sor vagy félsor elejére lényeges szót tesz, s ilyenkor a szórendet megbontva eltolja a kevésbé fontos névmást, igekötőt, kötőszót stb. pl. „Búnál kik egyebet nekem nem nyertetek” (Kik búnál egyebet helyett)” (90).

Csanda Sándor könyvének van két rövid, kifejezetten nyelvészeti jellegű fejezete: Nyelvhasználati sajátosságok, ill. Szó- és szólásmagyarázatok (102—11). A szerző szempontjából jelentéktelen fejezetek nyelvtudományi mérlegen erősen kifogásolhatók. Annál értékesebb tényanyagot tartalmaz a könyv szóképekkel, alakzatokkal foglalkozó terjedelmes ötödik fejezete (140—260). Hasznos tárháza ez nemcsak Balassi költői eszközeinek, hanem a kontrasztív stilisztika számára is jól hasznosítható dokumentációs forrás.

3. A pozsonyi—óvárosi CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) mellett működő ifjúsági csoport sokszorosított „időszaki közlőnyt” indított meg 1975 elején Új Horizont címmel. A mindössze 22 ívoldalas első füzetben néhány szépirodalmi írás mellett Baracsai Kovács István gyűjtéséből öt gömöri népballadát olvashatunk. Egy másik cikk „-la” (Szarka László) jelzéssel „Egyetemistáink magyar diáknyelvéről” szól. A csehszlovákiai magyar diáknyelv használatát párhuzamba állítja Matijevics Lajos „A vajdasági magyar diáknyelv” c. munkájából megismert diáknyelvvél. A cikkíróval együtt természetesnek tarthatjuk, hogy az egyetemi hallgatók nyelvhasználatában mindennapos a *dekan*, *fakulta*, *zápocset* ('beszámoló') -féle szók csoportja. De egyetértünk azzal is, hogy a szerző elmarasztalja az olyan szlovák szavak átvételét, amelyek fölöslegesen, kényelemből vagy modorosságból kerülnek a magyar nyelvbe. A *vóbec* ('egyéltalán'), *dokonca* ('sőt, még hozzá') szók használata magyar szövegben először még szellemesnek tűnhet, írja a szerző, de később inkább egy elszomorító jelenség tüneteit kell bennük látnunk: a hazai (= csehszlovákiai) magyar köznyelv már „bevett” szlovákizmusaihoz a mi közreműködésünkkel újabbak társulnak.

A füzet közli a Sas Andor egyetemi önképzőkör alapító levelét. (Sas Andor [1887—1962] a pozsonyi egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszékének első vezetője volt.) Az alapító levél III. pontja szerint „A Sas tagjai nyelvészeti kiselőadásokat is szerveznek. Célunk, hogy a csehszlovákiai nyelvművelés színvonalát emeljük, hogy a magyar nyelv tanításában jelentkező hibákra felhívjuk a figyelmet.”

4. A legutóbbi évek csehszlovákiai magyar könyvkiadása egy önálló nyelvészeti munkával is gazdagodott. A Madách Könyvkiadó 1973-ban jelentette meg Zsilka Tibornak A stílus hírértéke c. tanulmánygyűjteményét. E könyvről a Nyelvőr olvasói külön ismertetésben tájékozódhattak (Nyr. 98: 370—1).

5. Ide kívánczok — legalább megemlítsésképpen — az is, hogy az Irodalmi Szemle, a csehszlovákiai magyar írók irodalmi és kritikai folyóirata gyakran közöl nyelvészeti vonatkozású írásokat, az Új Szó napilapnak pedig állandó nyelvművelő rovata van.

Benkő László

Lakó György: Sajnovics János. Budapest, Akadémiai Kiadó 1973. 247 lap

A nyelvtudomány újabb és újabb eredményei, az állandóan gyarapodó modern szakirodalom mellett gyakran hajlamosak vagyunk megfeledkezni e tudományág régebbi művelőiről. Pedig jelentőségük vitathatatlan, hiszen munkásságuk eredményeit közvetve vagy közvetlenül ma is felhasználjuk. Ezért rendkívül hasznos az Ortutay Gyula szerkesztette „A múlt magyar tudósai” című tudományos ismeretterjesztő sorozat.

E sorozat egyik köteteként jelent meg az alább ismertetendő mű is. Sajnovics Jánosról a Demonstratio megjelenése óta kezdetben elítélő, majd a finnugrisztika térhódítása után elismerő írások egész sora jelent meg. Közöttük összefoglaló mű csak kettő van. Hozzájuk társul most harmadiknak Lakó Györgynek, több Sajnovicsról szóló értekezés szerzőjének a műve.

A mű bevezetése a Sajnovics munkásságának tárgyalásához elengedhetetlenül szükséges korabeli társadalmi viszonyok vázlatát adja. Ezt tömör életrajz, majd a vardói expedíció színes, Sajnovics naplójából, illetőleg levelezéséből merített részletekkel ele-

venné tett leírása követi. „A Demonstratio keletkezése” című fejezetből fontos kiemel-nünk Lakó Györgynek a Demonstratio keletkezési helyére és idejére vonatkozó új, logikus okfejtéssel alátámasztott nézetét, mely szerint Sajnovics a Demonstratiót csak Koppen-hágában, Vardö szigetéről hazafelé utaztában kezdte el írni.

A könyv törzsanyagát a „Sajnovics tanítása a magyar–lapp nyelvrokonságról és a nyelvek életéről” című fejezet, azaz a Demonstratio bemutatása és értékelése alkotja. E fejezet felosztása megegyezik a Demonstratióéval. A szerző végigkíséri Sajnovics munkájának minden fontosabb megállapítását, kiemeli helyes nézeteit. Tévedéseit vagy a nyelvtudomány mai állása szerint helytelennek bizonyult állításait nem ítéli el, hanem mélyrehatóan elemzi, és őket a korabeli nyelvészet eredményeihez viszonyítva magya-rázza meg. Így egyrészt hű képet kapunk a Demonstratióról, másrészt a lappológia mai eredményeit is megismerhetjük.

Csak néhány fontosabb kérdést említek meg az e fejezetben tárgyaltak közül: tisztában volt-e Sajnovics a szabályos hangmegfelelés fogalmával; miért nem használta fel az általa gyűjtött lapp anyagot és magyar tudását, miért használta ehelyett a Szenci Molnár Albert szótárából, illetőleg a Leem-féle lapp nyelvtanból vett példaanyagot; mi volt Sajnovics véleménye a nyelvek és nyelvjárások közti különbségről stb. Emellett a szerző gazdag szemléltető anyagot közöl Sajnovics lapp–magyar, illetőleg német–dán szövegyeztetéseiből.

„A Demonstratio nyelvészettörténeti szempontból legfigyelemreméltóbb része — írja Lakó György — az Elenchust követő fejezet (A nyelvtani összehasonlítás). Tehát Sajnovics tudatában volt már annak is, hogy két nyelv rokonságának bebizonyításához nem elegendő a szövegyezések feltárása, mellettük szükség van a nyelvtani egyezések be-mutatására is” (142).

A Demonstratio részletes elemzése után két fejezet tárgyalja Sajnovics e művének hazai fogadtatását, illetőleg külföldi visszhangját. A könyv utolsó „A Demonstratio tudománytörténeti jelentősége” című fejezetében Lakó György két sokat vitatott elvi kérdést tisztáz be b i z o n y í t o t t a - e Sajnovics a magyar lapp rokonságot, és m e g a l a p í t ó j a - e az összehasonlító nyelvészetnek, avagy sem. A kötetet bibliog-ráfia teszi teljessé.

Nagy hiányt pótol ez a könyv nyelvészeti irodalmunkban, hiszen a Sajnovicsról szóló két régebbi monográfia már több szempontból elavult, magát a Demonstratiót pedig hazánkban csak latinul, dánul és néhány év óta németül olvashatjuk. Bár egy monográfiának sosem az a célja, hogy az eredeti művet vagy annak fordítását helyette-sítse, mégis Lakó György könyvének elolvasása után teljes képet kapunk a Demonstra-tióról. Ez a pontos tartalmi leírásnak és jelentősége beható elemzésének köszönhető.

Szamácz Ágnes

A Nyelvőr postája

Molotov-koktél. Déry Tibor A félfülű c. kisregényéből idézzük a következő mondatot: „[Egy állítólagos tüntető] molotov-koktét hajított a rendfenntartó közegekre” (Kortárs, 1975. 1. sz. 13).

Lehet, sőt valószínű, hogy a *Molotov-koktél* szóösszetétel korábban is előfordult már a magyar szépirodalomban s még inkább persze a külpolitikai publicisztikában. Most azonban bennünket ne az első magyar lelőhely megállapítása érdekeljen, hanem inkább két — másképpen fontosnak látszó — probléma. Az egyik az, hogy a című írt s a nemzetközi politikai irodalomban újabban — sajnos — rendkívül gyakorivá vált, sőt szinte naponta előforduló kifejezést nem közli s nem magyarázza sem az ÉrtSz., sem a TESz., de még a Bakos Ferenc szerkesztette, 1974-ben közzétett Idegen szavak és kifejezések szótára sem. A másik pedig az, hogy a nemzetközi szótárirodalom is csak néhány év óta — nyilvánvalóan az állandósulás hatására — tünteti fel e különös szóösszetételt, anélkül azonban, hogy kielégítő magyarázatot adna eredetéről. A jelentése egyértelmű: olyan, robbanóanyaggal — rendszerint a benzin és a foszfor keverékével — töltött palackról van szó, amely szilárd tárgyhoz csapódva pusztító hatást eredményez. E sorok írója is láthatta ezeknek a házilag gyártott, szerfőlött kezdetleges készítményeknek a rendkívüli hatékonyságát 1944. augusztusában, a Párizs felszabadításáért vívott harcok napjaiban; s jöllehet már akkor is használatos volt e fogalomköri nevük — *Molotovkoktél* — a világnyelvek értelmező szótárai és a lexikonok csak legújabbban foglalkoznak vele.

Így az évenként megjelenő Petit Larousse 1968 óta tartja számon, a kiadvány jellege folytán érthetően szükségzavú fogalmi meghatározással; az 1972-i kiadású Dictionnaire du français vivant c. értelmező szótár, miként a Nouveau dictionnaire pratique Quillet (1974.) c. lexikon is viszonylag részletesen írja le szerkezetét és használatát, a keletkezés körülményeiről azonban egyik sem szól.

A Brockhaus Enzyklopädie (1971.) szintén ismerteti e robbanószer összetételét, s kiegészítőleg megjegyzi, hogy elsőként a szovjet csapatok használták a második világháborúban. Ugyanilyen értelmezéssel, illetőleg időbeli rögzítéssel közli szóösszetételünket az Oxford Illustrated Dictionary (1975.) is.

További észrevételeink szempontjából azonban legtanulságosabb a Paul Robert szerkesztette Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française magyarázata, főleg pedig e magyarázat szemléltetésére idézett irodalmi példája. Először is feltűnő, hogy a „Robert” 1969-i első kiadásában még egyáltalán nem szerepel a *Molotov-koktél*, az egy évvel később közzétett pótkötet viszont már nemcsak a meghatározást közli, hanem — szemléltetés végett — Armand Lanoux „Le commandant Watroux” c. regényének egy mondatát is. Eszerint az egyik regényhős úgy beszél, mint „a területi legények, akik benzines palackkal, *Molotov-koktéllal* robantották fel a német harcokcsikat”.

Ezt az idézetet azért tartjuk fontosnak, mivel a kortársak emlékezése szerint is a spanyol polgárháborúban (nem pedig — miként a Brockhaus vagy az Oxford állítja —

a második világháborúban) kezdték használni ezt a kézi gyártmányú robbanószerkezetet. S talán, tüzetesebb kutatással, az a föltevés is bizonyítható lehetne, hogy jobboldali haditudósítók kapcsolták össze — lekicsinylő, megvető szándékkal — a szovjet Népbiztosok Tanácsa akkori elnökének nevét az ismert alkoholkeverékkel, hogy így rágalmazzák a köztársaságiakat, részint politikai rokonszenvűk, részint pedig hiányos fölserelésük miatt.

Ha e föltevés igazolódik, azzal a gyakori jelenséggel találkozunk ismét, hogy egy gúnyzó funkciót változtat s komoly — sőt ez esetben nagyon is veszélyes — tartalmú fogalmat fejez ki. Az persze fölöttébb valószínű, hogy e funkcióváltozás épp a második világháború idején kibontakozott népi felszabadító mozgalmak, illetőleg partizánvékenységek hatására ment végbe, s ez indokolja, hogy több nagy nemzetközi lexikon — tévesen — ekkorra időzíti a fogalom keletkezését is.

Dobossy László

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Az *x* és a *gz* ingadozása idegen szavakban. Pataki Mihályné — 1073 Budapest, Dob u. 108. — azt szeretné tudni, miért írunk *gikszer*-t, *expo*zé-t, *sex appeal*-t, *exkuzál*-t, *egzotikus*-t; nem lehetne-e egységesíteni?

A magyar nyelvben használatos idegen szavak írásában tapasztalható *x* ~ *gz* ingadozásról szólva mindenekelőtt különbséget kell tennünk a latin eredetűek és a többi, nem latin (esetleg: nem közvetlenül latin) szó között. Az utóbbiakról, mert ez egyszerűbb kérdés, röviden csak ennyit: a német eredetű *gikszer* (ausztriai német *Gickser* 'hangbicsaklás [énekben]') *ksz*-szel, nem pedig *x*-szel írandó; ez utóbbi megoldás már csak azért sem lehetséges, mivel ebben a szóban tulajdonképpen soha nem is volt *x* (l. a német eredetit!). Az angol *sex appeal*-t (ejtése: szekszepíl) viszont egyelőre még nem fonetikusán írjuk. Voltaképpen sem a *gikszer*, sem a *sex appeal* nem tartozik ide, mivel egyiket sem ejtjük — s így nem is írhatjuk! — *gz*-vel, s ennél fogva az *x* ~ *gz* ingadozás szempontjából érdektelenek. Ez utóbbi csak a latin eredetű szavakban figyelhető meg. Ezekről a következőket mondhatjuk: a latin *x*-et szó végén és mássalhangzó előtt nem ejt(het)jük *gz*-nek, csak *x*-nek, emiatt írásmódjuk is egységes. A levélíró példái közül tehát *x*-szel ejtjük és írjuk az alábbiakat: *főnix*, *szfinx* (ugyanígy a prepozíciós, különírt kifejezésekben: *ex libris*, *ex officio*); *excellenciás*, *excesszus*, *exkulpál*, *exkuzál*, *exhumál*, *exlex*, *expedíció*, *experimentum*, *expíál*, *exponál*, *export*, *expo*zé, *extázis*, *exteriőr*, *extraktum*, *extravagáns*, *extrém* (ezek közül egyébként az *expo*zé és az *exteriőr* tulajdonképpen külön kezelendő, mivel a franciából való átvételek, mint alakjuk is mutatja). A szó eleji, nevekben vagy ritka szavakban előforduló *x*-et mindig *x*-nek ejtjük és írjuk: *Xavér*, *Xanthippé*, *xilofon* (ezek görög eredetűek).

A levélíró által kifogásolt helyesírási ingadozás csak azokban a szavakban lehetséges, amelyekben az *x* két magánhangzó közötti (intervokális) helyzetű. Ezeket a szavakat valóban ejt(het)jük *gz*-vel. Egy részükben már diadalmaskodott a fonetikus írásmód (*egzotikus*, *egzaltált*, *egzisztencia*), más, ritkábban használt szavakat viszont még a hagyományos, latinos módon írunk: *exemplifikáció*, *exitusz*, bár kiejtésük — az Idegen szavak kéziszótára szerint — *gz*-s: [egzemplum], [egzítusz].

K. G.

Szabó T. Attila köszöntése

(Elhangzott a Kossuth-adón 1976. március 26-án, a magyar nyelv hetén)

Lőrincze Lajos:

Kedves Hallgatóim!

A múlt év végén s ez év elején több napilapunk, irodalmi, szakmai folyóiratunk szokatlanul lelkesen üdvözölt egy szótárt, amelynek első kötete látott napvilágot. Az Élet és Irodalom cikkírója, Vargha Domokos éppenséggel egyetemes fontosságúnak tartja a szóban forgó művet:

„E szavakat: *egyetemes fontosságú* már nagyon megfontoltan írtam le, egy csöppet sem elsietve. Az egyetemes magyar kultúra szempontjából éppoly helyénvaló ez a fogalmazás, mint egyetemes európai nézőpontból. A nyelvész, történész, néprajzos és egyéb szaktudósok a megmondható, hogy milyen dús alapanyagot kínál ez a munka a maga szóanyagával, magyar, román és német értelmezésével, példamondataival, forrásainak pontos adatolásával a további kutatások számára. Azt viszont már a szótár bármely értő forgatója felfedezheti, mit kínál ez a csaknem fél évezred levéltári anyagából egy élet munkájával, aszkétikus türelmével összehordott anyag a magyar nyelv minden mai és majdani használója, írók és nem írók számára, messze túl a történelmi Erdély határain is.”

Nilván sok hallgatónk tudja is már, kiről, miről van szó. Szabó T. Attiláról, a kolozsvári egyetem nyugalmazott professzoráról, aki nemrég töltötte be hetvenedik életévét, illetőleg az ő művéről, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról. Ennek a nagyszerű műnek a megalkotóját akarjuk most egy kissé közelebb hozni hallgatóinkhoz. Erre az alkalomra meghívtam Benkő Loránd akadémikust, egyetemi tanárt, aki nemcsak kiváló ismerője az ünnevelt tudományos munkásságának, hanem egyike legrégibb tanítványainak is. Szabó T. Attila indította el — több mint 30 évvel ezelőtt — tudományos pályáján a kolozsvári egyetemen.

Hol is kezdjük? Talán kezdje el maga az ünnevelt a vallomást.

Így beszél az indulásról az Élet és Irodalom romániai magyar párjában, a Hétben: „Elsősorban nyelvész vagyok, és a nyelvtudományi érdeklődés ébredésekor a 30-as évek elején, Csűry Bálint tanítványaként nyelvjáráskutatónak indultam. De kitérőkkkel.

Irodalomtörténésként kezdtem a tudományos munkálkodást. A debreceni egyetemen benyújtott doktori értekezésem még irodalomtörténeti munka volt. A kéziratot énekeskönyvekről állítottam össze egy, a megjelenés idejében úttörőnek számító bibliográfiát; irodalmi-irodalomtörténeti érdeklődésem késői terméke a Haja-haja virágom című virágének-gyűjtemény.

Már 1925-től, amikor Kelemen Lajos mellett a levéltárban dolgozni kezdtem, a hatalmas birtokösszeírás anyagban kutatva rengeteg helynévvel találkoztam. Hozzákezdtem a gyűjtéshez. 1933-ban előadást tartottam A helynévgyűjtés jelentősége és módszerei címmel. Előadásom hamarosan meg is jelent. Azóta, úgy látom, a magyar nyelvtudományban nagyjában azzal a módszerrel dolgoznak, amelyet magam alakított-

tam ki Ötven évi ilyen irányú kutatómunkám eredményét néhány megjelent kötet, nem egy tanulmány és 80 doboz kéziratos anyag őrzi” (1975. szept. 12.).

A magyar névkutatásban, főként a földrajzinév-kutatásban Szabó T. Attila korszakot jelent. Akik ezzel a tudománnyal foglalkoztak és foglalkoznak korunkbeliek és fiatalabbak, bizonyos fokig mind az ő tanítványainak mondhatjuk magunkat. Ezelőtt 35 évvel én is az ő könyvecskéjéből tanultam meg a helynévgyűjtés módszerét, de nagyon szívesen emlékszem arra is, hogy meglátogatott Szentgálon, megnézte munkámat, tanácsokat adott, s azután sétáltunk a határban, együtt járkáltunk Veszprém zezugos utcáin s néztünk le az ősi várból a Séd völgyére. De akik nem voltak vele közvetlen kapcsolatban, azok is haszonnal forgatták — nem is tudták kikerülni, nélkülözni — óriási anyaggyűjtését. Amerre hivatása, tanári munkája vitte, ott tudományos kutatásának is nyoma maradt: egy-egy kötet annak a tájnak a mai és történeti névanyagából.

Ő maga ezt írja *Nyelvünk életéből* című gyűjteményes kötetének bevezetésében: „Főként a két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási térül választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állottak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem központjában” (12—3).

Szabó T. Attila példája ma is hat: nyilvánvaló, hogy az ő egykori kezdeményezése, lelkesítése munkál, hat abban is, hogy egymás után jelennek meg a nagyszerű, nagy értékű földrajzi névi megyei monográfiák nálunk.

Szabó T. Attila munkássága egy idő után más irányba fordult. Azaz lényegében mégsem változott meg, mert továbbra is szülőföldje múltját, életét kutatta, tanulmányozta.

Benkő Loránd:

A magyar nyelvtudomány történetében nem egy példát ismerünk arra, miként határozta meg a tudós tevékenységének egészét, indító rúgóit, célját, témáit szülőföldje iránti olthatatlan szeretete. Elegendő e vonatkozásban arra utalni, hogyan nőtt össze a jeles nyelvjáráskutató Csűry Bálint munkássága a Szamosháttal, vagy a kiváló nyelvtörténész Pais Dezső életműve a zalai tájakkal.

Lőrincze Lajos barátom helyesen említi, hogy Szabó Attila munkásságának középpontjában is a szülőföld áll, annak kétszeresen is tág értelmében. A szülőföld fogalma ugyanis nála egyrészt az egész Erdély hatalmas régióit jelenti, másrészt annak egykori és mai népéhez kapcsolódik.

Ebből következően Szabó Attila nyelvészeti bűvárlatai nem öncélúak, hanem a nyelvi tényeket produkáló emberek életkörülményeinek, gondolatvilágának megismerését célozzák. Innen magyarázható, hogy őt mint nyelvtudóst nem annyira a nyelvi szerkesztés elvontabb, viszonylag szárazabb témái érdeklik, hanem a szó, a név áll vizsgálatainak középpontjában. A szó, mely a maga pontos jelentéstartalmával, mozgékonyásával a leghívebben képes tükröztetni a társadalom mindenkori anyagi és szellemi műveltségét, amely messzi korok üzenetét is nagy forrásértékkel képes a mába közvetíteni.

Szabó T. Attila tanulmányok, cikkek százaiban világította meg szülőföldje szavainak, kifejezéseinek, neveinek eredetét, sajátosságait. Írásait széles körű nyelvészeti tájékozottsága mellett igen mélyreható történeti, néprajzi, irodalmi ismeretek, a problémák komplex szemléletére való határozott törekvés jellemzik. De bármennyi értékes tudnivaló magyarázatát tartalmazza is feldolgozó jellegű munkássága az erdélyi múltból, mindez szinte csak töredéke annak, amelyen lehetőségeket e tekintetben hatalmas gyűjteménye, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár százezrekben számolható adatai a további

búvárlatokra biztosítanak. Ennek a nyelvtörténeti forrásanyagnak az alapján egy sok évszázadra visszanyúló erdélyi művelődéstörténet körvonalai bontakoznak ki, melyben nemcsak a keleti magyarság kulturális múltja foglaltatik, hanem az Erdélyben együtt élt népek — magyarok, románok, németek — közösen kifejlesztett műveltsége és egymásra tett művelődési hatása is. A problémakörnek ezt az oldalát tekintve eszmei-politikai tekintetben is rendkívül becses Szabó Törpényi Attila nyelvészeti tevékenysége.

Lőrincze Lajos: Kétségtelen, hogy Szabó T. Attila életművének betetőzése az a szótár, amelyről már szoltunk, amely csodálatosan gazdag tárháza a magyar nyelv kincseinek, kifogyhatatlan, kimeríthetetlen bőségsszerű mindazok számára, akik az erdélyi népek múltját kutatják, egykori életét akarják megismerni. Nem szótár, szótörténeti tár. De talán méginkább művelődéstörténeti kincstár. A nyelvtudomány egyhangú lelkesedéssel fogadta, de ugyanígy a néprajzosok, történészek is. Mégis talán ne őket idézzük, hanem azokat, akik szakmai elfogultság nélkül ítélnének. Ezt írja az I. kötetről Gáll Ernő, a Kolozsváron megjelenő Korunk főszerkesztője:

„Ha a nyelv általában az etnikai közösségek ismérvei közé tartozik, az anyanyelvben a nemzetiségi lét és művelődés egyik fő értékét és garanciáját láthatjuk. Anyanyelvünk történetének feltárásával Szabó T. Attila a romániai magyarságnak, az egész ország művelődésének tett pótolhatatlan, nehezen felbecsülhető szolgálatot. És tette ezt nem csupán azzal, hogy a nyelvi múltat feltárta, hanem azáltal is, hogy ezzel a teljesítménnyel a jelen és a jövő építéséhez járult hozzá” (Igaz Szó 1975. 2. sz. 127—8).

Bajor Andort, a neves erdélyi író is megihlette Szabó T. Attila műve. A szótárban olvasott szavakat belefűzve lelkes üdvözlétébe ezt írja az Igaz Szóban:

„Szabó T. Attila gazdag életművének ez a csúcsa először a beépített tér ijedelmével tölt el.

A tudós egy félmondatban közli, hogy közel ötven évig dolgozott rajta, és egymillió adatot használt.

Ez már elegendő ok lehet a szent borzongásra, mert a szavaktól a Kozmosz ismeretlen hidege és ténta-feketésege tör reánk.

Úrhajósok beszámolóiból megszoktuk a millió kilométereket, de ők a megfoghatatlan semmibe szállnak, míg a nyelvész szótól szóig utazott. Az első kötetben több mint százezer cédulára alapoz. Ehhez nem hangyaszorgalom kell, hanem titáni szenvedély, olyan, amely Héraklészt hajtotta, amikor elhozta Minosztól a krétai bikát.

Szabó T. Attila a málló történelemből, aszú századok mélyeiből ragadta ki a Tárban föltündöklő, bűvös szavakat, akár Varga Péter, aki 1568-ban *bűvös hájat* szerzett titokban a semmiből.

Ha a szótárba lapozunk, eltűnt időkbe vágatunk szavainkon, *betyárbundában*, *bírák* és *bábajosok* közé, ahol *beszédünk* megszíneződik, nehéz lesz, mint a *borostyánvirág* illata és *boshimessé* változik, hogy mintájával a drága fűszert utánozza.

És elmerült szavakkal térünk a jelen időhöz, amelyek olyanok, mint a kőkoporsókban lelt magvak, különös formájúak, az időtől talán megpörkölődtek, talán a kertjeinkben kicsírázhatnak, hogy sosem látott virágokat hajtsanak.

Izgalmas olvasmány ez a szótár, a kifejezések geológiai leírása és egyben detektívregénye. Minden szócikknél tanúi vagyunk a mélybe ereszkedésnek, a jelentés szigorú elfogadásának és elővezetésének.

De ezen felül ez a legszebb regény, amit az utóbbi időben olvastam; sok évszázados családregegy, benne ezer és ezer sors van megülepvedve.

Nincs hely, ahová a bíráló *bogáncsol* vagy *bolondbúzá*t vethet, inkább arra van hivatva, hogy a mérhetetlen kincs előtt örömmel ürtse ki a *becsüppoharat*, ami 1760-ban — a szócikk szerint — az érték megállapítójának kijárt vagy legalábbis *akceptáltatott*.”

Szabó T. Attila nyelvújító is. Nyelvújító a szónak közkeletű jelentésében, azaz szép számú nyelvhelyességi cikk írója, de talán méginkább nyelvújító azzal, hogy feltárja előttünk nyelvünk egész gazdagságát. Ő maga is tudja, hogy bírálataival nyelvgazdagító munkát is végez. Így vall Beke Györgynek, az Igaz Szó hasábjain:

„A Tár mintegy négy évszázad erdélyi nyelvi kincsebányójának megnyitásával hozzásegít ahhoz, hogy tájékozódjunk az egykori, a mindenkori erdélyi magyar nyelv igény szintjeinek változásaiban, másrészt azonban főként az izes városi meg a népnyelvből és a közvetlen hangú levelezés nyelvéből kijegyzett gazdag adalékanyagával csábíthatja kíváltképpen az írókat, arra, hogy nyelvüket, íráskészségüket ebből a tisztán felbugygyanó forrásból gazdagítsák, tegyék kifejezőbbé, árnyaltosabbá, szebbé. Félre ne értsen senki... Nem avulttá szeretném tenni, nem visszajavítani szándékszem a mai nyelvet, csak bele szeretném mentetni az írókkal azt a sok nyelvi szépséget, ragyogást, amelyen magam a félszázados levéltári bűvárkodás rendjén annyit ámuldoztam. Nem vagyok hivatott eldönteni, mit használt nekem, az én kifejezőképességemnek ez az ámuldozás. Ha érdemes, ítéljenek, törjenek felettem pálcát mások. De biztos vagyok benne, hogy ha a magyar tollforgatók ilyenféle gondolatokkal veszi kezükbe a Tár első és — remélhető — következő kötetét, aligha válnak meg tőle csillogó nyelvi drágakövek nélkül. Ezt önajánlgatás, önkeltetés nélkül mondhatom, hiszen a Tárba foglalt drágaköveknek magam nem teremtetője, csak szürke bányásza vagyok” (434).

Tanulságos meghallgatni, hogy vélekedik Szabó T. Attila a nyelvújításról, miben látja a nyelvújítás legfőbb feladatát: „Nem is lehet a nyelvújítás lényegét jobban meghatározni, mint ha azt mondjuk, hogy e mozgalom a nyelvi lelkiismeretet akarja felébreszteni, és minden anyanyelvünkön beszélőt a nyelv öntudatos, hibátlan használatára akar rávenni. A lelkiismeretességet, az öntudatosságot és a hibátlanságra való törekvést nem lehet a nyelvújítással kapcsolatban eléggé hangsúlyoznunk. Addig senki sem bajlódik nyelvével, stílusával, javításával, művelésével, míg nem érzi a lelkiismerete vádló szavát azért, hogy az anyanyelv használatában nem elég gondos, nem elég körültekintő, nem elég lelkiismeretes. Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a kázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használata így lesz egész életünkre szóló magától értetődő követelés, kérelhetetlen parancs számunkra: állandó, öntudatos törekvés nyelvünk szépségének és kifejezőképességének kiaknázására” (Anyanyelvünk életéből 61–2).

Az idézet talán valahonnan már ismerős egyik-másik hallgatónknak. Ennek a fejtegetésnek egy szép mondatát tette Péchy Blanka Beszélni nehéz! című könyve mottójává, vezérgondolatává.

Íde kapcsolódnak azok a nagyon időszerű gondolatok, amelyeket Szabó T. Attila egyik cikkében az iskolai anyanyelvi oktatásról, s a jó kiejtés kérdéseiről találunk:

„Nyelvi oktatásunk teljesen nyelvtani és nem nyelvi alapon áll. Egész elemi és középszintű nyelvtanításunkban a száraz nyelvtani fogalmak megértésével fárasszatták és fárasszták a gyermeket. Természetesen nem a nyelvtan tanítása ellen beszélek, hanem arról, hogy szakítanunk kell a nyelvi oktatásban ma még kizárólagos nyelvtani, grammatikai szemponttal. A középiskolai tanárság újabban az egyetemen rendkívül alapos elméleti és gyakorlati fonetikai kiképzést kap. Ez nem elég! Övönőink és tanítóink képzésével és továbbképzésével kapcsolatban is hangsúlyoznom kell azt a követelményt, hogy teljesen tisztában kellene lenniük a magyar hangrendszer hangjainak különleges képzésmódjával és a beszéd zenei, ritmikai sajátosságaival is. Lehetetlen bármely nevelőtől megkövetelni azt, hogy beszédhibát tudjon türelemmel javítani, ha a gyermekkel szemben megértővé nem teszi olyan biztos hangtani és beszédritmikai ismeretanyag, amely nagyon sok érthetetlen jelenséget neki magának is könnyen megmagyarázhatóvá tesz.

Bármennyire különösnek látszik is, tanítóinkat és tanárainkat meg kell tanítanunk helyesen beszélni magyarul: úgy, hogy beszédünk alapelemeit, hangrendszerünk, hang-lejtésünk különlegesen magyar sajátosságait megismertettük velük" (i. mű 43).

De ismerjük meg mégjobban Szabó T. Attila nyelvművelő műhelyét. Hallgassuk meg, mit mond a fölösleges idegen szavak használatáról, például az *excentrikus* és az *aktív* szóról.

„Szinte általános az a tévhiedelem, hogy az idegen szó átvétele szókinszbeli gyarapodást jelent. Ha az új fogalmak esetében az idegen szó átvétele valóban gazdagítja is szókinszünket, legtöbbször azonban az eredeti szókinsz szegényedésének veszedelmével fenyeget. Elég erre hirtelenjében egy példát mondanunk. Ha egy embert idegen szóval *excentrikus*-nak minősítenek, nyilván ügyet sem vetek egy sereg olyan magyar szóra, amellyel a szóban forgó embert a pillanatnyi helyzethez illőbben tudnám jellemezni. Az *excentrikus* ember lehet *különc*, *jura*, *hóbortos*, *bogaras* (választhatok, hogy melyik), az *excentrikus* képzeletet minősíthetem az e öbbs felsorolt jelzők valamelyikével, vagy még *féktelennek*, *szertelennek*, *zabolátlannak*, esetleg *eredetieskedőnek*. is. Ebből látni, hogy az idegen szó dédelgetése nem szókinszbeli gazdagodást, hanem éppen ellenkezőleg, szegényedést jelent. Egy sereg magyar szót hagyunk figyelmen kívül, mikor idegen szót használunk" (i. mű 36–7).

„A múltkoriban valaki kéréletlenül vitatta, hogy az *aktív* szót nem lehet jó magyar szóval helyettesíteni. A vitatkozó a bizonygatásban odáig ment, hogy azt monddta, mikor az *aktív* szót használja, mindig éri a latin eredetű szóban *ago* ige 'cselekszik' jelentését. A vitatkozónak nyilvánvalóan nem volt igaza, mikor így beszélt. Egy szó használatakor kisebb gondunk is nagyobb annál, mint hogy a szó eredeti jelentésére gondoljunk. Lehet egy ember *cselekvő*, *tevékeny*, *tetrekész*, *munkás*, *dolgos*, *eleven*, *mozgékony* vagy *serény*, mindez anélkül, hogy minősítésére az *aktív* szót kellene használnom. Ha nyitott szemmel, józanul nézzük a dolgokat, beláthatjuk, hogy mikor ezekben az esetekben az *aktív* szót mellőztem, nemcsak kilenc magyar szó életét biztosíthattam, de a kilenc rokon értelmű szóban rejlő értékes árnyalati különbségekkel pontosabban jelezhettem eg ember tevékenységének fokát, sőt a hozzátapadó hangulati értéket is" (i. mű 23–4).

Hallgassunk meg még egy kerek kis értekezést, fejtegetést a nálunk is kifogásolt, de még mindig használatos *ősbemutató* szóról:

„Amint munkahelyemre igyekszem, vagy más célból rövom Kolozsvár utcáit, a hirdetőoszlopok színlapjairól mindegyre szemem elé éktelenkedik az *ősbemutató* szó. Már régebben is írtam róla, közelebről pedig a színházi berkekben bennfentes ismerőseim egyikének újra szóvá tettem az „*ősbemutató*” kérdését. Úgy látom, nem sok eredmény-nyel! A színház és az opera meg a bábszínház előadásaira figyelmeztető színlapok szöve-gében, sőt színházi előadások bírálataiban azóta is mindegyre felfedezem az „*ősbemuta-tó*”-t. Nem mai keletű bennem a véle szemben érzett viszolygás, s nem a tegnaptól táplá-lok ellenszenvet iránta. Hogy mennyire indokolt ez a legalább két évtizeddel ezelőtt keletkezett ellenszenv, röviden leírom: miért nem helyeselheto az *ősbemutató* szónak a színházi élettel kapcsolatos használata. Maga ez a szó egyébként kétségtelenül szabá-lyszerű alkotás: az *ős* és a *bemutató* szó összetételével alakult. Nem is az összetétel szabá-lytalanságával van baj, hanem az így keletkezett szó jelentésével. Ép nyelvérzékű ember számára ugyanis ez az összetett szó azt jelenti, hogy olyan előadás, ahol bemutatják az ősoket de semmiesetre sem jelentheti 'valamely darab első, azaz bemutató előadását'. Első pillanatra látszólag igaza volna annak, aki ellenvetésként hivatkoznék az *őscsira*, *őserdő*, *ősfoglalkozás*, *ősidők*, *ősjogász* meg hasonló, ugyancsak egészen szabályszerű össze-tételre. Ha azonban ezeknek az összetett szóknak az első tagját megvizsgáljuk, abban az *ős* szónak a jelentése körülbelül ez: 'ősrégi, legrégebbi'. Az *őscsira* például azt a legrégebbi, legősibb csírárt jelenti, amelyből a földön az élet kialakult, az *ősfoglalkozás* az ember

legrégebbi, legőszibb foglalkozásának, az állattenyésztésnek meg a földművelésnek összefoglaló neve és így tovább. Ezekben az utóbb említett „szabályos” összetételekben az *ős* tulajdonképpen a melléknévi *ősi* szó értelmében áll, és ennek megfelelően jelentése is melléknévi, azaz — ismétlem — ezt jelenti: ’ősregi, legrégibb’.

E szó keletkezésének megvilágításakor nincs is miért a magunk portáján kereskednünk. Az előbb kifejtettek alapján ugyanis joggal gyanakodhatunk, hogy az *ősbemutató* nem magyarul gondolkodó agyban születhetett meg. S ha aztán tudjuk, hogy a németben valamely színdarab vagy zenemű első előadását „prémierjét” *Uraufführung*-nak, azaz szá szerinti fordításban *ő s e l ő a d á s*nak nevezik, az idegen eredet gyanúja kétségtelen bizonyossággal beigazolódik. A magyar *ősbemutató* tehát úgynevezett tükörszó, amelyre semmi szükség nincsen. A mindennapi, paraszti bordában szótt magyar *bemutató előadás* vagy egyszerűen *bemutató* félreérthetetlenül valamely darab első előadására, bemutatójára utal. Tartozom annak örvendetes megemlékezésével, hogy — nem tudom, szerénytelen legyek-e — talán cikkekscém hatásaként is a kolozsvári színpadokon újabban már az *ősbemutatót* nem, többnyire csak a *bemutató előadást* látom. A színház vezetősége, úgy látszik, az intézménynek éppen a százhetvenötödik évfordulója tájától *ősi* nyelvápólo hagyományaihoz híven dicséretesen kerüli a címben jelzett felemás alkotású tükörszót” (i. mű 145–6).

Szabó T. Attila hatalmas életművéből igazán csak parányi részt tudtunk felvillantani ez alatt a néhány perc alatt. Pedig igen sok lehetőséget kínál például az a három hatalmas kötet is, amelyet a közelmúltban jelentetett meg a Kriterion kiadó, az ünnepelt professzor válogatott tanulmányainak, cikkeinek gyűjteményét. A kötetek jellemző címeit legalább felsorolom: Anyanyelvünk életéből; A szó és az ember; Nyelv és múlt. Valamiről azonban még okvetlenül szót kell ejtenünk: Szabó T. Attila nevelő, tanári munkájáról. Erre Benkő Loránd a legilletékesebb.

Benkő Loránd: Számos hajdani kedves tanáromra emlékszem vissza kolozsvári egyetemi éveimből nagy szeretettel és tanítványi hálával. Szabó Attila markáns alakja azonban mindegyikük közül kiemelkedik, s több mint három évtized távlatából és élénken áll előttem. Ezt nemcsak azok a szubjektív mozzanatok támasztják alá, hogy ő irányította érdeklődésemet a személyes rábeszélés mellett kitűnő pedagógiai fogásokkal is a nyelvészet felé, hogy mint kezdő kutató az ő intézetében, az ő útmutatásai szerint kezdtem mindenekelőtt a helynevek kutatásába, s hogy később megtisztelt meghitt barátságával is. A személyiségében rejlő objektív tényezők, tanári, emberi vonásai voltak olyanok, melyek minket, akkori diákjait megragadtak, s emlékezetünkbe örökre bevés-ték alakját.

Több mindent el lehetne mondani olyan tulajdonságairól, melyek előadásaiban, szemináriumaiiban tükröződtek. Emlékezést érdemelne hallatlan pontossága, önfegyelme, szépen megformált, szabatos, ízes előadói stílusa, mondanivalójának évről évre megújult, személyes tudományos átélésből fakadó tartalma és még sok más egyéb. Hadd emeljek ki azonban most csupán két olyan vonást, amely egyéniségét talán leginkább jellemezte.

Az egyik páratlan munkaszeretete, tudományáért minden áldozatra kész hajlandósága. Tudtuk róla, hogy úgyszólván nincs magánélete; tudtuk, hogy napi 12–14 órát dolgozik, hogy amikor bejött az egyetemre, intézetébe, csakis a levéltárból jöhetett, s amikor távozott, csakis levéltári kutatómunkája folytatására indulhatott. Szinte áhítatos tisztelettel néztük azt az intézetében már akkor felgyülemlett s nekünk kijegyzésre, rendezésre odaadott óriási mennyiségű nyelvi anyagot, melyet a levéltárból kibányászott. A következő évtizedek igazolták azt a bennünk, akkori diákjaiban, munkatársaiban mélyen meggyökerezett benyomást, hogy professzorunk egész életét szeretett tudományára tette föl.

Egyéniségének másik, erősen jellemző vonása embersége volt. Tudtuk, megéreztuk, hogy a komoly tekintet, a gyakran szinte morcos modor, a nyersnek ható szókimondás, a következetes szigorúság, a zártnak tűnő tudományos érdeklődési kör mögött valójában más van: nagyon meleg emberi lélek, rendkívüli jóság, megértés, a mások problémáira mindig odafigyelő segítő szándék, sajátos humorérzék, minden szép, nemes dolog iránti fogékonyság, az életnek, az embertársaknak, a természetnek nagy-nagy szeretete.

Ilyennek láttuk őt, s csoda-e, hogy nem kevesen szegődtek mellé? Habár több derék, sokat ígérő tanítványa nincs már az élők között, a nyelvészek egész sora vallhatja őt ma is a szó igaz értelmében mesterének.

Lőrincze Lajos: Szabó T. Attila életművének végleges értékelése még igen távol van, hisszük, bízunk benne, hogy még sok gazdag, termékeny esztendő várja. De érdemes meghallgatni, hogy tekint vissza ő maga az életpályájára.

„Magam is úgy látom, ahogy a magyar nyelvtörténészek nagy mestere, Pais Dezső már csaknem három évtizede megállapította: a nyelvi valóság önkéntes röghöz kötöttjeként magam valóban nem a »képzetelesztő nyelvész« típusa vagyok. Ellenkezőleg, mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út. Való igaz: magam — mentől szélesebb körű adatgyűjtéssel — mindig új, érintetlen anyag feltárását tartottam és tartom elsődlegesen elvégzendő feladatomnak ma is” (Anyanyelvünk életéből 11).

Kétségtelen, hogy Szabó T. Attila munkásságában az anyagfeltárás uralkodik. Akkora nyelvi anyagot tárt fel, gyűjtött össze, amekkorát rajta kívül senki sem a magyar nyelvtudományban. De — bár nem kenyerre az elméletgyártás —, anyaga feldolgozásában, megszólaltatásában is nagyszerű munkát végzett, s ami a lényeges, maga ez az anyag is igenis „képzetelebresztő”, nyelvészek, történészek, néprajzosok egész sorának ad ma is, a jövőben is gondolatokat, indítást. Ezzel a gondolattal, a megbecsülés, szeretet és hála érzésével kívánunk neki további munkájához, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár befejezéséhez erőt, egészséget. Búcsúzóul hallgassuk meg, saját hangján, a kérésremre küldött magnetofonszalagról, hogyan tekint vissza a levéltárak csendjében eltöltött, látszólag eseménytelen, egyhangú évekre, évtizedekre:

„Nyelvjáráskutatás közben volt éppen elég részem a terepmunka izgalmas meglepetésekkel elegyes sok-sok fáradalmában, nélkülözésében, volt részem a forrongó, eleven népi-emberi élet színes mozgalmasságában. Ott és itthon a környezet éber figyelése közben a magamra kényszerített szenvtelenség kíméletlen józanságával álltam a jelen gomolygó életének a magam tudományszakján kívül és azon belül eső jelenségeivel szemben. Életem java része azonban a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el. A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásaival foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal keringő forgószínpad fel- és elvillanó jelenéseinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezteté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele úgy, hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámitó, veretes nyelvi gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — »van füle a hallásra«” (Anyanyelvünk életéből 14).

Tompá József hetvenedik születésnapjára

Napjainkban a hetven év nem nagy idő. Még kevésbé sorolhatjuk Tompa Józsefet, mindannyiúnk kedves Jóska bátyját az időségek közé. Nemcsak azért, mivel most is ír, alkot, publikál, továbbá ott van a Nyelvtudományi Intézetben, az egyetemen, a Nyelvtudományi Társaság rendezvényein és mindenütt, ahol a magyar nyelv és stílus, valamint irodalmunk múltjáról, jelenéről vagy éppen a jövőjéről esik szó, hanem mert olyan fiatalon (és nem fiatalosan!) érvel, vitázik, mozog közöttünk, hogy a Magyar Irodalmi Lexikon adatai láttán sem akartuk — és akarjuk — elhinni: Tompa József a múlt év novemberében átlépte életének hetedik évtizedét.

Nemhiába szerkesztettem két évvel ezelőtt „Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás” című alapos és tanulságos dolgozatát (in: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850—1920. Bp., 1970. 147—55); nemhiába ajándékozta nekem kedves dedikációval „A múlt nagy tudósai” sorozatban közreadott, tartalmilag és külsőleg egyaránt szép, esztétikus „Simonyi Zsigmond”-kötetét (Bp., 1975.) — Tompa József a maga szerény egyéniségével, sokoldalú és eredményes munkásságával, a nyelvünk ügyéért mindig lelkesülő magatartásával nekem valahogy a nagy alkotók és nagy alkotások korának a kimagasló egyéniségét, a tulajdonképpeni magyar nyelvtudomány (értsd: a magyar nyelv tudománya) megteremtőjét: Simonyi Zsigmondot juttatja eszembe . . .

Ünnepeltünk azok közé a — nem nagyszámú — nyelvtudósok közé tartozik, akik kiemelkedőt alkottak és alkotnak a tudomány területén, mégpedig mind a nyelv múltjának, mind jelenének a vizsgálatát illetően, de akik egyszersmind tartották és tartják a szoros kapcsolatot a gyakorlati élettel, és akik egyszersmind hatásos és eredményes nevelők, oktatók, részint közvetlenül: középiskolában vagy egyetemen tanítva, részint közvetve: tankönyvek írásával, magas szintű nyelvművelő és ismeretterjesztő munkával.

Ez a kettősség végigkíséri egész eddigi életpályáját. Az egyetemen — elsősorban Gombocz Zoltántól és Melich Jánostól — kitűnő iskolát kapott. Már egyetemi éveit alatt eredményesen kísérletezik nyelvtörténeti vizsgálódásokkal, és a Magyar Nyelv közli is doktori értekezését és még két szótörténeti tárgyú cikkét. Ezután több mint két évtizedes vidéki, majd pesti tanárkodás következik. Tudományos munkálkodását azonban — a lehetőségekhez képest — ezalatt is tovább folytatja: számos újabb, szótörténeti, valamint a Csokonai nyelvi forrásait feltáró dolgozata, továbbá több gimnáziumi és egyéb nyelvtankönyve lát napvilágot ezekben az években. Tehát már ekkor létrejön munkásságában az említett egyensúly: egyrészt a nyelvtörténettől eljut a jelen vizsgálatához, másrészt a tudomány eredményeit a gyakorlatba, az oktatásba ültetve át — elérkezik az alkalmazott nyelvtudományhoz. És már itt kialakul Tompa Józsefnek sokoldalú és — ha szabad ezt a kissé családias, de nekem föltétlen pozitív hangulatú szót használni — ízig-vérig „filosz” módszere, amelyre támaszkodva szinte mindig több diszciplínát érintő témát választ, továbbá nem leszűkítve, hanem széles körben, valóban komplex módon vizsgálja a jelenségeket, és végül a nyelvi tényeket, adatokat sohasem mellőzve, a nyelvtudományban nélkülözhetetlen ún. aprómunkával vonja le következtetéseit.

1952-ben kerül az akkor átszervezett Nyelvtudományi Intézetbe, és ettől kezdve — jóllehet az oktatással sem szakítva meg a kapcsolatot, hiszen egyetemünknek, az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek címzetes professzora, és azt mondhatjuk: a Mai magyar nyelvi tanszéknek külső munkatársa! — főhivatása lesz a nyelvészeti kutatás. Olyan nagy jelentőségű, a korábbi mulasztásokat pótló mű készül el (kollektív munka eredményeként) az ő irányításával, mint az akadémiai leíró nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere. I—II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961—1962.); majd megjelenteti ennek

egy nagyobb és egy kisebb terjedelmű német változatát (Ungarische Grammatik. Bp. és Paris — The Hague. 1968.; Kleine ungarische Grammatik. Bp. és Leipzig, 1972.). 1972-ben teszi közzé akadémiai doktori értekezését „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” címen. Ez a mű — igazi komplex munka eredménye lévén — nagy nyeresége mind a stilisztikának, mind az irodalom- és nyelvtudománynak, mind pedig a művelődéstörténetnek.

Ezen kívül Tompa József könyveinek, kisebb-nagyobb közleményeinek a száma jóval meghaladja a háromszázat. E kis megemlékezés keretében nincs mód ezeknek nemcsak a felsorolására, de még az összefoglaló jellemzésére sem. Most csupán arra utalok még, hogy ünnepeltünk mint valóban univerzális érdeklődésű szakember a nyelvtudománynak úgyszólván valamennyi diszciplínájához hozzászólt, és több területen maradandót alkotott, sőt nem egy tanulmánya közlelről érinti az irodalomtudományt és a művelődéstörténetet is. Ezek közül — a leíró nyelvtani és nyelvtörténeti munkásságáról ezúttal nem szólva — mégis hadd emeljem ki a következőket: szinte nincs olyan Nyelvőr-kötet, amelyben ne olvashatnánk Tompa Józsefnek az elvi vagy közvetlen gyakorlati kérdéseket boncoló, mindig tanulságos nyelvművelő-nyelvhelyességi cikkeit; aligha van hozzáértőbb, felelősségteljesebb és szorgalmasabb gondozója mai helyesírásunknak, mint ő; azon kevesek közé tartozik, aki példát mutatott a múlt századi szépirodalmi nyelv jellegzetességeinek a feltárásában („Az irodalmi nyelv”, in: Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1955. 313—434), de aki több alapos dolgozatot szentelt a mai kutatásának is („Újabb «szépirói nyelvtanunk» egy érdekes alakulatáról”, in: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus köréből. Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1960. 263—98 stb.); nyelvtudomány-történeti dolgozatai — Simonyi Zsigmondról, Szarvas Gáborról — mintául szolgálhatnak; nemigen akad közöttünk, aki azt mondaná magáról, hogy eredményesebben és nagyobb mértékben vette és veszi ki részét a nyelvi ismeretterjesztésből, mint Tompa József...

Mit kívánhatok ezek után a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az egyetemi tanácsékek és az egész magyar nyelvész-társadalom nevében ünnepeltünknek? Azt, hogy kedves feleségével együtt, a mostanihoz hasonló erőben és egészségben, továbbá az eddigi lelkesedéssel és eredményességgel munkálkodjék még nagyon sokáig mindannyiunk épülésére és a magyar nyelvtudomány javára.

Szathmári István

Zsirai Miklós-emlékünnepe a rábaközi Mihályiban

1975 június 24-én a Rábaközi napok honismereti tanácskozását Mihályiban tartották. A választás azért esett a csinos Kis-Rába menti falura, mert húsz esztendővel ezelőtt halt meg a falu neves szülöttje, Zsirai Miklós, akinek ebből az alkalomból emléktáblát állítottak. A gondolatot 1972-ben, a Győr-Sopron megyei Árpáson tartott honismereti tanácskozáson Sümeghy József vadosfai evangélikus lelkész vetette föl, s a járási Honismereti Bizottság, illetőleg Mihályi tanácsa tette magáévá.

A tanácskozás Szathmári István egyetemi tanár „A mai magyar irodalmi nyelv” című előadásával kezdődött. A nagy sikert aratott előadást a csornai járásból mintegy hatvan általános és középiskolai tanár, illetőleg meghívott mihályi és „vidéki” vendég hallgatta végig. Az előadás után színvonalas, gondolatébresztő hozzászólások hangzottak el, amelyekre az előadó azonnal válaszolt.

A résztvevők az akkor még restaurálásának a befejezése előtt álló Döry-kastélyt tekintették meg ezután, majd a Hunyadi utcába, a Zsirai-emléktáblához vonultak. A fehér, 35 × 45 cm méretű márvány emléktábla egy terméskőből kirakott, 150 × 105 × 70

cm-es alapzaton álló, 70×90×8 cm méretű világos műköfalba van beépítve. Fekete betűkkel a következő sorok vannak belevésve:

Itt állt a ház, amelyben
Zsirai Miklós
Kossuth-díjas akadémikus
finnugor nyelvtudós
1892 október 10-én született.
Állíttatta
halála 20. évfordulójára
Mihályi község
1975. VI. 17.

(Félrevezető a dátum. Zsirai Miklós ugyanis szeptember 9-én halt meg. Helyesbítésére remélhetőleg sor kerül majd.)

Itt olvasták fel Kiss Jenő „Zsirai Miklós emlékezete” című emlékbeszédét. A megemlékezés elsősorban Zsirai Mihályiban töltött gyermekkoráról, soproni gimnáziumi éveiről, mihályi látogatásairól, azaz szülőfalujához fűző és fűződő kapcsolatairól, a szülőföld, a szűkebb pátria iránti példamutató hűségéről, anyanyelve és anyanyelvjárása iránti szeretetéről szólt. Jelképes értelmű, hogy Zsirai Miklós tudományos pályafutását mihályi tájszavak közlésével és magyarázatával kezdte, hogy tanulmányaiban mind stílusát és kifejezéseit, mind nyelvi bizonyító anyagát tekintve később is gyakran fordult anyanyelvjárása bő forrásához.

Az emlékbeszéd elhangzása után Szathmári István méltatta Zsirai Miklós életművét s a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevében helyezte el koszorúját. Zsirai egykori iskolája, a soproni líceum nevében Prőhle Jenő gimnáziumi tanár, Mihályi község nevében Kesjár Mátyás tanácselnök, a Hazafias Népfront nevében Horváth Ernő járási titkár, a Zsirai-család képviselőjében pedig dr. Zombory Józsefné Zsirai Jolán koszorúzta meg az emléktáblát. A megemlékezések sorát Horváth Győző farádi tanár, a Járási Honismereti Bizottság elnöke zárta be. A szépszámu közönség a koszorúzás után a pártházba vonult, s ott tekintette meg a Zsirai-emlékkiállítást. Kiállításra került — Sümeghy József lelkes és hozzáértő ügybuzgalma eredményeként — többek között a Finnugor rokonságunk egyetlen, családi erekyeként őrzött mihályi példánya, amelyet szerzője annak idején egyik gyermekkortól kedves mihályi barátjának dedikált. De láthatták a résztvevők Zsirai Miklósnak a liceumi Magyar Társaság pályázatára frott s aranyakkal jutalmazott dolgozatait, licista éveiből származó fényképeit, a liceum (ma Berzsényi Gimnázium) levéltárában őrzött, nyomtatásban megjelent dolgozatait, munkáit kiegészítve magánkönyvtárak Zsirai-darabjaival és későbbi fényképekkel. Az emlék-ünnepségnek sok hallgatója és résztvevője volt. Megemlékezett róla a győri rádió és néhány napilapunk is (Magyar Nemzet 1975. VII. 4., Kisalföld 1975. VI. 26, Népszava 1975. VII. 6., Hsti Hírlap 1975. IX. 9.)

Kiss Jenő

Szemle

Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája (Ismerteti: <i>Károly Sándor</i>)	98
Márton Gyula: Igetővek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	103
Fischer Sándor: Retorika (Ismerteti: <i>Pesti János</i>)	106
Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (Ismerteti: <i>Posgay Ildikó</i>)	111
<i>Benkő László</i> : Magyar nyelvészeti kiadványok Csehszlovákiában	113
Lakó György: Sajnovics János (Ismerteti: <i>Számák Ágnes</i>)	116

A Nyelvőr postája

<i>Dobossy László</i> : Molotov-koktél	117
--	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

<i>K. G.</i> : Az <i>x</i> és a <i>gz</i> ingadozása idegen szavakban	118
---	-----

A Nyelvőr hírei

Szabó T. Attila köszöntése	119
<i>Szathmári István</i> : A hetvenéves Tompa József ünneplése	126
<i>Kiss Jenő</i> : Zsirai Miklós-emlékünnepe a rábaközi Mihályiban	127

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 28,- Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 4 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszernök logikája 5 „
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének 2 „
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe Györgyv.</i>	50,—	Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,—	Ft
<i>Benkő Loránd — Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,—	Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass	220,—	Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la versification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,—	Ft
<i>Korenchy Éva</i> : Iranisch Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,—	Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Edes anyanyelvünk	50,—	Ft
<i>Magyar Értelmező Kéziszótár A — Zs.</i> Szerk. <i>Juhász József — Szőke István — O. Nagy Gábor — Kovalovszky Miklós</i>	260,—	Ft
<i>Tompá József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,—	Ft
<i>Tompá József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,—	Ft
<i>Szoboszlay Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében (Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,—	Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,—	Ft
<i>Penavin Olga</i> : A szerémségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,—	Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond — Szépe György</i>	38,—	Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőöri tájszótár	35,—	Ft
<i>Juhász Gyula</i> nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,—	Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,—	Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,—	Ft
<i>Petőfi-szótár</i> . <i>Petőfi Sándor</i> életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,—	Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Eder Zoltán</i>	55,—	Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vosztocsnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,—	Ft
<i>Zsilka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,—	Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,—	Ft
<i>Szende Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,—	Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd — Fábian Pál</i>	16,—	Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu — Deme László</i>	420,—	Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländische Kroatien im 18. und 19. Jahrhundert	340,—	Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László — Végh József</i>	240,—	Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832—1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,—	Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,—	Ft
Jelentés és stilsztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu — Szathmári István — Szűts László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,—	Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértékevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,—	Ft
<i>Havas Ferenc</i> : A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,—	Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalakítása (Nyelvtudományi Értekezések 86.)	19,—	Ft